

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

KUR'ÂN'IN METİNLEŞME SÜRECİNDE TEVBE SÛRESİ 128
VE 129. ÂYETLERİN TESPİTİ

Yüksek Lisans Tezi

FATİMA YAŞAR

AMASYA
Haziran – 2023

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

KUR'ÂN'IN METİNLEŞME SÜRECİNDE TEVBE SÛRESİ 128
VE 129. ÂYETLERİN TESPİTİ

Hazırlayan
Fatıma YAŞAR

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Davut AĞBAL

AMASYA – 2023

TEZ ONAY SAYFASI

Fatıma YAŞAR tarafından hazırlanan “KUR’ÂN’IN METİNLEŞME SÜRECİNDE TEVBE SÛRESİ 128. VE 129. ÂYETLERİN TESPİTİ” başlıklı bu çalışma aşağıdaki jüri tarafından 06/06/2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri

İmza

Danışman : Doç. Dr. Davut AĞBAL

.....

Üye : Doç. Dr. Recep Orhan ÖZEL

.....

Üye : Doç. Dr. Ömer DİNÇ

.....

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım. .../.../.....

.....

Doç. Dr. Hasan YERKAZAN

Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN SAYFASI

Tezimin içerdiki yenilik ve sonuçları başka bir yerden almadığımı ve bu tezi AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsünden başka bir bilim kuruluşuna akademik gaye ve unvan almak amacıyla vermediğimi; tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada kullanılan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksinin ortaya çıkması durumunda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

06/06/2023

Fatıma YAŞAR

İmza

ÖZET

KUR'ÂN'IN METİNLEŞME SÜRECİNDE TEVBE SÛRESİ 128 VE 129. ÂYETLERİN TESPİTİ

Fatıma YAŞAR

Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, Haziran/2023

Danışman: Doç. Dr. Davut AĞBAL

Bu tezde Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin Mushaf'a kaydı esnasında yaşanan hadiseler ele alınmış ve bu olayların Tefsir ilminde açtığı problemler başlıklar altında incelenmiştir. İlgili âyetleri konu alan rivâyetlerin bazı mevzularda ihtilaf barındırması Kur'ân tarihi alanında birçok noktanın aydınlanmasını zorlaştırmış, belli başlı konuların problemleri görülmesinde ve tartışılmasında temel etken olmuştur.

Öncelikle bahsi geçen âyetlerle alakalı doğru bir analiz yapılabilmesi için ilgili ilk dört asır kaynaklarına ulaşılmaya çalışılmış ve adı geçen konu kişisel yorumlardan beri tutularak kaynaklardaki rivâyetlerle aktarılmaya çalışılmıştır. Çalışmadaki mevcut rivâyetler doğrultusunda problemleri konular tespit edilerek ilgili âyetlerin dahil olduğu sıkıntılı meseleler başlıklar halinde verilmiştir. Her bir başlıkta ilgili rivâyetler gruplandırılarak konular bu hadisler ışığında ele alınmıştır. Rivâyetlerin ihtilaflı olması sarîh bir kanaate ulaşmayı güçleştirse de otuz sekiz rivâyetin hangi bilgi üzerinde ittifak ettiği dikkate alınmış ve konu bu minvalde şekillendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Mushaf, Cem, Tevbe Sûresi 128 ve 129. Âyetler

ABSTRACT

DETERMINATION OF THE 128TH AND 129TH VERSES OF THE SURAH AL-TAWBA PERIOD IN THE TEXTUALIZATION PROCESS OF THE QUR'AN

Fatıma YAŞAR

Amasya University, Institute of Social Science

Department of Basic Islamic Sciences, M.A., June/2023

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Davut AĞBAL

In this thesis were discussed the events experienced during the recording of the 128th and 129th verses of the Surah al-Tawba into the Mushaf and the problems that these events caused in the science of Tafsir were examined under the headings. The fact that the narrations about the related verses have conflicts on some issues has made it difficult to enlighten many points in the field of the history of the Qur'an, and has been the main factor in seeing and discussing certain issues as problematic.

First of all, in order to make an accurate analysis of the aforementioned verses, it was tried to reach the sources of the first four centuries and the aforementioned subject was tried to be conveyed with the narrations in the sources by keeping it from personal interpretations. In line with the existing narrations in the study, problematic issues were determined and the related verses were given under the headings on which problematic issues were discussed. The related narrations were grouped under each heading and the subjects were discussed in the light of these hadiths. Although it is difficult to reach a clear opinion due to the fact that the narrations are controversial, it has been taken into account on which information thirty-eight narrations are agreed and the subject has been tried to be shaped in this way.

Keywords: Tafsir, Mushaf, Cam', Surah al-Tawba 128. and 129. Verses

ÖNSÖZ

Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin Kur'ân-ı Kerîm'e kaydı esnasında yaşanan problemler ilk dört asır müelliflerinden derlenen rivâyetler doğrultusunda ele alınmıştır. Rivâyetlerde bulunan ihtilaflar dolayısıyla ilgili âyetlerin Tefsir ilminde açtığı problemli konular başlıklar halinde verilmiştir. Çalışmada yer alan otuz sekiz rivâyet incelendiğinde Tevbe Sûresi son iki âyetle ilgili verilen bilgilerde ihtilaf olduğu görülmüş ve bu durum birçok konunun çözüme kavuşmasında sorun oluşturmıştır. Tespit edilen sorunların çözümüne dair mevcut rivâyetlerde geçen bilgilerin ne kadar fazla hadiste geçtiği araştırılarak doğru bilgiye ulaşılmaya çalışılmıştır.

Kur'ân tarihi açısından önemi oldukça büyük olan Kur'ân âyetlerinin cem edilmesi mevzusu çalışmanın giriş kısmında ele alınmıştır. Kur'ân âyetlerinin derlenmesi aşamasında diğer âyetlerden farklı olarak kaydedilen, yazılı metnin yalnızca bir sahâbîde bulunduğu Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerle ilgili rivâyetler ise birinci bölümde konu edilmiştir. Söz konusu âyetlerle ilgili malumatların bulunduğu ilk kaynaklara ulaşılmaya çalışılmış bu anlamda ilk dört asır müelliflerinin ilgili eserleri araştırılmıştır. Derlenen on yedi müellife ait otuz sekiz rivâyet analiz edildiğinde bahsi geçen konu ile alakalı farklı malumatları paylaştıkları ve birbirleri içinde ihtilafları oldukları görülmüştür. Bu rivâyetlerden hareketle Tevbe sûresi son iki âyetin hangi konularda tefsir ilminde tartışmalara sebep olduğu ikinci bölümde başlıklar halinde verilmiştir. İlgili başlıklar gruplandırılan hadislerle analiz edilmeye çalışılmış ve ihtilaflı rivâyetlerin açtığı çıkmazlar ayrıca incelenirken ortak kanaatleri doğrultusunda konunun teması oluşturulmaya çalışılmıştır.

Tez çalışmasının başından sonuna kadar yardımlarını eksik etmeyen, değerli vakitlerini her fırsatta ayırarak araştırmanın başarıya ulaşmasında rehberlik eden danışman hocam Doç. Dr. Davut Ağbal'a teşekkür ediyorum. Ayrıca çalışmayı, gayreti, ilmi çocukluğumuzdan itibaren sevdirek bu eserin oluşmasında manevî desteği vakti zamanında aşılayan merhume anneme ve tez çalışmasında her zaman yanımda olan aileme şükranlarımı sunuyorum.

Fatıma YAŞAR

10/05/2023

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN SAYFASI.....	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu.....	1
2. Araştırmanın Amacı.....	1
3. Araştırmanın Literatür Değerlendirmesi.....	2
4. Araştırmanın Metodu.....	4

I. BÖLÜM

1. KUR'ÂN'IN METİNLEŞME SÜRECİ VE TEVBE SÛRESİ 128 VE 129. ÂYETLERLE İLGİLİ RİVÂYETLER	6
1.1. Kur'ân'ın Cem'i ve İstinsahı	6
1.2. Tevbe Sûresi 128 ve 129. Âyetlerle İlgili Rivâyetler ve Değerlendirmesi.....	19
1.2.1. Rivâyetler.....	20
1.2.1.1. Katâde b. Diâme.....	20
1.2.1.2. Abdullah b. Vehb.....	21
1.2.1.3. Ebû Dâvud et-Tayâlisî	24
1.2.1.4. Abdürrezzâk es-San'ânî	24
1.2.1.5. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm.....	26
1.2.1.6. İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir.....	28
1.2.1.7. Ahmed b. Hanbel	29
1.2.1.8. Buhârî, Muhammed b. İsmâil	30
1.2.1.9. İbn Şebbe	35
1.2.1.10. Hanbel b. İshak	38
1.2.1.11. Tirmîzî.....	39
1.2.1.12. Mervezî	40
1.2.1.13. İbn Durays.....	44
1.2.1.14. Muhammed b. Cerîr et-Taberî	45
1.2.1.15. İbn Ebû Dâvud	48
1.2.1.16. İbn Hibbân	57

1.2.1.17. Taberânî	62
1.2.2. Değerlendirme	68

II. BÖLÜM

2. TEFSİR İLMİNDE TEVBE SÛRESİ 128 VE 129. ÂYETLERLE İLİŞKİLİ TARTIŞMALI KONULAR	73
2.1. Tevbe Sûresi Son İki Âyet Mekkî midir Medenî midir?	73
2.2. Tevbe Sûresi Son İki Âyet Hangi Sûreye Aittir?.....	80
2.3. Tevbe Sûresi Son İki Âyetin Kendisinden Alındığı Sahâbî Kimdir?	84
2.4. Tevbe Sûresi Son İki Âyet Ne Zaman Tespit Edilip Mushaf'a Yazılmıştır?	89
2.5. Tevbe Sûresi Son İki Âyet ve Kur'ân'ın Mevsûkiyeti	96
2.6. Tevbe Sûresi Son İki Âyet ve Kur'ân'ın Tevâtürle Nakledilmesi.....	101
2.6.1. Tevbe Sûresi Son İki Âyet ve İki Şahit Meselesi	106
2.7. Tevbe Sûresi Son İki Âyet ve Kur'ân Âyetlerinin Tertîbi.....	109
2.8. Tevbe Sûresi Son İki Âyet ve Kur'ân Sûrelerinin Tertîbi	115
SONUÇ.....	118
KAYNAKÇA	121
ÖZGEÇMİŞ.....	126

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin Mushaf'a kaydedilmesinde yaşanan hadiseler ve bu âyetlerin Tefsir ilminde hangi tartışmalara konu olduğu, hangi problemlili mevzularda yer aldığı ilk dört asır müelliflerden alınan rivâyetler doğrultusunda ele alınmıştır.

Hiz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından sonra gerçekleşen Yemâme savaşıyla birlikte bazı olaylar Müslümanları Kur'ân âyetlerinin cem'ine sevk etmiştir. Hiz. Ömer'in (öl. 23/644) teklifiyle bu faaliyete Hiz. Ebû Bekir (öl. 13/634) sonra da Zeyd b. Sâbit (öl. 45/665[?]) rıza göstermiş ve Kur'ân'ın cem'i görevi Zeyd b. Sâbit'e verilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in muhafazası, âyetlerinin zayi olmadan gelecek nesillere taşınması ve kıyamete kadar korunması için yapılan bu çalışma başarılı bir şekilde sonuçlanmış ve âyetler bir Mushaf'ta cem edilmiştir. Âyetler derlenirken Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin yazılmadığı sonradan fark edilmiş ve bu âyetler isminin rivâyetlerde farklılık gösterdiği tek bir sahâbide bulunmuş ve onun şahitliğiyle de Kur'ân'a eklenmiştir. İlgili âyetlerin sonradan Mushaf'a kaydıyla başlayan çıkmazlar âlimlerin tartışmalarına konu olmuştur. Kur'ân tarihinde bu âyetler âlimlerce sürekli konuşulan, bazı mevzularda örnek verilen temel konular arasında yer almıştır. Dolayısıyla Tefsir ilminde var olan belli başlı birçok problemlili konuda Tevbe Sûresi son iki âyet öne çıkmış ve çalışmada bu noktalar üzerinde durularak araştırmaya yön verilmiştir.

Kur'ân tarihi açısından rolü oldukça büyük olan Kur'ân'ın toplanması faaliyeti çalışmanın giriş kısmında ele alınmış, bu faaliyette diğer âyetlerin kaydından farklı bir yöntemle yazıldığı düşünülen Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin tespitiyle ilgili rivâyetler ise birinci bölümde konu edilmiştir. Rivâyetlerde birbirini destekleyen veya kendi aralarında ihtilaflı bulunan bilgiler ortaya konularak mantık çerçevesinde anlaşılabilirliği sağlanmıştır. Tevbe Sûresi son iki âyetin Tefsir ilminde açtığı tartışmalı konular ise ikinci bölümde incelenmiştir. İlgili başlıklarda ihtilaflı rivâyetlerin açtığı çıkmazlar ayrıca incelenirken ortak kanaatleri doğrultusunda konunun teması oluşturulmaya çalışılmıştır.

2. Araştırmanın Amacı

Kur'ân'ın cem'inin tamamlanmasında bütünün önemli bir parçası durumunda olan Tevbe 128 ve 129. âyetlerin tespitinin bazı muhtelif istifhamları zihinlerde oluşturması ve alınan cevaplarla mutmain olunamaması bu çalışmaya yön veren en belirgin etkidir.

Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin Mushaf'a yazılmasını ele alan rivâyetler istenilen bilgilere ulaşmada müphem kalmış, eksik kalan kısımlar ise mevcut eserlerde bütünlüğün tamamlanması veya yanlış anlaşılmanın önüne geçilmesi kabilinden çeşitli yorumlarla giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Kur'ân tarihî alanında gerek makale olsun gerekse tez ya da akademik bir çalışma olsun ilgili konuya bir şekilde mutlaka yer verilmiş fakat müstakil bir araştırmaya gidilmemiştir. Dolayısıyla Tevbe Sûresi son iki âyetle ilgili münferid olmayan bu çalışmalar belli başlı malumatlardan öteye geçememiştir. Bu anlamda halihazırdaki tez, Tevbe Sûresi son iki âyeti konu alan ve ilgili âyetlerin dahil olduğu bütün mevzuları derleyip belli başlıklar altında toplayan, mevcut eserlerin bahsi geçen konu ile ilgili sahip olduğu derinliği ve hacmi aşmayı hedefleyen müstakil bir çalışma olma gayretindedir. Diğer bir ifadeyle yapılan bu çalışmayla akademik mecraaya az da olsa katkı sağlamaya ve bahsedilen boşlukları ulaşılabildiği ölçüde sağlıklı, güvenilir bilgilerle doldurmaya gayret edilmiştir.

3. Araştırmanın Literatür Değerlendirmesi

Tevbe Sûresi son iki âyetle ilgili rivâyetler ilk dört asır müellif ve eserlerinden istifade edilerek derlenmiştir. İktibas edilen bu eserler Katâde b. Diâme'nin (öl. 117/735) *en-Nâsih ve'l-mensûh* adlı eseri, Abdullah b. Vehb'in (öl. 197/813) *Tefsîru'l-Kur'ân*, Ebû Dâvud et-Tayâlisî'nin (öl. 204/819) *Müsned*, Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (öl. 211/826-27) *Tefsîru Abdurrezzâk*, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (öl. 224/838) *Fezâilü'l-Kur'ân*, İbn Ebû Şeybe'nin (öl. 235/849) *el-Müsned*, Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) *el-Müsned*, Buhârî'nin (öl. 256/870) *Sahîh-i Buhârî*, İbn Şebbe'nin (öl. 262/876) *Tarihu'l-Medineti'l-Münevvera*, Hanbel b. İshak'ın (öl. 273/886) *Cüz'ü Hanbel*, Tirmîzî'nin (öl. 279/892) *el-Câmiu's-sahîh*, Mervezî'nin (öl. 292/905) *Müsnedü Ebî Bekr es-Siddîk*, İbn Durays'ın (öl. 200-294/816-906) *Fedâilu'l-Kur'ân vemâ enzele mine'l-Kur'ân bi-Mekketi vemâ enzele bi'l-Medîneti*, Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (öl. 310/923) *Câmiu'l-beyân*, İbn Ebû Dâvud'un (öl. 316/929) *Kitâbu'l-Mesâhif*, İbn Hibbân'ın (öl. 354/965) *el-İhsân fî takrîbi sahîhi ibn Hibbân*, Taberânî'nin (öl. 360/971) *el-Mu'cemü'l-kebîr*'dir. Yukarıda ismi geçen yazar ve eserler hakkında birinci bölümde tafsilatıyla bilgi verilmiş, ilgili konu ile alakalı rivâyet sayısının bazı eserlerde yeterli sayıda olmadığı gözlenmiştir.

Diğer taraftan Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin yazılması aşaması Kur'ân'ın cem'inin dolayısıyla Kur'ân tarihinin kapsamına girmektedir. Bu anlamda klasik döneme ve

modern döneme ait çeşitli Kur'ân tarihi kitaplarından faydalanılarak konunun şekillenmesi sağlanmıştır. Davut Ağbal ve Nesrişah Saylan'ın tercüme ettiği el-Makdisî'nin (öl. 665/1267) *Kur'ân ve Kıraati* adlı eseri de birçok konuda farklı bilgilere ulaşılmasına vesile olmuştur. Yine Kur'ân tarihi çalışmalarının başında gelen Suyûtî'nin (öl. 911/1505) *el-Itkan* ve Zürkânî'nin (öl. 1376/1948) *Menâhîlu'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserlerinden müstefid olunmuştur. Ayrıca İsmail Hakkı İzmirli'nin (öl.1869/1946) *Tarih-i Kur'ân*, İzzet Derveze'nin (öl. 1888-1984) *Kur'ân'ı Anlamada Usûl (el-Kur'ânu'l-Mecid)*, Muhammed Hamîdullah'ın (öl. 1908/2002) *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, Abdurrahman Çetin'in *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, Muhsin Demirci'nin *Kur'ân Tarihi*, Mustafa Öztürk-Hadiye Ünsal'ın *Kur'ân Tarihi*, Hayrettin Öztürk'ün *Edebi Mucize Kur'ân Yazılması ve Toplanması*, Ziya Şen'in *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci* çalışmaları incelenerek ilgili konu detaylandırılmıştır. Bu bahsi geçen eserlerde Tevbe Sûresi son iki âyet, müstakil bir başlık altında verilmemekte Kur'ân'ın cem'i bahsinde birkaç satırla yer almaktadır. Dolayısıyla bahsi geçen konu ile ilgili eserlerde yeterince alan bırakılmamakta teferruatlı bir çalışma yapılmamaktadır. Bu durum da konunun araştırılmasında yeterli donanımda kaynak olmadığını göstermektedir. Bütün bunlarla birlikte Mustafa Öztürk-Hadiye Ünsal'ın *Kur'ân Tarihi*, Hayrettin Öztürk'ün *Edebi Mucize Kur'ân Yazılması ve Toplanması*, Ziya Şen'in *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci* çalışmaları ilgili konu ile alakalı az da olsa bir alt başlık açan eserler arasındadır.

Tevbe Sûresi son iki âyetle ilgili yorumlara gerek müfessirlerin gerekse muhaddislerin eserlerinden de bakılmıştır. Mukâtil b. Süleyman'ın (öl. 150/767) *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc'ın (öl. 261/875) *Sahîh-i Müslim*, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (öl.405/1014) *el-Müstedrek alâ es-Sahîhayn*, Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *Keşşâf Tefsiri*, Fahrüddin er-Râzî'nin (öl. 606/1210) *Mefâtihu'l-Gayb*, Kadı Beydâvî'nin (öl.685/1286) *Beydâvî Tefsiri*, İbn Hacer el-Askalânî'nin (öl. 852/1449) *Tehzîbu't-tehzîb*, Şeyhülislam Ebüssuûd Efendi'nin (öl. 982/1574) *Ebüssuûd Tefsiri*, Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın (öl. 1878/1942) *Hak Dini Kur'ân Dili*, Ömer Nasuhi Bilmen'in (öl. 1883/1971) *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meali Âlîsî ve Tefsiri*, İzzet Derveze'nin *et-Tefsîru'l-hadis*, Süleyman Ateş'in *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* ve Mehmet Sofuoğlu'nun (1923/1987) Buhârî tercümesinden istifade edilmiştir. Ayrıca et-Taberî, el-Kurtubî (öl. 671/1273), İbn Kesîr (öl. 774/1373) gibi müfessirlerin tefsir çalışmalarından faydalanılarak mukaddimelerinde yer verdikleri Kur'ân tarihi kısımları

incelenmiştir. Tefsir kitaplarında genellikle Tevbe Sûresi'nin giriş kısmında ilgili konuya değinilmiş bazı ayrıntı ve rivâyetlerle 128 ve 129. âyetlere ilişkin problemler ifade edilmiştir. Âyetlerin tefsir edildiği bölümde ise ilgili konuyu ele alan eser de verilen bilgi de çok azdır. Ali Arslan'nın *Büyük Kur'ân Tefsiri*'nde diğer tefsir kitaplarına nazaran biraz daha ayrıntılı ve uzun bilgiler elde edilmiştir. Yazar eserinde konu ile ilgili gerek kendi yorumlarına gerekse başka âlimlerin değerlendirmelerine yer vererek ilgili rivâyetlerle alakalı yorumlarda bulunmuştur.

Akademik alandaki doktora tez çalışmaları ve makaleler derlenerek her biri ele alınmış ve ilgili değerlendirmeler tespit edilmiştir. Ne var ki tetkik edilen bütün kaynaklar daha çok Kur'ân'ın cem edilmesi anlatımına yoğunlaşmış ikinci kısım ile ilgili kaynak çeşitliliği ve bilgi zenginliği istenilen düzeyde olmamıştır. Tevbe Sûresi ile ilgili rivâyetlere yer veren kaynaklar ise bahsi geçen rivâyetleri hiçbir eleştiriye tabi tutmadan doğrudan istifadeye gitmiş ve bu bilgilere dayanan tezler üretmeye yönelmişlerdir. Diğerlerinden farklı olarak bu çalışmada ilgili rivâyetlerin birbiri ile tutarlılığı incelenerek öncelikle rivâyetlerdeki bilgilerin hakikate yakınlığı sorgulanmıştır. Bir diğer ifadeyle, pek çok kaynağın yer vererek içindeki bilgilerle konu inşa ettiği bu rivâyetler hâlihazırdaki çalışmada bir metin incelemesine tabi tutularak literatüre katkı sağlamayı hedeflemiştir.

Tevbe Sûresi son iki âyetle ilgili yapılan bu çalışmada yazıya şekil veren en büyük kaynak ilk dört asır müelliflerinden derlenen otuz sekiz rivâyet olmuştur. Zira başka kaynak ve eserlerde ilgili konu bahsinde belli bir malumat elde etmek ilgili rivâyetlerin yorumlarından öteye geçememiştir. Bu durumda kaynak sorunu yaşandığını söylemek yerinde olacaktır. Çoğu tefsir ve hadis kitaplarında görülen ilgili rivâyetlerin yorumlanması durumu çalışmada ilk olarak rivâyetlere ulaşmayı öncelemiştir. Bu anlamda mevcut rivâyetler konunun incelenme ve araştırılmasında en temel kaynak olmuştur.

4. Araştırmanın Metodu

Kur'ân tarihi ile ilgili kitap ve makaleler araştırılmış Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman (öl. 35/656) dönemindeki Kur'ân hizmetleri farklı kaynaklardan derlenmiştir. Bazı klasik ve çağdaş dönem kitaplarına bakılarak ilgili konunun bulunduğu kısım ve değerlendirmelere yer verilmiştir. Tevbe Sûresi son iki âyetle ilgili bilgi ve rivâyetlerin yer aldığı bütün eserler araştırılmış, rivâyet sayısı belli bir limitte tutulmak istenmiş dolayısıyla araştırma ve

incelemenin güçleşmemesi ve haberin yazıldığı ilk kaynaklara ulaşılması adına ilk dört asır müelliflerinin eserlerine yoğunluk verilmiştir.

Berâe Sûresi son iki âyetle ilgili en temel kaynaklara ulaşmaya gayret edilmiş ve ilgili âyetlerin Mushaf'a kaydı esnasında yaşanan olayları konu alan bu rivâyetler çeşitli müellif ve eserlerinden derlenmiştir. Toplamda on yedi müellif ve eserinden otuz sekiz rivâyete ulaşılmıştır. Bu rivâyetler muhtevaları ve içerdikleri ihtilafları bakımından analiz edilerek ilgili başlıklar altında sınıflandırılmış ve konu bu rivâyetler ışığında analiz edilmiştir. Dolayısıyla Tevbe Sûresi ilgili âyetlerin Tefsir ilminde açtığı bazı tartışmalı konulara yine bu rivâyetlerin analiz ve değerlendirilmesi sonucu ulaşılmıştır. Bahsi geçen rivâyetlerdeki bilgilerin yorumlanması ve değerlendirilmesinde müfessir, muhaddis ve Kur'ân tarihi yazarlarından istifade edilmiştir.

I. BÖLÜM

1. KUR'ÂN'IN METİNLEŞME SÜRECİ VE TEVBE SÛRESİ 128 VE 129. ÂYETLERLE İLGİLİ RİVÂYETLER

1.1. Kur'ân'ın Cem'i ve İstinsahı

Hiz. Peygamber'in (s.a.s.) hayatta olması ve vahyin devam etmesi gibi nedenler, Hiz. Peygamber (s.a.s.) döneminde Kur'ân'ın toplanmasını ertelemiştir. Bu durumda nüzûlü tamamlanıp tamamlanmadığı bilinmeyen vahyin iki kapak arasında toplanması mümkün olamazdı.¹ Hattâbî'ye (öl. 388/998) göre, Hiz. Peygamber bazı ahkâm ya da tilaveti nesh edecek âyetlerin inmesini beklediğinden Kur'ân âyetlerini iki kapak arasında derlememiştir.² Ayrıca risalet döneminde Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Osman dönemlerinde olduğu gibi Kur'ân'ın cem'ini veya istinsahını zorunlu kılacak sebep ya da hadiseler de yoktu.³ Ancak Hiz. Peygamber'in vefatıyla ihtiyaçlar kendisini göstermiş, bazı sorunlar belirmiştir. Ortaya çıkan bu problemlerin çözümünde ve Kur'ân'a hizmet noktasında sahâbe sorumluluklarını yerine getirmekten kaçınmamıştır.

Hiz. Ebû Bekir döneminde sahâbeyi Kur'ân'ın cem'ine sevk eden en büyük sebep, Yemâme savaşında pek çok hafızın şehit olmasıydı. Bu savaşta şehit düşen kurrâ sayısı yetmiş,⁴ beş yüz,⁵ yedi yüz⁶ olarak rivâyetlerde geçmektedir. Şehit sayısı hakkında bu farklı bilgiler mevcutken bazı kaynaklar, bu rakamların gerçeği yansıtmadığını ve kesretten kinaye olduğunu savunmaktadır.⁷ Bir rivâyet ise Yemâme'de şehit düşen hafız sayısının kaynaklarda verilen sayılardan çok daha fazlası olduğunu, bu bilginin örfî delillerle sabit olduğunu kaydetmektedir.⁸ Dolayısıyla sahâbeyi Kur'ân âyetlerini cem etmeye sevk eden

¹ Muhsin Demirci, *Kur'ân Tarihi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 155.

² Celaleddin Abdurrahmân es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, çev. Sakıp Yıldız- Hüseyin Avni Çelik (İstanbul: Hikmet Neşriyat A. Ş., 1987), 1/ 137.

³ Sadık Kılıç, "Kur'ân'ın Cem'i Meselesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (30 Haziran 1980), 263-264.

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, çev. M. M. Eryarsoy (İstanbul: Buruc Yayınları, 1997), 1/256.

⁵ Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru Tîbe, 1999), 1/26; Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 121.

⁶ Muhammed Hamîdullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, çev. Abdülaziz Hatip- Mahmut Kanık (İstanbul: Beyan, 2018), 121.

⁷ Mustafa Öztürk- Hadiye Ünsal, *Kur'ân Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 81.

⁸ Şihâbu'd-dîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrahim Ebû Şâme el-Makdisî, *Kur'ân ve Kiraati*, çev. Davut Ağbal- Nesrişah Saylan (Ankara: Sonçağ Akademi, 2020), 65.

şey, yassı taşlarda, hurma yapraklarında ve insanların zihinlerinde bulunan Kur'ân âyetlerinin bir kısmının hafızların şehit olmasıyla kaybolma korkusuydu.⁹ Bununla birlikte sahifelerin toplanmasında İslâm âlemi için başkaca maslahatların gözetilmiş olabileceği de söz konusudur. Örneğin, Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân'ın cem'i ile âyetlerin iki kapak arasında derlenerek, kullanımı daha kolay bir formata dönüştürülmesi ve içindeki okuyuş şekillerinin de muhafazası amaçlanıyordu.¹⁰ Başka bir görüşe göre ise Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemindeki yazı malzemesinin buna el vermemesi sebebiyle Kur'ân'ın cem'i meselesi kısmen gecikmiş, Hz. Ebû Bekir döneminde ise yapılan fetihlerle ve elde edilen yeni malzemelerle dağınık haldeki Kur'ân âyetlerinin, müracaat edilmesi daha kolay bir mecmua haline getirilmesi istenmiş olabilirdi.¹¹ Burada Hz. Peygamber döneminde yazı malzemesinin yetersizliğinden söz edilmektedir. Halbuki risâlet zamanına bakıldığında ruk'a adını verdikleri ince dürülebilir kâğıt ya da deriden yaprakların ve Mısır papirüsünden yapılmış ince yaprak ve derilerin kullanıldığı kaynaklarda geçmektedir. Rivâyetlerde geçen kürek kemikleri, yassı taşlar ve levha gibi biraz daha kullanımı zor, ilkel malzemeleri vahiy katiplerinin değil, kendine husûsî Mushaf yazan sahâbenin kullandığı tahmin edilmektedir. Öyle ki ilgili rivâyetlerde Zeyd b. Sâbit'in de Kur'ân'ın cem'i esnasında çok titiz çalıştığı, Kur'ân âyetlerinin bulunduğu her türlü ilkel malzemeye kadar âyetleri topladığı bilgisi verilerek Zeyd b. Sâbit'in çok ince ve özenli çalıştığı vurgusu yapılmak istenmektedir. Diğer türlü Zeyd b. Sâbit'in âyetleri topladığı, üzerinde çalıştığı asıl kaynakların ilkel malzemeler değil ince kullanışlı kağıtlar olduğu kaydedilmektedir.¹² Dolayısıyla Hz. Peygamber döneminde âyetlerin toplanmama sebebi kâğıt malzemelerinin o dönemde olmaması değil vahyin devam ediyor olmasıdır.

Mushaf'ın kullanımıyla alakalı yukarıda bahsi geçen “kolaylık” ifadesinin kimleri kapsadığı düşünüldüğünde, cem faaliyetinde tek bir Mushaf yazıldığı ve yazılan Mushaf'ın da önce Hz. Ebû Bekir'in evinde, sonra Hz. Ömer ve akabinde de Hz. Hafsa'nın (öl. 45/665[?]) yanında muhafaza edildiği biliniyordu. Dolayısıyla birtakım eksikleriyle, Kur'ân metninin yanına ekledikleri şerhleriyle, çeşitli malzemelerde yazılı bulunan husûsî

⁹ Makdisî, *Kur'ân ve Kıraati*, 107.

¹⁰ Zeynel Abidin Aydın, *Hiz. Osman ve Sonrası Dönemde Kur'ân'ın Metinleşme Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 171.

¹¹ Ziya Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014), 173.

¹² Dr. Abdurrahman Ömer Muhammed İsbindâri, *Kur'ân-ı Kerîm'in Mekke Döneminde Yazılışı*, çev. Veli Kayhan (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No:322, 2014), 33-37.

Mushaflar yine kullanılıyor, iki kapak arasında derlenen Kur'ân âyetleri ise halifenin evinde muhafaza ediliyordu. Öyle ki özel Mushaflar'a sahip, aynı zamanda muallim olan sahâbîler Kur'ân eğitiminde kendi tasarruflarında bulunan husûsî Mushaflar'ını kullanıyorlar, diğer koruma altında olan Hz. Ebû Bekir Mushaf'ına dokunmuyorlardı. Başka bir ifade ile Kur'ân'ı öğrenme ve öğretmede bu Mushaf kendi yerinde işlevsiz duruyor, özel Mushaflar Kur'ân eğitiminde büyük rol üstleniyordu.¹³ Ayrıca Hz. Ebû Bekir döneminde her ne kadar Mushaf için “iki kapak arasında” cem edildiği söylense de üzerinde yapılan çalışma için kullanılan “kâğıt parçaları”, “Suhuf”¹⁴ ifadeleri Kur'ân âyetlerinin kullanılması çok da kolay ve pratik malzemelerde derlenmediğini göstermektedir. Bu durumda, kimsenin kullanımı için bir kolaylık söz konusu değildir. Ne var ki Hz. Osman döneminde yapılan istinsah faaliyeti için bu Mushaf'ın bir kolaylık sağladığı ve mevcut derlenmiş âyetlerin tekraren kopyalanmasını kolaylaştırdığı söylenebilir.

Âyetlerin cem edilme sebebini anlatan rivâyet, kaynaklarda kısmen şöyle geçmektedir: Hz. Ebû Bekir hilafetinin ilk yıllarında gerçekleşen Yemâme savaşı ile çok sayıda hafız şehit verildi. Hz. Ömer; Übey b. Ka'b (öl. 33/654[?]), İbn Mes'ûd (öl. 32/652-53) ve Zeyd b. Sâbit gibi ileri gelen hafız kurrâları da kaybetme korkusu¹⁵ ve de Kur'ân âyetlerinin kaybolacağı endişesi ile Hz. Ebû Bekir'e giderek Ku'ân'ın cem edilmesi teklifinde bulundu. Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'in sağlığında yapmadığı bir işi kendilerinin yapacak olmasına önce karşı çıksa da Hz. Ömer, Kur'ân'ın cem'inin herkes için hayır getireceğini söyleyerek bu teklifinde ısrarcı davrandı. Hz. Ebû Bekir bu konuda kalbi mutmain olunca Hz. Ömer'le birlikte, Hz. Peygamber'in vahiy katipliğini yapan, genç ve güvenilir olduğunu düşündükleri Zeyd b. Sâbit'i bu görev için uygun gördüler ve akabinde Zeyd b. Sâbit'i bu vazifeyi tevdi etmek için çağırdılar. Durum kendisine aktarıldığında Hz. Peygamber'in öncesinde kalkışmadığı bu işi kendilerinin ifâ edecek olmasına mesafeli yaklaşırsa da Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in kararlı tutumu karşısında gönlü oldu ve bu görevi kabul etti. Zeyd b. Sâbit

¹³ Mehmet Dağ, *Tarihsel Perspektif ve Problematik Sorgulaması Bağlamında Kırâat İlminde İhticâc Olgusu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 60.

¹⁴ Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi 'l-Kur'ân*, 1/141.

¹⁵ el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi 'l-Kur'ân*, 1/256.

üstlendiği bu zorlu görevi “Allah'a yemin olsun ki benden bir dağı bir yerden başka bir yere nakletmemi isteselerdi, bu görevden daha ağır gelmezdi” sözleriyle anlattı.¹⁶

Kur’ân-ı Kerîm âyetlerinin şehit olan hafızlarla kaybolacağı düşüncesi, kitabete öncesine nazaran daha fazla önem atfedilmediğini göstermektedir. Zira daha önceki süreçte âyetler çeşitli malzemelerde yazılı olarak bulunduğu halde âyetlerin tam muhafazası için bu kâfi görülmemekte, bizzat âyetleri duyan, Resûlullâh’a (s.a.s.) arz eden ve hafızalarında saklayan kimselere âyetlerin korunmasında daha çok pay verilmektedir.¹⁷ Diğer taraftan Yemâme savaşında çokça hafızın şehit olmasını Kur’ân’ın toplanmasına sebep olarak gören genel kabulün dışında Mustafa Öztürk, “huffâz” kavramını Kur’ânın tamamına hâkim olan kimseden ziyade bir kısmına, bir bölümüne vakıf olan kişi şeklinde değerlendirdiği için hafızların şehit olmasını Hz. Ebû Bekir dönemindeki Kur’ân’ın cem’i faaliyetinde sebep olarak görmemektedir.¹⁸ Ayrıca, Zeyd b. Sâbit’in Kur’ân âyetlerini toplamakla görevlendirilmesi, vahiy kâtibi olduğu halde, husûsî bir Mushafı’nın olmadığı ya da bütün âyetlerin üzerinde yazılı olduğu vesikaların elinde bulunmadığı sonucunu göstermektedir.¹⁹

Hişam b. Urve’nin (öl. 146/763) babasından aktardığı bir başka rivâyete göre, Yemâme Savaşı çok sayıda kurrâ hafızın şehit olmasıyla sonuçlanınca Hz. Ebû Bekir, Kur’ân âyetlerinin kaybolmasından korktu ve Hz. Ömer ile Zeyd b. Sâbit’e: “Mescidin kapısına oturun. Her kim size Allah’ın kitabından bir şeyi iki şahitle getirirse onu yazın”²⁰ diyerek onları Kur’ân’ın cem’inde görevlendirdi. Bu rivâyette geçen “iki şahit” kavramıyla ilgili âlimlerin farklı değerlendirmelerde bulundukları görülmektedir. Mesela Suyûtî “iki şahit” ifadesi için, “Resûlullâh’ın vefat senesinde vuku bulan arzada kabul edilen âyetlerden olduğuna dair şehâdet etmektir” derken²¹ İbn Hacer, “Getirilen âyetin yazılı metni ile ezberden bilinmesidir” demiştir.²² Sehâvî (öl. 643/1245) ise *Cemâlu’l-kurrâ* adlı eserinde “iki şahit” ile muradın ne olduğunu şu sözleriyle kaydeder: “Getirilen âyetin Resûlullâh’ın

¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İbn-i Kesîr, 2002), “Fedâilü’l-Kur’ân”, 3 (No. 4986); Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmiu’l-Kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1996), “Tefsîru’l-Kur’ân”, 10 (No: 3103); Ebû Bekr Abdullah b. Süleyman es-Sicistânî İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbu’l-Mesâhif* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 24.

¹⁷ Kılıç, “Kur’ân’ın Cem’i Meselesi”, 264-265.

¹⁸ Öztürk- Ünsal, *Kur’ân Tarihi*, 81.

¹⁹ Ahmet Keleş, “Kur’ân’ın Cem’i ve Tertibi: Kur’ân Âyetlerinin Tevkîfilîği Konusundaki Buhârî Hadislerine ve Kur’ân İlimleri Rivâyetlerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 14/1 (2001), 106.

²⁰ İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbu’l-Mesâhif*, 24.

²¹ Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, 1/ 140.

²² Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, 1/ 140.

huzurunda yazıldığına dair şehâdette bulunmaları veya bunun, Kur'ân'ın nâzil olduğu vecihlerden biri olduğuna şehâdette bulunmalarıdır.”²³ Kabul gören diğer bir görüşe göre ise ilgili kavram, getirilen âyetlerin Resûlullâh'ın (s.a.s.) huzurunda yazıldığına dair iki tanık bulunmasını ifade etmektedir.²⁴ Son değerlendirmeye ilgili olarak Mustafa Öztürk, Kur'ân'daki altı bin iki yüz otuz altı âyetten her birinin Resûlullâh'ın huzurunda yazıldığına dair şahitlik edecek iki kişi ile getirilmesini imkansız görmektedir.²⁵

Abdulahap Özsoy ise bütün bu değerlendirmelerin ötesinde bu rivâyetin ilk olarak sıhhat değeri üzerinde durmuş, yaptığı araştırma ile Kur'ân'ın cem'i meselesinde bu rivâyetin kaynaklık değerini sorgulamıştır. Özsoy'un “Hz. Ebû Bekir Dönemi Kur'ân'ın Cem'i Faaliyetlerinde İki Şahit İstenmesiyle Alakalı Rivâyetin Kaynak Değeri” başlığını taşıyan ilgili çalışması bu konuda farklı bir yaklaşım göstermiştir. Makaleye göre bu rivâyet senedindeki râvilerin zayıf olması, ayrıca metin olarak sahih rivâyetlerle çelişmesi sebebiyle güvenilir bulunmamıştır. Başka bir ifadeyle bu rivâyetin Kur'ân'ın cem'iyle ilgili konularda, kaynaklık değerinin olmadığı anlaşılmıştır.²⁶

Hz. Ebû Bekir dönemindeki Kur'ân faaliyetlerini anlamada kilit bir kavram olan ‘cem’ kelimesini Muhsin Demirci “Çeşitli malzemelerde dağınık halde bulunan Kur'ân âyetlerinin bir araya getirilmesidir” şeklinde tanımlarken²⁷ Beyhakî (öl. 458/ 1066) *Delâil* adlı eserinde “Kâğıt, kumaş ve hurma dalı gibi malzemelerde yazılı, kalplerde ise sabit olarak bulunan âyetlerin sahifelerde derlenmesidir” demektedir.²⁸ Başka bir rivâyete göre bu kavram Hz. Peygamber döneminde sahâbîlerce yazılmış, farklı malzemeler üzerindeki âyet metinlerinin tek bir katip tarafından, tek yazı çeşidiyle, daha kullanışlı dokümanlara geçirilmesidir.²⁹ Kâdî Ebû Bekir el- Bâkılânî (öl 403/1013) ise cem kelimesini “Hz. Ebû Bekir'in iki kapak arasında yahut sahifelerde ve farklı yapraklarda toplaması” olarak kaydetmiştir.³⁰ Bir rivâyete göre de ‘cem’ kelimesi ile bütün bu manalar mümkün görülürken en meşhur mânâ

²³ Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 1/ 140.

²⁴ Makdisî, *Kur'ân ve Kıraati*, 89.

²⁵ Öztürk- Ünsal, *Kur'ân Tarihi*, 85.

²⁶ Abdulvahap Özsoy, “Hz. Ebû Bekir Dönemi Kur'ân'ın Cem'i Faaliyetlerinde İki Şahit İstenmesiyle Alakalı Rivâyetin Kaynak Değeri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (Temmuz 2015), 132-133.

²⁷ Öztürk- Ünsal, *Kur'ân Tarihi*, 74.

²⁸ Makdisî, *Kur'ân ve Kıraati*, 75.

²⁹ Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Sürecinde Ortaya Çıkan Problemler*, 127.

³⁰ Makdisî, *Kur'ân ve Kıraati*, 120.

olarak, Hz. Ebû Bekir'in Mushaf'ı günümüzdeki, elimizde tuttuğumuz iki kapak arasındaki Kur'ân haline getirmesidir denilmektedir.³¹

Zeyd b. Sâbit, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer tarafından Kur'ân'ın cem'i ile vazifelendirildikten sonra Kur'ân âyetleri kendi ezberinde olduğu halde âyetleri işterek ezberleyenlerin tanıklığını şart koşmuş, sadece yazılı olarak getirilmesini kabul etmemiştir.³² Öyle ki Zeyd b. Sâbit cem heyetine getirilen âyetlerin Hz. Peygamber huzurunda yazıldığını, okunduğunu tespit ediyor sonra bu âyetlerin insanların zihinlerindeki âyetlerle birebir aynı olmasına bakıyordu.³³ Ziya Şen, Zeyd b. Sâbit'in sadece iki kişinin şahitliğiyle yetinmeyip, yazılı belgeler de istediğini kaydederken ifadelerine şunları ekler: "Yazılı metni hafızalardan, hafızalardakini de yazılı metinden takip etmek suretiyle Kur'ân'ı kayıt altına almayı uygun bulmuştur."³⁴ Bu sebeple Zeyd b. Sâbit "Tevbe Sûresi'nin son âyetlerini yazılı olarak yalnızca Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî'de" buldum demiştir.³⁵ Yani bu âyetlerin sadece Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî'de bulunmuş olması kimse tarafından bilinmediği anlamına gelmemektedir. Bilakis bu, Zeyd b. Sâbit'in de ilgili âyetlerin yokluğunu fark edip onların Hz. Peygamber'in huzurunda yazılmış nüshasını yalnızca sözü edilen sahâbîde bulduğu anlamındadır.³⁶

Zeyd b. Sâbit, Kur'ân'ın cem'i sürecinde sonlara gelindiğinde bizzat Resûlullâh'tan (s.a.s.) işittiğini bildiği Ahzâb Sûresi'nden bir âyeti bulamadığını, kaybettiğini fark eder. Bu âyeti bulmak için araştırma yapar fakat yine de bulamaz. Sonrasını ise şu şekilde ifade eder: "Sadece Resûlullâh'ın: 'Şehâdeti iki kişinin şehâdetine denktir' dediği Huzeyme el-Ensârî'nin yanında buldum. Bu âyet şudur: مِنْ الْمُؤْمِنِينَ رَجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ

وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا"³⁷

Bu hadisenin Hz. Osman döneminde, istinsah faaliyetinde yaşandığına dair görüş bildirenler için Rahim Tuğral şöyle demektedir:

Bu rivâyette Zeyd b. Sâbit, Hz. Peygamber'den okunduğunu duyduğu Ahzâb Sûresi 23. âyeti kaybettiğini bildirmektedir. Bu 'kaybetme işi' ne zaman vuku bulmuştur? Hz. Ebû

³¹ Makdisî, *Kur'ân ve Kıraati*, 120.

³² Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l- Kur'ân*, 1/ 139.

³³ Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 161.

³⁴ Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Sürecinde Ortaya Çıkan Problemler*, 158.

³⁵ Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l- Kur'ân*, 1/ 140.

³⁶ Abdurrahman Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 77.

³⁷ İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 51.

Bekir devrinde mi, yoksa Hz. Osman döneminde mi? Hz. Peygamber tarafından okunduğu sahâbece bilinen ve duyulan, yazılı metni yalnız Huzeyme'nin yanında bulunan Ahzâb Sûresi'ne ait bu âyetin, Hz. Ebû Bekir devrindeki cem hadisesinde araştırılıp yazıldığı ihtimalinin çok daha kuvvetli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu, Kur'ân'ın cem'inde takip edilen metod ve gayeye daha da uygundur. Aksi takdirde, "Hz. Ebû Bekir zamanında Kur'ân cem edilirken, herhangi bir âyetin unutulup yazılmadığı ve bunun Hz. Osman zamanında farkına varıldığı gibi çok hatalı bir anlayış ortaya çıkacaktır ki, böyle bir şeyin asla varid olmadığı sonucuna varmaktayız.³⁸

Ahzâb Sûresi 23. âyetin bulunup yerine kaydedilmesiyle Zeyd b. Sâbit, Kur'ân âyetlerini derleme işini tamamlamış kontrol amaçlı Kur'ân âyetlerini baştan sona bir daha okuduğunda iki âyetin Mushaf'ta yazılı olmadığını anlamıştı.³⁹ Zeyd b. Sâbit bu olayı şöyle aktarır: "Resûlullâh'tan (s.a.s.) duyduğum ve onun okuduğunu bildiğim Tevbe, 9/128. âyeti bulamadım. Biraz araştırınca Huzeyme b. Sâbit'te olduğunu tespit ettim ve onu da Tevbe Sûresi'ndeki yerine yerleştirdim."⁴⁰ Böylece Tevbe 128 ve 129. âyetleriyle Ahzâb Sûresi 23. âyeti birçok sahâbenin ezberinde olmasına rağmen yalnızca bir sahâbînin yanında yazılı vesikasıyla bulunmuş ve ilgili sûreye eklenmiştir. Ayrıca bütün sahâbenin icmâi ile Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân'ın cem'i faaliyeti âyetlerin hepsinin bulunmasıyla tamamlanmıştır.⁴¹ Peki, söz konusu âyetlerin bulunması Kur'ân'ın cem'inde mi yoksa istinsahında mı gerçekleşmiştir? Çoğunluğun katıldığı görüşe göre, bu âyetlerin Kur'ân'ın istinsahında bulunup yerlerine konulması isabetli bir çıkarım değildir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde yazılmış, Hz. Ebû Bekir döneminde ikinci kez yazılarak bir araya getirilmiş Kur'ân âyetlerinin Hz. Osman dönemine gelindiğinde en az iki adet nüshasının bulunması gerekmektedir. Bu anlamda bahsi geçen âyetlerin bir kişi hariç kimsede bulunamadığı söylemi, bu dönemin Hz. Osman değil bilakis Hz. Ebû Bekir dönemi olduğuna işaret etmektedir.⁴²

Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân-ı Kerîm'in Mushaf haline getirilmesinden sonraki sürece bakıldığında Mushaf'ın mahiyetiyle alakalı değerlendirmeler bulunmaktadır. Bir görüşe göre, ilk halife döneminde Mushaf haline getirilen Kur'ân âyetlerinin çoğaltılarak

³⁸ Rahim Tuğral, "Kur'ân'ın Cem'i ve İstinsâhında Üç Önemli Nokta", *Diyanet Dergisi* 26/1 (1990), 97-98.

³⁹ Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 162; İbn Şebbe, *Târîhu 'l-Medîneti 'l-Münevvera*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Mekke, 1979), 2/1001.

⁴⁰ İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbu 'l-Mesâhif*, 24-25.

⁴¹ Tuğral, "Kur'ân'ın Cem'i ve İstinsâhında Üç Önemli Nokta", 101.

⁴² Mehmet Altuntaş, "Kur'ân'ın Mekke'de Yazılması ve Medine'de Çoğaltılması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (27 Aralık 2018), 277.

halife tekelinde Müslümanlara dağıtılmaması bu faaliyetin bireysel bir çalışma olduğunu göstermektedir. Fakat Hz. Ebû Bekir dönemindeki şartlara bakıldığında mevcut durumun Hz. Osman dönemindeki gibi olmadığı, İslâmî öğretilerin diğer bölgelere ulaşması adına yeni çalışmaların başladığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla İslâm devlet sınırlarının pek dışarı açılmadığı dikkate alındığında Kur'ân'ın istinsah edilerek kamuya mal edilmesine ihtiyaç duyulmadığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Hz. Ebû Bekir döneminde kıraat farklılıklarına ruhsat verilmesi ve sûre tertibinde belli bir sıralamanın şart koşulmaması da Kur'ân hizmetinde böyle bir faaliyete ihtiyaç duyulmadığını desteklemektedir. O dönemde ihtiyaçlar dahilinde ilk yapılması gereken âyetlerin derlenmesiydi ki bunun da başarılı bir şekilde yürütüldüğü kaydedilmektedir.⁴³ Dolayısıyla bu görüşe göre, o dönemde Mushaf'ın resmî olmadığına dayanak teşkil eden Kur'ân'ın çoğaltılmamış olması tezi, toplum ve ihtiyaçları bağlamında düşünüldüğünde yetersiz görülmektedir. Diğer bir görüşe göre, Hz. Ebû Bekir yapmış olduğu cem faaliyetiyle âyet nüshalarının Hz. Peygamber'in (s.a.s.) evinde kalmasını engelleyerek herkesin bu nüshaya ulaşımını kolaylaştırmıştır. Ayrıca onun özel bir nüsha olmasının, belki de vârislerine kalma ihtimalinin önüne geçmiş, böylelikle bu nüshaya resmî bir özellik kazandırmıştır.⁴⁴

Bu Mushaf'ın Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra Hz. Ömer'e sonrasında ise dönemin halifesi Hz. Osman yerine Hz. Ömer'in kızı Hafsa'ya verilmesi gerçeği onun resmî bir Mushaf olmadığı anlayışını da ortaya koymaktadır. Ayrıca Hz. Ebû Bekir döneminde cem faaliyeti akabinde diğer özel Mushaflar kullanımdaydı ve işlevsiz kılınmamışlardı. Bütün bunların yanında Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in Zeyd b. Sâbit'i Kur'ân'ın cem'i için ikna etmeye çalışması da bu işin resmî bir görevlendirme değil, rica olduğu şeklindedir.⁴⁵ Dolayısıyla Hz. Ebû Bekir döneminde oluşturulan nüshanın diğer özel Mushaflar'ı ilga etmemesi ve bu nüshanın muhafazası için Hz. Ömer'in kızı Hafsa'ya verilmesi ve Zeyd b. Sâbit'e yapılan teklifin muhtevası gibi gerekçeler cem faaliyetinin, resmî olmaktan ziyade özel bir teşebbüs olduğuna delâlet etmektedir.

Hz. Ebû Bekir, Yemâme savaşı başta olmak üzere bazı sebeplerin de zuhur ettiği kendi döneminde Zeyd b. Sâbit'e verilen görevle çeşitli malzemelerde yazılı bulunan âyetleri cem etme kararı almış ve hayırla tamamladığı bu hizmetini İslâm toplumunun faydasına

⁴³ Aydın, *Hz. Osman ve Sonrası Dönemde Kur'ân'ın Metinleşme Tarihi*, 175-176.

⁴⁴ Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Sürecinde Ortaya Çıkan Problemler*, 127.

⁴⁵ Öztürk- Ünsal, *Kur'ân Tarihi*, 83.

sunmuştur. Hz. Ali (öl. 40/661) bu anlamda Hz. Ebû Bekir'i şu sözleriyle takdir etmiştir: "Mushaflar konusunda insanlar arasında en büyük ecir Ebû Bekir'e aittir. Çünkü o, Kur'ân'ı iki kapak arasında toplayan ilk kişidir."⁴⁶

Hz. Osman döneminde İslâm sınırları genişlemiş, deniz savaşları düzenlenmiş ve pek çok bölgenin fethiyle İslâm'a girenlerin sayısı hızla artmıştır.⁴⁷ Yeni Müslüman olan bu insanlar, zamanla Kur'ân eğitimini, sahâbe arasında kıraatıyla en meşhur olanlarından almak istemişlerdir. Şam halkı Übey b. Ka'b, Kûfeliler Abdullâh b. Mes'ûd (öl.32/652-53) diğer bölgede bulunun Müslümanlar ise Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den (öl. 42/662-63) Kur'ân öğrenimini yapmışlardır. Bu durumda hocalar ve öğrencileri arasında kıraat farklılıkları meydana gelmiş ve de anlaşmazlıklar yaşanmıştır.⁴⁸ Süveyd b. Gafele'nin (öl. 80/699), Hz. Ali'den aktardığına göre, Hz. Osman bulunduğu bir mecliste, bazı kimselerin kendi kıraatlerini diğerlerinininkinden daha hayırlı gördüklerini ve buna dair kendisine malumatlar geldiğini, öyle ki tarafların birbirlerini küfürle itham ettiklerini anlatır. Konu ile ilgili Hz. Osman'a fikri sorulduğunda, insanları tek Mushaf etrafında toplamayı düşündüğünü, böylelikle gruplaşma ve ihtilafın son bulacağını söyler. Yanında bulunanlar da bu düşüncesini güzel bulduklarını ifade ederler. Hz. Osman, onlara Kur'ân'ı en akıcı dille ve en güzel okuyanı sorduğunda, en akıcı okuyanı Saîd b. el-Âs (öl. 59/679) ve en güzel okuyanı Zeyd b. Sâbit derler. Bu durumda Hz. Osman birinin okumasına, diğerinin yazmasına karar verir.⁴⁹

Rivâyette de bahsi geçtiği üzere, Müslümanları Kur'ân okunuşunda anlaşmazlığa iten sebepler, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Kur'ân'ın yedi harf ile okunmasına ruhsat vermesi ve Hz. Ebû Bekir'in de bu ruhsat kapsamında, derlediği Mushaf'ta yedi harfin kullanılmasına müsaade etmesidir. Bir diğeri ise sahâbenin kendi özel Mushaflar'ında açıklama mahiyetinde yaptıkları eklemelerdir ki bunlar daha çok tefsir amaçlıdır. Fakat kıraat öyle bir noktaya gelmişti ki âyetleri izah ve açıklama kabilinden olan bu ifadeler bile bazı kimselerce kıraatten kabul edilip, özel Mushaf'a ait okuyuşlardan sanılmıştı.⁵⁰ Velhâsıl, yedi harf meselesinin farklı okuyuşlara alan bırakması, hususî Mushaflar'da bulunan şerhlerin

⁴⁶ İbn Ebû Dâvud, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 22.

⁴⁷ İsmâil Yiğit, "Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/438-443.

⁴⁸ Muhammed Abdulazîm Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Matbaati İsa el-Bâbi el-Halebî), 1/255; Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, 83.

⁴⁹ İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 44.

⁵⁰ Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 169.

kıraatten sayılması ve devamında meydana gelen kıraat anlaşmazlıkları ayrıca İslâm ülkesinin farklı yerlerindeki sahâbenin okuyuşları arasındaki ciddi farklılıklar ve ileri dereceye varan kendi okuyuşlarına olan bağlılıkları Kur'ân'ın istinsahını hazırlayan sebepler arasındadır denebilir.⁵¹

Valiliği zamanında Azerbeycan ve Ermenistan bölgelerindeki fetihlerde bulunan Huzeyfe b. el-Yemân (öl. 36/656), Irak ve Şamlılardan oluşan bir kuvvetle beraber savaşmıştır. Bu sırada onların Kur'ân âyetleri hakkında münakaşaya girdiklerine şahit olmuş ve dönemin halifesi Hz. Osman'a giderek Yahudi ve Hristiyanlarda olduğu gibi Muhammed ümmetinin de kendi kitabı hakkında ihtilafa düşmesinden önce onun bir şeyler yapması gerektiğini söylemiştir. Durumun ciddiyetinden endişe eden Hz. Osman, Hz. Ömer'in kızı Hafsa'dan Mushaf'ı istemiştir. Hafsa'nın da göndermesiyle Zeyd b. Sâbit, Saîd b. el-Âs, Abdullah b. Zübeyr (öl. 73/692) ve Abdurrahman b. Hâris'den (öl. 43/663-64) oluşan heyetle istinsah faaliyeti başlatılmıştır. Bazı kaynaklarda istinsah heyetinin bu isimler de dahil toplam on iki kişiden oluştuğuna dair bilgiler vardır.⁵² Hz. Osman, bazı kurallar koymuş, Kur'ân'ın Kureyş lehçesiyle inmiş olmasını sebep göstererek herhangi bir kelimedede Zeyd b. Sâbit ile ihtilafa düştüklerinde onu Kureyş lehçesi ile yazmaları gerektiğini diğer heyet üyelerine aktarmıştır. Mushaflar'ın yazılması sürecinde bu kurala tâbi kalınmış, işlem tamamlandığında Hafsa'nın Mushaf'ı kendisine iade edilmiştir. Çoğaltılan Mushaflar İslâm beldelerine birer adet gönderilmiş, bu Mushaf'tan farklı olan diğer Mushaflar'ın yakılması emredilmiştir.⁵³

Söz konusu rivâyete ve ilgili başka kaynaklara bakıldığında, Hz. Osman'ın, Mushafların belli bir tertip ve kurala uyularak istinsah edilmesini istediği öğrenilmektedir. Bu işlem yapılırken Hafsa nüshasının örnek alındığı, Mushaf'a Hafsa nüshası dışında bir ilave yapılmadığı anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Hz. Ebû Bekir döneminde derlenen âyetler dışında hiçbir şey bu Mushaflara eklenmemiş, Hafsa Mushafı'nın eksiksiz olduğu görülmüştür.⁵⁴ Taberî'nin bahsi geçen rivâyetle alakalı Zeyd b. Sâbit'ten aktardığı bilgiye göre, Zeyd b. Sâbit'in yazma işlemini tamamladıktan sonra Mushafları kontrol ettiğinde herhangi bir eksik görmediğini, akabinde Hz. Osman'ın Hafsa'dan Hz. Ömer'in yazdırdığı Mushaf'ı istediğini, Hz. Osman'ın Mushaflar'ı karşılaştırdığında hiçbir noktanın

⁵¹ İmam Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/258.

⁵² İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 49; Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, 85.

⁵³ Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 3 (No:4987); Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 10 (No:3104).

⁵⁴ Aydın, *Hz. Osman ve Sonrası Dönemde Kur'ân'ın Metinleşme Tarihi*, 180.

çakışmadığını, bilakis birbirlerinin aynısı olduklarını kaydetmiştir. Devamında Zeyd b. Sâbit, o Mushaf'ın tekrar Hafsa'ya iade edildiğini ve çoğaltılan Mushaflar'ın Hafsa Mushafi'yla birebir aynı olması sebebiyle içinin rahatladığını ifade etmiştir.⁵⁵ Öyle ki pek çok müçtehit âlim, diğer hususî Mushaflar'ın terkedilip, bu Mushaflar'ın Hz. Ebû Bekir'in derlediği Mushaf'tan nakledildiği konusunda ittifak etmişler, ayrıca arza-i ahîradaki okunuş şekliyle aynı olduğu ve bundan bir harfin bile noksan olmadığı görüşünü kabul etmişlerdir.⁵⁶ Netice itibariyle, Mushaflar yazılırken İstinsah komisyon üyelerinin esas aldığı hususlar şu şekilde kendini göstermiştir: Kur'ân'dan olmayan hiçbir şey yazılmamış dolayısıyla hususî Mushaflar'daki tefsir ve şerhler ilave edilmemiş, yalnızca Hz. Ebû Bekir döneminde yazılan Mushaf'a bağlı kalınmıştır. Tilâveti mensuh olan âyetler alınmamış son arzadaki son okunuşa sadık kalınmıştır. Sûre tertibi ise günümüzdeki mevcut Kur'ân düzenine göre yapılmıştır. Yazım esnasında komisyonda ihtilaf yaşandığında Kureyş lehçesi tercih edilmiş ve çoğaltılan Mushaflar çeşitli bölgelere gönderilmiştir. Bu Mushaflarla çelişen diğer özel Mushafların ise yakılması emri verilmiştir.⁵⁷

Hz. Osman döneminde yapılan Kur'ân faaliyetleri, h. 25 senesinde Kur'ân'ın çoğaltılması ile başlayıp h. 30 yılında bu Mushafların belli başlı merkezlere gönderilmesiyle tamamlanmıştır. Tarihlerden de anlaşıldığı üzere Hz. Osman zamanında Mushaf'ın çoğaltılarak bazı İslâm şehirlerine gönderilmesi beş sene gibi bir süreye tekabül etmiştir.⁵⁸ İbn Hacer, Mushaf'ın istinsahının h. 30 senesinde olduğunu iddia edenler, hakikati bilmediklerini ve hiçbir sened göstermeksizin bu yanlış bilgiyi aktardıklarını ileri sürerek istinsah faaliyetinin h. 25 senesinde başladığını belirtmiştir.⁵⁹ Dolayısıyla başlangıç tarihiyle alakalı farklı zamanlar verilse de genel kabul, İbn Hacer'in aktardığı rivâyettir. Beş sene gibi uzun bir dönemi kapsayan istinsah faaliyeti, sahâbenin göstermiş olduğu kıymetli özverileriyle tamamlanmıştır.

Hz. Osman'ın çoğalttığı Mushaflar'ın kaç tane olduğu ve hangi beldelere gönderildiği ile alakalı farklı görüşler vardır. Ebû Hâtim es-Sicistânî (öl. 255/869) Mushaf sayısının yedi olduğunu ve bunların Medine başta olmak üzere Mekke, Şam, Yemen, Bahreyn, Basra ve

⁵⁵ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Taberî Tefsiri*, çev. Hasan Karakaya-Kerim Aytekin, (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), 1/41.

⁵⁶ Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 1/ 116.

⁵⁷ Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, 86; Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 213-214.

⁵⁸ Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Sürecinde Ortaya Çıkan Problemler*, 187.

⁵⁹ Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 1/ 142.

de Kûfe'ye gönderildiğini kaydederken⁶⁰ Mushaf sayısını dört olarak nakledenler de vardır.⁶¹ Fakat meşhur görüş Mushaf adedinin beş olduğudur.⁶² Hz. Osman yaşanan kıraat ihtilaflarına son vermek için çoğalttığı Mushaflar'ı beldelere göndermekle kalmamış ayrıca o beldelerde yaşayan halka, Kur'ân okunmasını öğretecek muallimleri de göndermiş, böylece hem kitabette hem de kıraatte hedeflediği birliği sağlamıştır.⁶³

Hz. Peygamber'in vahiy katipliğini yapan Zeyd b. Sâbit, Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân'ın cem'i faaliyetinde görevlendirilmiş, Hz. Osman zamanında ise istinsah heyetinde komisyon başkanı seçilmişti. O dönemlerde kendisi gibi yine birçok liyakatli sahâbe varken tekrar Zeyd b. Sâbit'in göreve getirilmesi kaynaklarda farklı şekillerde yer almıştır. Kur'ân faaliyetlerinde Zeyd b. Sâbit'in yeniden görevlendirilmesini, bazıları Hz. Peygamber'in vefat edeceği sene Kur'ân'ı ondan dinlemiş olmasına bağlamıştır.⁶⁴ Begavî (öl. 516/1122) ise bu durumu *Şerhu's-sunne* adlı eserinde Zeyd b. Sâbit'in arza-i ahîrada bulunmasıyla ilişkilendirmiş ve onun Resûlullâh'tan dinlediği âyetleri yazdığına, Resûlullâh'a bizzat okuduğuna dikkat çekmiş, halifelerce Kur'ân hizmetlerinde görevlendirilmesini bunlara dayandırmıştır.⁶⁵ Hz. Osman döneminde Zeyd b. Sâbit'e Kur'ân'ın çoğaltılması faaliyetinde de görev verilmesi üzerine Abdullâh b. Mes'ûd'un bu durumdan pek memnun kalmadığı, "Ey Müslümanlar topluluğu! Görüyor musunuz? Mushaflar'ı çoğaltma işini bana vermiyorlar da ben Müslüman olduğumda daha kâfir babasının sulbünde olan bu adama (Zeyd b. Sâbit'e) veriyorlar"⁶⁶ ve "Ant olsun ki Zeyd b. Sâbit'in saçları çift örgülü (küçük bir çocuk) iken ve çocuklarla oyun oynarken, ben Resûlullâh'ın (s.a.s.) ağzından yetmiş sûre okumuştum"⁶⁷ ifadelerinden anlaşılmaktadır. Ebû Bekir el-Enbârî (öl. 328/940) Abdullâh b. Mes'ûd'un daha faziletli, İslâm'ı kabulünün daha önce, İslâm'a hizmetlerinin daha fazla olduğunu belirtmektedir. Devamında ise söz konusu rivâyetten hareketle Zeyd b. Sâbit'in Kur'ân faaliyetlerinde Abdullâh b. Mes'ûd'un önüne geçirilmesinin tek sebebi olarak Hz. Peygamber'in hayatta iken Zeyd b. Sâbit'in Kur'ân'ın tamamını ezbere biliyor olmasını, Abdullâh b. Mes'ûd'un ise sadece yetmiş küsur sûreye vakıf olmasını ileri sürmektedir.⁶⁸

⁶⁰ İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 57.

⁶¹ İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 56.

⁶² Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 1/ 143.

⁶³ Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 172.

⁶⁴ Aydın, *Hz. Osman ve Sonrası Dönemde Kur'ân'ın Metinleşme Tarihi*, 179.

⁶⁵ Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 1/ 117.

⁶⁶ İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 37.

⁶⁷ İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 34.

⁶⁸ Kurtubî, *el-Câmiu li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/260.

Zeyd b. Sâbit daha çocukken, kendisinin yetmiş sûre ezberlediğini söyleyen Abdullâh b. Mes'ûd'un, hayatının geri kalan kısmında da Kur'ân âyetlerini ezberlemeye devam etmiş olacağı ve sadece yetmiş küsur sûre ile hayatını tamamlamış olamayacağı hakikati aşîkârdır. Bir görüşe göre de yetmiş küsur ifadesi, “Sadece yetmiş sûre bildiğini değil, Zeyd daha küçücük bir çocukken kendisinin yetmiş küsur sûreyi öğrenmiş biri olarak hem İslâm'ı kabul hem de Kur'ân'a vukufiyet hususunda çok daha kıdemli ve birikimli olduğunu belirtmeye yöneliktir”⁶⁹ şeklinde açıklanmıştır. Dolayısıyla Zeyd b. Sâbit'in Kur'ân faaliyetinde yeniden görevlendirilmesinin hikmetini bahsi geçen ifadede ziyade daha başka sözlerde aramak gerekecektir.

Hz. Osman dönemi Kur'ân faaliyetlerini anlatan bütün bu rivâyetlerden hareketle, Taberî'ye göre Hz. Osman Müslümanların İslâm'dan sonra küfre girmelerinden korkmuş, yaşanan kargaşa ve kıraat ihtilafları karşısında panikleyerek Kur'ân'ın yedi harften biri üzerine toplanmasını sağlamıştır. Ümmet de Hz. Osman'a güvenmiş ve onun Kur'ân adına yaptığı hizmetleri yerinde bulmuştur.⁷⁰ *el-İntisâr* adlı eserinde ilgili konuya değinen el-Bâkîllânî'ye göre ise Hz. Osman, sonraki nesilleri de gözeterek fesat ve şüphelere imkan vermeden Hz. Peygamber'den alınan kıraatleri toplamayı, içinde tevili bulunmayan, tenzil ile sabit olmuş, anlaşılır, kuvvetli bir hatla yazılmış vahyi bir Mushaf'ta derlemeyi amaç edinmiştir.⁷¹ İbn Ebû Dâvûd'ta geçen: “Osman Kur'ân'ı yazdırmasaydı, insanları şiir okurken bulurdum”⁷² sözü, Hz. Ali'nin: “Allah, Osman'a rahmet eylesin. Ben onun yerinde olsaydım, Mushaflar konusunda onun yaptığını yapardım”⁷³ ifadeleri ve de Abdurrahmân b. Mehdî'nin (öl. 198/813-14): “Osman'ın, Ebû Bekir ve Ömer'de olmayan iki özelliği var. O özellikleri ise mazlum olarak öldürülünceye kadarki sabrı ve tahammülü ve insanları tek Mushaf etrafında toplamasıdır”⁷⁴ şeklindeki beyânı Hz. Osman faaliyetlerinin memnuniyetle karşılandığını ve takdir edildiğini göstermektedir.

⁶⁹ Öztürk- Ünsal, *Kur'ân Tarihi*, 80.

⁷⁰ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 1/42.

⁷¹ Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 1/ 143.

⁷² İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 32.

⁷³ İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 44.

⁷⁴ İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 32.

1.2. Tevbe Sûresi 128 ve 129. Âyetlerle İlgili Rivâyetler ve Değerlendirmesi

Çalışmanın bu bölümünde tefsir başta olmak üzere İslâmî ilimler kapsamındaki hicrî dördüncü asra kadarki çoğu eser incelenmiş, Tevbe Sûresi son iki âyetle alakalı günümüze kadar ulaşan rivâyetler çıkarılmış ve bunların kronolojik sıralaması yapılmıştır. Bu çerçevede konu ile ilgili malumatların hangi dönemde yazıya aktarıldığı, nasıl bir yayılma seyri izlediği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tevbe Sûresi son iki âyetle alakalı rivâyetlere en yakın h. 117 yılına kadar ulaşılabilmiş daha öncesinde var olan eserlerde konuyla ilgili rivâyetlere denk gelinememiştir. Bahsi geçen rivâyetler ilk olarak en eski kaynak olan Katâde b. Diâme'nin *en-Nâsih ve'l-mensûh* adlı eserinde bulunurken sonrasında sırasıyla Abdullah b. Vehb'in *Tefsîru'l-Kur'ân min el-câmiu li-İbni Vehb*, Ebû Dâvud et-Tayâlisî'nin *Müsned Ebî Dâvud Tayâlisî*, Abdürrezzâk es-San'ânî'nin *Tefsîru Abdurrezzâk*, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın *Fedâilu'l-Kur'ân*, İbn Ebû Şeybe'nin *Müsned*, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*, Buhârî'nin *Sahîhu'l-Buhârî*, İbn Şebbe'nin *Tarihu'l-Medineti'l-Münevvera*, Hanbel b. İshak'ın *Cüz'ü Hanbel*, Tirmîzî'nin *Sünenü et-Tirmîzî*, Mervezî'nin *Müsned-i Ebî Bekr*, İbn Durays'ın *Fedâilu'l-Kur'ân vemâ unzile mine'l-Kur'ân bi-Mekketi vemâ unzile bi'l-Medîneti*, Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, İbn Ebû Dâvud'un *Kitâbu'l-Mesâhif*, İbn Hibbân'ın *el-İhsân fî takrîbi sahihi İbn Hibbân*, son olarak Taberânî'nin *el-Mücemu'l-Kebîr* ve *Musnedu's-Şâmiyîn* eserlerinden alınmış dolayısıyla toplamda on sekiz eserden müstefid olunmuştur.

H. IV. yüzyıla kadar yapılan eser incelemesinde Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetler bahsinde ilgili kaynaklardan toplamda otuz sekiz rivâyete ulaşılabilmiştir. Rivâyetlere yer veren her bir müellif farklı başlıklar altında ele alınırken onların kaydettikleri hadisler, altında bulundukları farklı başlıklara ve ait oldukları muhtelif yazarlara bakılmaksızın kendi aralarında bir bütün olarak kabul edilmiş ve rivâyetler arasındaki geçiş inkıtaya uğratılmadan ardışık sayılarla başlıklandırılmıştır. Diğer taraftan rivâyetlere peş peşe verilen bu numaralar onların özel adı olarak kabul edilmiş, çalışmada bu rivâyetlere kodlandırılmış bu özel numaralarla işaret edilmiştir.

1.2.1. Rivâyetler

1.2.1.1. Katâde b. Diâme

Tâbiînden Ebü'l-Hattâb Katâde b. Diâme b. Katâde b. Azîz es-Sedûsî el-Basrî, h. 60-61 yıllarında bedevî bir aileden âmâ olarak doğmuştur. Öğrenmeye olan merakı, hafızasının çok güçlü olması ve züht yaşantısı ile bilinir. Hasan Basri'nin (öl. 110/728) yanında on iki yıl kalarak kıraat, tefsir, hadis başta olmak üzere birçok İslâmî ilimde kendisini geliştirmiştir. Hadis ilminde sika bir râvi ve güvenilir bir kaynak olarak görülmüş,⁷⁵ ezber kabiliyetinin takdire şayan olduğu Ahmed b. Hanbel'in "Dinlediği hiçbir şey yoktur ki hafızasında olmasın" ve İbn Sîrîn'in (öl. 110/729) "İnsanlar içinde hafızası en kuvvetli olandı"⁷⁶ sözleriyle vurgulanmıştır. Katâde sahâbeden Enes b. Mâlik (öl. 93/711-12); tâbiînden Saîd b. Müseyyeb (öl. 94/713), Hasan Basri, İbn Sîrîn, İkrime (öl. 105/723) gibi isimlerden hadis rivâyet etmiştir.⁷⁷ Diğer taraftan Enes b. Mâlik'in dışında başka sahâbîlerden dinlemediği hadisleri rivâyet ettiğine dolayısıyla mürsel hadis kullandığına dair tenkitler mevcuttur. Fakat bu ve benzeri eleştirilere rağmen temel hadis kitaplarında Katâde'nin rivâyetlerine yer verilmesi büyük muhaddislerce ona güven duyulduğunu göstermektedir. Katâde h. 117 yılında Vâsıt'ta zuhur eden veba salgınında ahirete irtihal etmiştir.⁷⁸

Çalışmada bir rivâyeti bulunan *en-Nâsih ve'l-mensûh* adlı eser, alanında günümüze ulaşabilmiş en eski kaynaktır.⁷⁹

1.2.1.1.1. Birinci Rivâyet

قال حدثنا همام عن قتادة أن أبي بن كعب قال إن آخر عهد القرآن في السماء هاتان الآيتان خاتمة براءة {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ

أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ} إلى آخرها

Hemmâm, Katâde vasıtasıyla Übey b. Ka'b'ın şöyle dediğini bildirdi:

"Kur'ân'ın semadaki son sözü Berâe Sûresi'nin sonundaki لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ

مَا عَنِتُّمْ (ile başlayan) iki âyettir."⁸⁰

⁷⁵ Ebü'l-Hattâb Katâde b. Diâme b. Katâde b. Azîz Katâde b. Diâme, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Bağdat: Müessesetü'r-Risâle, 1418) 18; Abdülhamit Birişik, "Katâde b. Diâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/22.

⁷⁶ Katâde b. Diâme, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 19.

⁷⁷ Katâde b. Diâme, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 18; Birişik, "Katâde b. Diâme", 25/22.

⁷⁸ Birişik, "Katâde b. Diâme", 25/23.

⁷⁹ Katâde b. Diâme, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 5.

⁸⁰ Katâde b. Diâme, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 51.

1.2.1.2. Abdullah b. Vehb

H. 125 senesinde Kahire’de doğan, on yedi yaşlarında ilim tahsiline başlayan Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısırî el-Kureyşî, yaşantısını eğitimle, sınır boylarında yaptığı cihatla ve çokça îfâ ettiği hac ibadetiyle sürdürmüştür. İbn Vehb, Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), İbn Cüreyc (öl. 150/767) gibi isimlerin olduğu dört yüz kadar hocadan hadis dinlemiş ve yine hocalarından olan İmam-ı Mâlik ve Leys b. Sa’d’ın (öl. 175/791) önemini “Allah beni İmam Mâlik ve Leys ile kurtarmış olmasaydı mutlaka sapıklığa düşerdim” sözleriyle ayrıca belirtmiştir. İbn Vehb’in İmâm-ı Mâlik’in görüşlerini en iyi bilen bir âlim olması dolayısıyla İmâm-ı Mâlik’in vefatından sonra ihtilafa düşülen hususlarda kendisine onun görüşlerinin sorulduğu bilinmektedir.⁸¹

Çalışmaya konu olan Tевbe Sûresi son iki âyetle alakalı rivâyetlerin de yer aldığı İbn Vehb’in *Tefsîru’l-Kur’ân* adlı eseri tefsirle ilgili hadislerin bir araya getirildiği ilk dönem kaynaklarından. Ayrıca içindeki rivâyetler müsnede yakın bir tarzda oluşturulmuş ve birçok rivâyet çeşitli tefsir çalışmalarında zikredilmiştir. Miklos Muranyi ise yaptığı çalışma ile *Tefsîru’l-Kur’ân* eserini iki kısma bölmüş ve ilgili eseri tefsir bölümü ve Kur’ân ilimleri bölümü olarak tek tek neşretmiştir.⁸² Diğer taraftan ilgili muhakkik eserde olmayan ya da okunamayan kısımları köşeli parantez arası boşluklarla ifade etmiş bazen de bu boşlukları İbn Vehb’in rivâyetine denk gelecek doğrultuda başka rivâyetlerle doldurmaya çalışmıştır.⁸³

1.2.1.2.1. İkinci Rivâyet

قال: وكان أول من [جمع القرآن] بذلك عليه عمر بن الخطاب، وذلك حين قتل أصحاب رسول الله [.. .. أبو بكر] الصديق قال لعمر: فمن يكتبه، قال: زيد بن ثابت فإنه فطن [.. ..] رسول الله؛ وكتبه زيد بن ثابت، وكان الناس يأتون زيد بن ثابت [.. ..] آية [إلا بشاهدٍ في عدلٍ؛ وإن آخر سورة براءة لم توجد إلا مع خزيمه بن ثابت، فقال: [.. ..] اكتبوها، فإن رسول الله جعل شهادته شهادة رجلين، فكتبته؛ وإن عمر بن الخطاب أتى بآية الرجم فلم يكتبوها، لأنه كان وحده، فلما فرغ من ذلك المصحف كان عند أبي بكر، ثم كان بعد عند عمر، ثم كان بعد عمر عند حفصة زوج النبي، حتى قدم حذيفة بن اليمان على عثمان بن عفان، فقال: يا أمير المؤمنين، إني سمعت الناس قد اختلفوا في القرآن، فيقول الرجل: حربي الذي أقرأ به خيرٌ من حرفك؛ فأرسل عثمان إلى حفصة أن تبعث به إليه، فقالت:

⁸¹ Saffet Köse, “İbn Vehb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1999), 20/441.

⁸² Köse, “İbn Vehb”, 20/441.

⁸³ Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısırî el-Kureyşî, *Tefsîru’l-Kur’ân min el-Câmiu li-İbni Vehb*, thk. Miklos Muranyi (Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2004), 3/9.

على أن ترده إلي، قال: نعم؛ قال: فنسخ منها مصاحف فبعث بها إلى الآفاق وأمرهم أن يبعثوا إليه بما كان عندهم منها، وأمر بها أن تحرق؛ قال: ومن حبس عنده منها شيئا فهو غلول.

قال ابن مسعود: مصحفي هذا سمعته من رسول الله صلى الله عليه وسلم، وإن الله يقول: {ومن يغلل يأثم يوم القيامة}، فأنا أغله حتى ألقى الله به يوم القيامة.

قال: وكان حين جمع القرآن جعل زيد بن ثابت وأبي بن كعب يكتبان القرآن، وجعل معهما سعيد بن العاص يقيم عربيته، فقال أبي بن كعب: التابوه، فقال سعيد: إنما هو التابوت، فقال عثمان: اكتبوه كما قال سعيد: التابوت، فكتبوا: التابوت.

Dedi ki: “Allah Resûlü’nün ashâbı şehit edildiğinde [Kur’ân’ı cem eden ...] ilk kişi Ömer b. Hattab idi. [... Ebû Bekir] es-Sıddîk, Ömer’e dedi ki: ‘O halde onu kim yazsın’, (Ömer) dedi ki: ‘Zeyd b. Sâbit, çünkü o Allah Resûlü’nün [...] kıvrak zekâlısıydı’ ve Kur’ân’ı Zeyd b. Sâbit yazdı. İnsanlar Zeyd b. Sabit’e bazı âyetleri sadece bir âdil şahitle getiriyorlardı (Zeyd bunları kabul etmiyordu). Berâe Sûresi’nin son kısmını sadece Huzeyme getirmişti. Bunun üzerine Zeyd b. Sâbit: ‘Allah Resûlü Huzeyme’nin şahitliğini iki kişinin şahitliğine denk sayardı’ dedi ve [...] bu âyetin Kur’ân’a dahil edilerek yazılmasını istedi. Ömer b. Hattab recm âyeti ile geldiğinde onu yazmadılar. Çünkü Ömer tek idi. Bu Mushaf, tamamlandığında Ebû Bekir’in yanında kaldı, sonra Ömer’in yanında kaldı, Ömer’den sonra Peygamber eşi Hafsa’nın yanında kaldı. Sonrasında Huzeyme b. Yemân, Osman b. Affan’ın yanına gitti ve dedi ki: ‘Ey Mü’minlerin emiri! Ben Kur’ân hakkında insanların ihtilafa düştüklerini işittim. Ne var ki adam, benim okuduğum harf senin harfinden hayırlıdır, diyor.’ Bunun üzerine Osman Hafsa’ya kendisine Mushaf’ı göndermesi için haber gönderdi. Hafsa: ‘Mushaf’ı bana tekrar göndermen şartıyla (veririm)’ dedi. Osman: ‘Tamam’ dedi. Sonrasında Mushaflar ondan çoğaltıldı. Bu Mushaflar’ı uzak ülkelere gönderdi ve onlara yanlarında bulunan Mushaf’ı kendisine göndermelerini ve Mushaflar’ı yakmalarını emretti. Sonra şöyle dedi: ‘Kim yanında Mushaf’tan bir şey bulundurursa o kişi haindir.’

İbn Mes’ud: ‘Ben Mushafım’ı Allah Resûlü’nden dinledim. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “İhanet eden kıyamet gününde ihanet ettiği şeyi beraberinde getirir.”⁸⁴ (Şayet benim Mushafım ihanet teşkil ediyorsa) ben bu ihaneti kıyamet günü Allah Teâlâ’nın huzuruna çıkana kadar muhafaza edeceğim.’

⁸⁴ Âl-i İmrân, 3/161.

(Râvi) dedi: ‘Kur’ân’ın cem edilmesinde Zeyd b. Sâbit ve Übey b. Ka‘b, Kur’ân’ı yazmaya ve o ikisi ile birlikte Saîd b. el-As da onun irabını icra etmeye başladı. Daha sonra Übey b. Ka‘b: ‘التابوت’ dedi, bunun üzerine Saîd: ‘O kelime kesinlikle ‘التابوت’ dur’ dedi, Osman: ‘Onu Saîd’in dediği gibi ‘التابوت’ olarak yazın’ dedi ve o kelimeyi ‘التابوت’ olarak yazdılar.”⁸⁵

1.2.1.2.2. Üçüncü Rivâyet

قال: [وأخبرني] [عمر بن طلحة] عن محمد بن عمرو بن علقمة عن يحيى بن عبد الرحمن بن حاطب [قال أَرَادَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ] أَنْ يَجْمَعَ الْقُرْآنَ، فَقَامَ فِي النَّاسِ فَقَالَ: مَنْ كَانَ تَلَقَّى مِنْ رَسُولِ اللَّهِ [صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ] شَيْئًا مِنَ الْقُرْآنِ فَلْيَأْتِنَا؛ فَكَانُوا كَتَبُوا ذَلِكَ فِي الصُّحُفِ وَالْأَلْوَحِ [وَالْعُسْبِ]، وَكَانَ لَا يَقْبَلُ مِنْ أَحَدٍ شَيْءٌ حَتَّى يَشْهَدَ عَلَيْهِ شَاهِدَانِ، فَقَتِلَ عُمَرُ قَبْلَ أَنْ يَجْمَعَ ذَلِكَ إِلَيْهِ. فَقَامَ عُثْمَانُ بْنُ عَفَّانَ فَقَالَ: مَنْ كَانَ عِنْدَهُ شَيْءٌ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ فَلْيَأْتِنَا بِهِ، وَكَانَ لَا يَقْبَلُ مِنْ ذَلِكَ شَيْئًا حَتَّى يَشْهَدَ عَلَيْهِ شَاهِدَانِ؛ قَالَ: فَجَاءَ خَزِيمَةُ بْنُ ثَابِتٍ فَقَالَ: إِنِّي قَدْ رَأَيْتُكُمْ قَدْ تَرَكْتُمْ آيَتَيْنِ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ لَمْ تَكْتُبُوهُمَا؛ فَقَالُوا: وَمَا هُمَا، قَالَ: تَلَقَّيْتُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ}، إِلَى آخِرِ السُّورَةِ؛ فَقَالَ عُثْمَانُ: وَأَنَا أَشْهَدُ أَكْتُمَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ، فَأَيْنَ تَرَى أَنْ نَجْعَلَهَا، فَقَالَ: احْتِمِ بِهَآ آخِرَ مَا نَزَلَ مِنَ الْقُرْآنِ؛ فَخُتِمَتْ بِهَآ بَرَاءَةٌ.

(İbn Vehb) dedi: “[Ömer b. Talha] Muhammed b. Amr b. Alkame, Yahya b. Abdurrahman b. Hâtib’in şöyle söylediğini [haber verdi]: Ömer b. Hattab’ın Kur’ân’ı cem etmek istediğini bana haber verdi. İnsanların içine gitti ve şöyle dedi: ‘Kim Allah Resûlü’nden (s.a.s.) Kur’ân’a dair bir şey aldıysa onu bize getirsin.’ Bunu sayfalara, levhalara ve hurma dallarına yazdılar. İki tanık (getirilen âyetlere) şahit olana dek kimseden bir şey kabul etmiyordu. Sonrasında Ömer cem etmeden evvel şehit edildi. Osman b. Affan başa geçti ve ‘Kimin yanında Allah’ın kitabından bir şey varsa onu bize getirsin’ dedi. İki şahit tanık oluncaya kadar kimseden bir şey kabul etmiyordu. Akabinde Huzeyme b. Sâbit geldi ve ‘Ben Allah’ın kitabından iki âyeti yazmayıp terk ettiğinizi gördüm’ dedi. Sonra ‘O iki âyet nedir?’ dediler. ‘Allah Resûlü’nden sûrenin sonuna kadarki حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ dedi. Osman şöyle dedi: ‘Ben bu ikisinin Allah katından olduğuna şahidim, onları nereye eklememizi istersin?’ (Huzeyme b. Sâbit): ‘Kur’ân’dan son ineni bu ikisi ile bitir’ dedi ve Berâe Sûresi bu ikisi ile sona erdirildi.”⁸⁶

⁸⁵ Abdullah b. Vehb, *Tefsîru’l- Kur’ân min el-Câmiu li-İbni Vehb*, 3/26 (no.41).

⁸⁶ Abdullah b. Vehb, *Tefsîru’l- Kur’ân min el-Câmiu li-İbni Vehb*, 3/28 (No.43).

1.2.1.3. Ebû Dâvud et-Tayâlisî

H. 133 senesinde doğan Ebû Dâvud Süleyman b. Dâvud b. el-Cârud et-Tayâlisî el-Basrî, aslen İranlı olduğu için Fârisî, Basra’da ikamet ettiği için Basrî unvanlarıyla anılmıştır. Tayâlisî; Şu‘be b. Haccâc (öl. 160/776) ve Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778) gibi birçok isimden hadis rivâyetinde bulunmuştur. Hafızası çok güçlü olduğu için rivâyetleri genelde ezberinden nakletmiş, yazılı nüshalara müracaat etmemiştir. Ahmed b. Hanbel, yazılı metinden rivâyet eden dolayısıyla daha az yanılığa düşen muhaddislere nazaran Tayâlisî’nin hadisleri korumada daha başarılı olduğunu söylemiştir. Onun hadisleri sadece Buhârî’nin eserinde yer almamış, *Kütüb-i Sitte*’nin diğer büyük hadis kitaplarında zikredilmiştir.⁸⁷

Tayâlisî’nin *Müsned*’inde toplamda iki bin sekiz yüz doksan rivâyet vardır. Çok daha fazla rivâyette bulunmasına rağmen ilgili eserde yer alan bu hadislerin sayısı bazı müelliflerce az bulunmuştur. Eserde yer alan rivâyetler, bulunduğu dönemin şifâhî kültürünü yansıtmaya dolayısıyla doktora tez konusu olarak ele alınmıştır.⁸⁸ Konuyla ilgili dördüncü rivâyet Tayâlisî’nin *Müsned*’inde yer almaktadır.

1.2.1.3.1. Dördüncü Rivâyet

حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ قَالَ: حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، حَدَّثَنَا عُبَيْدُ بْنُ السَّبَّاقِ، أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ حَدَّثَهُ قَالَ: " فَقَدْتُ آيَةً كُنْتُ أَسْمَعُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُ بِهَا، فَالْتَمَسْتُهَا، فَوَجَدْتُهَا عِنْدَ حُزَيْمَةَ بْنِ ثَابِتٍ {قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ} [التوبة: ١٢٨] الْآيَةَ، فَأَلْحَقْتُهَا فِي سُورَتِهَا "

Ebû Dâvud, İbrahim b. Sa’d, Zuhri, Ubeyd b. Sebbâk vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit’in şöyle dediğini bize haber verdi:

“Allah Resûlü’nden (s.a.s.) işittiğim ve onun okuduğu bir âyeti kaybettim hemen bulmaya çalıştım. Nihâyet *Nihâyet* جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ âyetini Huzeyme b. Sâbit’te buldum. Sonrasında onu kendi sûresine ekledim.”⁸⁹

1.2.1.4. Abdürrezzâk es-San‘ânî

Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi‘ el-Himyârî el-Yemânî es-San‘ânî, h. 126 senesinde San‘a’da doğmuştur. Hicaz, Şam, Irak gibi yerlere ilim öğrenmek için giden Abdürrezzâk, Mâlik b. Enes (öl. 179/795) gibi döneminin önde gelen âlimlerinden hadis

⁸⁷ Halit Özkan, “Tayâlisî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/188-189.

⁸⁸ Özkan, “Tayâlisî”, 40/188-189.

⁸⁹ Ebû Dâvud Süleyman b. Dâvud b. el-Cârud et-Tayâlisî el-Basrî, *Müsned Ebî Dâvud Tayâlisî*, thk. Dr. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru’l-Hicr, 1419/1999.), 1/502 (No.612).

öğrenmiştir. Ma‘mer b. Râşid’in (öl. 153/770) yanında sekiz sene bulunmuş ve ondan da on bin hadis kaydetmiş, diğer taraftan Evzâî (öl. 157/774) ve Ebû Hanîfe’den (öl. 150/767) fıkıh öğrenmiştir. Abdürrezzâk’ın rivâyetlerinden Buhârî ve Müslim de istifade etmiş ve eserlerinde zikretmişlerdir. Çalışmaya konu olan rivâyetlerin de geçtiği *Tefsîru Abdurrezzâk* eseri Abdurrezzâk’ın hocası Ma‘mer b. Râşid’in *Tefsir*’ini de içermektedir.⁹⁰

1.2.1.4.1. Beşinci Rivâyet

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُبَيْدٍ اللَّهِ أَبُو ثَابِتٍ قَالَ: حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ السَّبَّاقِ، عَنْ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ، قَالَ: بَعَثَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ مَقْتَلَ أَهْلِ الْيَمَامَةِ إِذَا عِنْدَهُ عُمَرُ فَقَالَ: إِنَّ عُمَرَ أَتَانِي فَقَالَ: إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ يَوْمَ الْيَمَامَةِ بِقِرَاءِ الْقُرْآنِ، وَإِنِّي لَأُحْسِي أَنَّ يَسْتَحِرَّ الْقَتْلُ بِقِرَاءِ الْقُرْآنِ فِي الْمَوَاطِنِ كُلِّهَا فَيَذْهَبَ قُرْآنٌ كَثِيرٌ، وَإِنِّي أَرَى أَنَّ تَأْمُرَ بِجَمْعِ الْقُرْآنِ. قُلْتُ: كَيْفَ أَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ فَقَالَ عُمَرُ: هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ، فَلَمْ يَزَلْ عُمَرُ يُرَاجِعُنِي حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ لَهُ صَدْرُ عُمَرَ، وَرَأَيْتُ فِي ذَلِكَ الَّذِي رَأَى عُمَرُ. قَالَ زَيْدٌ: قَالَ أَبُو بَكْرٍ: وَإِنَّكَ رَجُلٌ شَابٌّ عَاقِلٌ لَا تَنْهَمُكَ، وَقَدْ كُنْتَ تَكْتُبُ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَتَتَّبِعِ الْقُرْآنَ فَاجْمَعُهُ قَالَ زَيْدٌ: فَوَاللَّهِ لَوْ كَلَّفَنِي نَقْلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ بِأَنْقَلُ عَلَيَّ مِمَّا كَلَّفَنِي مِنْ جَمْعِ الْقُرْآنِ، قُلْتُ: كَيْفَ تَفْعَلَانِ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ أَبُو بَكْرٍ: هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ فَلَمْ يَزَلْ أَبُو بَكْرٍ يُرَاجِعُنِي حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ لَهُ صَدْرُ أَبِي بَكْرٍ، وَعُمَرُ، وَرَأَيْتُ فِي ذَلِكَ الَّذِي رَأَى فَتَتَّبَعْتُ الْقُرْآنَ أَجْمَعُهُ مِنَ الْعَسْبِ، وَالرِّقَاعِ، وَاللِّخَافِ، وَصُدُورِ الرِّجَالِ، فَوَجَدْتُ آخِرَ سُورَةِ التَّوْبَةِ: {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ} [التوبة: ١٢٨] إِلَى آخِرِهَا مَعَ حُزْنَةٍ، أَوْ أَبِي حُزْنَةٍ، فَأَلْحَقْتُهَا فِي سُورَتِهَا، وَكَانَتْ الصُّحُفُ عِنْدَ أَبِي بَكْرٍ حَيَاتُهُ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ عُمَرَ حَيَاتُهُ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ حَفْصَةَ بِنْتِ عُمَرَ قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ عُبَيْدٍ اللَّهِ: اللَّحَافُ يَعْنِي الْحَرْفَ، وَهَذِهِ الْقِصَّةُ

Muhammed b. Ubeydullah Ebû Sâbit, İbrahim b. Sa’d, İbn Şihâb, Ubeyd b. Sebbâk vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit’in şöyle dediğini bize haber verdi:

“Ebû Bekir Yemâme ehlinin şehit edilmesiyle bana elçi gönderdi. Gittiğimde yanında Ömer vardı sonra şöyle dedi: ‘Ömer bana geldi dedi ki: ‘Yemâme savaşında, Kur’ân hafızları şehit oldu ve ben gerçekten bütün bölgedeki Kur’ân hafızlarının da ölmesinden ve böylece Kur’ân’ın büyük bir kısmının kaybolmasından korkuyorum. Ben Kur’ân’ın toplanmasını emretmeniz görüşündeyim.’ (Hz. Ebû Bekir): ‘Allah Resûlü’nün yapmadığı bir şeyi ben nasıl yaparım?’ dedim. Ömer (ise bana) ‘Allah’a yemin ederim ki bu iş hayırlıdır’ diyerek ısrara devam ediyordu. Öyle ki Ömer’in kalbini bu konuda açan Allah benim de kalbimi açtı ve

⁹⁰ Ali Akyüz, “Abdürrezzâk es-San‘ânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/298-299.

Ömer'in gördüğünü ben de gördüm.' Zeyd, Ebû Bekir'in şöyle söylediğini aktardı: 'Sen hiçbir suçlamada bulunmayacağımız akıllı bir gençsin, sen Resûlullâh'ın vahiy katipliğini de yapmıştın. O halde Kur'ân'ı araştır ve onu cem et.' (Zeyd) Allah şahit ki, bir dağın yerini değiştirmem benden istenseydi bu bana verilen görevden daha ağır gelmezdi. Dedim ki: 'Resûlullâh'ın yapmadığı bir şeyi sizler nasıl yaparsınız?' Ebû Bekir 'Bu hayırlı bir iştir' dedi. Ebû Bekir ve Ömer'in kalbini Kur'ân için açan Allah benim de kalbimi açıncaya kadar Ebû Bekir bu konuda ısrarcı olmaya devam etti. Kur'ân'ı hurma dallarından, kâğıt parçalarından, yassı taşlardan ve insanların ezberlerinden toplayarak onu iyice araştırdım. Ne var ki Tevbe Sûresi'nin *لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ* olan son âyetini sonuna kadar Huzeyme'de ya da Ebû Huzeyme'de buldum. Onu sûreye ekledim ve Suhuf, Ebû Bekir hayatta iken ölünceye kadar onun yanındaydı, sonra hayatı boyunca Ömer'in yanındaydı, sonra Ömer kızı Hafsa'nın yanında kaldı. Muhammed b. Ubeydullah '*Lihaq*, beyaz ince taş anlamına gelir' dedi. Kıssa bu şekildedir."⁹¹

1.2.1.5. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm

H. 154 senesinde Herat'ta doğduğu bilinen Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Abdullah el-Herevî el-Bağdâdî, ilk eğitimine Herat'ta başladı. Daha sonra Kûfe, Basra ve Bağdat'ta bulundu. Burada İmam-ı Şâfi'den (öl. 204/820) fıkıh öğrendi. Ahmed b. Hanbel'in meclislerine devam etti. Ali b. Hamza el-Kisâî (öl.189/805), İbnü'l-Kelbî (öl. 204/819[?], Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (öl.207/822) gibi âlimler hocalarından bazılarıdır. Ebû Ubeyd, on sekiz yıl Tarsus'ta kadılık yaptı. Sonrasında Bağdat'ta icra ettiği garîbü'l-hadîs derslerinin takdir görmesi dolayısıyla *Garîbü'l-hadîs* başlıklı eseri meydana geldi. Muhaddislerden Hilâl b. Alâ, Ebû Ubeyd'in Allah'ın Muhammed ümmetine bahsettiği dört isimden biri olduğunu, hadislerde geçen *garib* lafızları aydınlatarak Müslümanları yanılgıya düşmekten sakındırdığını ifade etmiştir.⁹²

Çalışmadaki altıncı rivâyetin yer aldığı Ebû Ubeyd'in bu eserinin ismi tam olarak *Fezâilü'l-Kur'ân ve me'âlimuh ve edebüh*tür. Bahsi geçen eser, Kur'ân'ın ve bazı sûrelerin hikmetine dair bilgiler sunmuş ve muhtelif âyetlerin tefsirinden oluşmuştur. İlk olarak bir kısmı

⁹¹ Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemâm b. Nâfi' el-Himyerî el-Yemânî es-San'ânî, *Tefsîru'l-Abdurrezzâk*, thk. Mahmud Muhammed Abduh (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1419), 1/249-251.

⁹² Zülfikar Tüccar, "Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/244-246.

neşredilen eser, sonrasında *Fezâilü'l-Kur'ân* adıyla yayımlanmış ve üzerinde yüksek lisans çalışması yapılmıştır.⁹³

1.2.1.5.1. Altıncı Rivâyet

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مَهْدِيٍّ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ سَعْدٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ سَبَّاقٍ، أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ، حَدَّثَهُ قَالَ: أَرْسَلَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ مُقْتَلُ أَهْلِ الْيَمَامَةِ، فَإِذَا عِنْدَهُ عُمَرُ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: "إِنَّ عُمَرَ أَتَانِي فَقَالَ: «إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ بِقُرْآنِ الْيَمَامَةِ، وَإِنِّي أَخْشَى أَنْ يَسْتَحَرَّ الْقَتْلُ بِالْقُرْآنِ فِي الْمَوَاطِنِ كُلِّهَا، فَيَذْهَبَ بِقُرْآنٍ كَثِيرٍ، وَإِنِّي أَرَى أَنْ تَأْمُرَ بِجَمْعِ الْقُرْآنِ». قَالَ: فَقُلْتُ لَهُ: «كَيْفَ أَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟» قَالَ لِي: «هُوَ وَاللَّهُ خَيْرٌ». فَلَمْ يَزَلْ عُمَرُ يُرَاجِعُنِي فِي ذَلِكَ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لَهُ، وَرَأَيْتُ فِيهِ الَّذِي رَأَى عُمَرُ. قَالَ: قَالَ زَيْدٌ: وَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: «إِنَّكَ رَجُلٌ شَابٌّ عَاقِلٌ لَا تَنْتَهَمُكَ، فَذَكُوتُ تُكْتَبُ الْوَحْيُ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَتَتَّبِعُ الْقُرْآنَ، فَاجْمَعُهُ». قَالَ زَيْدٌ: فَوَاللَّهِ لَوْ كَلَّفُونِي نَقْلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ أَثْقَلُ عَلَيَّ مِنْ ذَلِكَ". فَقُلْتُ: «كَيْفَ تَفْعَلُونَ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ؟» فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: «هُوَ وَاللَّهُ خَيْرٌ». فَلَمْ يَزَلْ يُرَاجِعُنِي فِي ذَلِكَ أَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ صُدُورَهُمَا. فَتَتَّبِعْتُ الْقُرْآنَ أَجْمَعُهُ مِنَ الرِّقَاعِ وَالْعُسْبِ وَاللِّخَافِ وَمِنْ صُدُورِ الرِّجَالِ، فَوَجَدْتُ آخِرَ سُورَةِ بَرَاءَةٍ مِنْ حُزَيْمَةَ بْنِ ثَابِتٍ: {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ} [التوبة: ١٢٨] إِلَى آخِرِهِ حَتَّى خَتَمَ السُّورَةَ. قَالَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ: فَحَدَّثَنِي رَجُلٌ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ سَعْدٍ فِي هَذَا الْحَدِيثِ قَالَ: فَكَانَتْ الصُّخْفُ عِنْدَ أَبِي بَكْرٍ حَتَّى مَاتَ، ثُمَّ كَانَتْ عِنْدَ عُمَرَ حَتَّى مَاتَ، ثُمَّ كَانَتْ عِنْدَ حَفْصَةَ

Abdurrahman b. Mehdî, İbrahim b. Sa'd, ez-Zuhrî, Ubeyd b. Sebbâk vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit'in şöyle dediğini bize haber verdi:

“Ebû Bekir Yemâme ehlinin şehit edilmesiyle bana elçi gönderdi. Gittiğimde yanında Ömer vardı. Sonra şöyle dedi: ‘Ömer bana geldi dedi ki: ‘Yemâme savaşında, Kur’ân hafızları şehit oldu ve ben gerçekten bütün bölgedeki Kur’ân hafızlarının da ölmesinden ve böylece Kur’ân’ın büyük bir kısmının kaybolmasından korkuyorum. Ben Kur’ân’ın toplanmasını emretmeniz görüşündeyim.’ (Hz. Ebû Bekir): ‘Allah Resûlü’nün yapmadığı bir şeyi ben nasıl yaparım?’ dedim. Ömer (ise bana) ‘Allah’a yemin ederim ki bu hayırlı bir iştir’ diyerek ısrara devam ediyordu. Öyle ki Ömer’in kalbini bu konuda açan Allah benim de kalbimi açtı ve Ömer’in gördüğünü ben de gördüm.’ Zeyd Ebû Bekir’in şöyle söylediğini aktardı: ‘Sen hiçbir suçlamada bulunmayacağımız akıllı bir gençsin, sen Resûlullâh’ın vahiy katipliğini de yapmıştın. O halde Kur’ân’ı araştır ve onu cem et.’ Allah şahit ki, bir dağın yerini değiştirmem benden istenseydi bu bana verilen görevden daha ağır gelmezdi. Dedim ki: ‘Resûlullâh’ın yapmadığı bir şeyi sizler nasıl yaparsınız?’ Ebû Bekir ‘Bu hayırlı bir iştir’ dedi. Ebû Bekir ve

⁹³ Tüccar, “Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm”, 10/246.

Ömer'in kalbini Kur'an için açan Allah benim de kalbimi açıncaya kadar Ebû Bekir bu konuda ısrarcı olmaya devam etti. Kur'an'ı kâğıt parçalarından, hurma dallarından, yassı taşlardan ve insanların ezberlerinden toplayarak onu iyice araştırdım. Ne var ki Berâe Sûresi'nin لَقَدْ جَاءَكُمْ {âyetinden sonuna kadarki kısmı Huzeyme b. Sâbit'te buldum öyle ki sûreyi tamamladı. Abdurrahman dedi ki: 'Bu hadis hakkında İbrahim b. Sa'd'ın şöyle dediğini bir adam bana haber verdi: 'Bu Suhuf vefat edinceye kadar Ebû Bekir'in yanında, sonra vefat edinceye kadar Ömer'in yanında, sonra da Hafsa'nın yanında kaldı.'"⁹⁴

1.2.1.6. İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir

Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman b. Havasetî el-Absî Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, h. 159 yılında Kûfe'de doğdu. Küçük yaşlarda hadis derslerine başlayan İbn Ebû Şeybe, İslâmî ilimleri öğrenmek için Kûfe, Basra, Rey, Bağdat ve Hicaz bölgelerinde bulundu. Abdullah b. Mübârek (öl. 181/797), Cerîr b. Abdülhamîd, Yahyâ b. Saîd el-Kattân (öl. 198/813) gibi âlimlerden hadis öğrendi. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud (öl. 275/889), İbn Mâce (öl. 273/887), İbn Sa'd, gibi muhaddisler İbn Ebû Şeybe'nin öğrencilerinden bir kaçıdır. İbn Ebû Şeybe'yi tanıyan bazı hadis âlimleri onun sika olduğunu ve kuvvetli bir hafızaya sahip olduğunu ifade etmiştir.⁹⁵

Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetle ilgili rivâyetlerin yer aldığı İbn Ebû Şeybe'nin *el-Müsned* adlı eseriyle hadis alanındaki bir başka değerli çalışması olan *el-Musannef* adlı kitabının aynı olduğu rivâyetlerde geçmektedir.⁹⁶

1.2.1.6.1. Yedinci Rivâyet

نا جَعْفَرُ بْنُ عَوْنٍ، نا إِبْرَاهِيمُ الْأَنْصَارِيُّ بْنُ إِسْمَاعِيلَ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُيَيْدِ بْنِ السَّبَّاقِ، عَنْ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ، قَالَ: سَمِعْتُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ آيَةً فَطَلَبْتُهَا فَلَمْ أَجِدْهَا حَتَّى وَجَدْتُهَا عِنْدَ رَجُلٍ مِنَ الْأَنْصَارِ: {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ} [التوبة]

Cafer b. Avn, İbrahim el-Ensârî b. İsmâîl, ez-Zuhrî, Ubeyd b. es-Sabbâk vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit'in şöyle dediğini bize haber verdi:

⁹⁴ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Abdullah el-Herevî el-Bağdâdî, *Fedâilu'l- Kur'an li'l-Kâsım b. Sellâm*, thk. Mervân el-Atiyya vd. (Şam-Beyrut: Dâru İbn Keşir, 1415/1995), 281.

⁹⁵ Ali Yardım, "İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1999), 19/442-443.

⁹⁶ Yardım, "İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir", 19/442-443.

“Allah Resûlü’nden bir âyet işittim. Daha sonra o âyeti aradım fakat bulamadım. Nihayet ensardan bir adamın yanında *لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ* âyetini buldum.”⁹⁷

1.2.1.7. Ahmed b. Hanbel

Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, h. 164 senesinde Bağdat’ta, başka bir rivâyete göre Merv’de doğdu. Ahmed b. Hanbel, ilk olarak Kur’ân-ı Kerîm’i hıfzetmiş, Bağdat’ta bulunan İslâm âlimlerinden dil bilgisi ve fıkıh öğrenmiş sonrasında hadis dersine yönelmiştir. Ayrıca Mekke, Medine, Dımaşk, Halep ve Cezîre gibi merkezlerde de hadis tahsil etmiştir. Hocalarının Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814), Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî (öl. 198/813-14), İmam Şâfi ve Abdürrezzâk b. Hemmâm gibi âlimler olduğu ve sayılarının toplamda 280 taneye ulaştığı rivâyetlerle bilinmektedir. Öğrencileri arasında meşhur muhaddislerden Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî (öl. 303/915) gibi isimler bulunmaktadır.⁹⁸

Çalışmaya konu olan Tevbe Sûresi son iki âyetle ilgili rivâyetlerin yer aldığı *el-Müsned* adlı eser, Ahmed b. Hanbel’in düzenlediği otuz bin hadisle birlikte oğlu Abdullah ve öğrencisi Ebû Bekir el-Katî’nin (öl. 378/988-89) eklemelerinden oluşmuş ve hadis kitapları içinde en kapsamlı iki eserden biri olmuştur.⁹⁹

1.2.1.7.1. Sekizinci Rivâyet

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ بَحْرٍ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْحَاقَ، عَنْ يَحْيَى بْنِ عَبَّادٍ، عَنْ أَبِيهِ عَبَّادِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الزُّبَيْرِ، قَالَ: أَتَى الْحَارِثُ بْنُ خَزَمَةَ يَهَاتِنِ الْآيَتَيْنِ مِنْ آخِرِ بَرَاءَةِ: {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ} [التوبة: ١٢٨] إِلَى عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ، فَقَالَ: مَنْ مَعَكَ عَلَى هَذَا؟ قَالَ: لَا أَذْرِي، "وَاللَّهِ إِلَّا أَنِّي أَشْهَدُ لَسَمِعْتُهَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَوَعَيْتُهَا، وَحَفِظْتُهَا"، فَقَالَ عُمَرُ: "وَأَنَا أَشْهَدُ لَسَمِعْتُهَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، ثُمَّ قَالَ: لَوْ كَانَتْ ثَلَاثَ آيَاتٍ لَجَعَلْتُهَا سُورَةً عَلَى حِدَةٍ، فَاَنْظُرُوا سُورَةً مِنَ الْقُرْآنِ، فَضَعُوهَا فِيهَا "فَوَضَعْتُهَا فِي آخِرِ بَرَاءَةٍ"

Ali b. Bahr bize, Muhammed b. Seleme, Muhammed b. İshak, Yahya b. Abbad ve babası Abbad b. Abdullah b. ez-Zübeyr vasıtasıyla şöyle dediğini rivâyet etti:

“Hâris b. Hazme Ömer b. Hattab’a Berâe Sûresi’nin sonundaki *لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ* iki âyetle geldi. Bunun üzerine (Ömer) dedi ki: ‘Bu âyetler için seninle birlikte başka(şahit) kim

⁹⁷ Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman b. Havasetî el-Absî Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, *Müsnedi İbn Ebî Şeybe*, thk. Ahmed b. Ferid el-Mezîdî-Âdil b. Yusuf el-Azâzî (Riyad: Dâru’l-Vatan, 1997), 1/112 (No: 142).

⁹⁸ M. Yaşar Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/75-77.

⁹⁹ Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, 2/77.

vardır?’ Dedi ki: ‘Bilmiyorum fakat onları Resûlullâh’tan işittiğime, ezberlediğime ve de koruduğuma dair şehâdetime Allah da şahittir.’ Ömer ‘Ben de Resûlullâh’tan onları kesinlikle işittiğime şahidim’ dedi. Sonra ‘Şayet üç âyet olsaydılar onları tek bir sûrede toplardım. Kur’ân’dan bir sûreye bakınız ve o ikisini oraya ekleyiniz’ dedi. Ben de onları Berâe Sûresi’nin sonuna ekledim.”¹⁰⁰

1.2.1.7.2. Dokuzuncu Rivâyet

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ، حَدَّثَنَا رُوْحُ بْنُ عَبْدِ الْمُؤْمِنِ، حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ شَقِيقٍ، حَدَّثَنَا أَبُو جَعْفَرٍ الرَّازِيُّ، حَدَّثَنَا الرَّيْبِيُّ بْنُ أَنَسٍ، عَنْ أَبِي الْعَالِيَةِ، عَنْ أَبِي بِنِ كَعْبٍ، أَنَّهُمْ جَمَعُوا الْقُرْآنَ فِي مَصَاحِفَ فِي خِلَافَةِ أَبِي بَكْرٍ، فَكَانَ رِجَالٌ يَكْتُبُونَ وَيُمْلِي عَلَيْهِمْ أَبِي بِنِ كَعْبٍ، فَلَمَّا انْتَهَوْا إِلَى هَذِهِ الْآيَةِ مِنْ سُورَةِ بَرَاءَةِ: {ثُمَّ انصَرَفُوا صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ} [التوبة: ١٢٧]، فَظَنُّوا أَنَّ هَذَا آخِرُ مَا أُنْزِلَ مِنَ الْقُرْآنِ، فَقَالَ لَهُمْ أَبِي بِنِ كَعْبٍ: "إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَقْرَأَنِي بَعْدَهَا آيَتَيْنِ: {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ}، إِلَى، {وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ} [التوبة: ١٢٩] " ثُمَّ قَالَ: "هَذَا آخِرُ مَا أُنْزِلَ مِنَ الْقُرْآنِ، قَالَ: فَخَتَمَ بِمَا فَتِحَ بِهِ، بِاللَّهِ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، وَهُوَ قَوْلُ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا يُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ [الأنبياء: ٢٥]

Abdullah, Ravh b. Abdülmümin, Ömer b. Şakîk, Ebû Cafer er-Râzî, er-Rebi’ b. Enes, Ebu’l Âliye, Übey b. Ka’b vasıtasıyla onların Ebû Bekir zamanında Kur’ân’ı bir Mushaf’ta topladıklarının haberini verdi. Görevliler yazıyor ve Übey b. Ka’b da onlara yazdırıyordu. Berâe Sûresi’nin ‘Sonra sıvışıp giderler. Anlamayan bir toplum olmalarından dolayı, Allah onların kalplerini çevirmiştir.’¹⁰¹ âyetini bitirdiklerinde bunu Kur’ân’dan inen son âyet zannettiler. Akabinde Übey b. Ka’b onlara şöyle dedi: “Allah Resûlü bana ondan sonra لَقَدْ جَاءَكُمْ bölümüne kadarki iki âyeti daha okuttu.’ Sonra şöyle dedi: ‘Bu Kur’ân’dan inen son âyettir, bu iş Allah’ın ‘Senden önce hiçbir peygamber göndermedik ki ona, ‘Benden başka ilâh yoktur, şu halde bana kulluk edin’ diye vahyetmiş olmayalım.’¹⁰² âyetinde ‘Allah’tan başka ilâh yoktur’ ifadesinin ilham ettiği anlam ile sona erdi.”¹⁰³

1.2.1.8. Buhârî, Muhammed b. İsmâîl

H. 194 senesinde Buhara’da doğan Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, hadis alanında pek çok hocadan istifade etmiştir. Öyle ki hadis dinlediği hocalarının sayısı

¹⁰⁰ İmam-ı Ahmed b. Hanbel, *Müsnedi İmam-ı Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvut vd. (Müessesetü’r-Risâle, 1421/2001), 3/240 (No. 1715).

¹⁰¹ DİB Kur’ân-ı Kerîm (15 Kasım 2021), Tevbe 9/127.

¹⁰² DİB Kur’ân-ı Kerîm (15 Kasım 2021), el-Enbiyâ 21/25.

¹⁰³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/150 (No. 21226).

rivâyetlerde bin seksen olarak geçerken tanınmış öğrencileri arasında İmam Müslim, Tirmizî gibi isimler bulunmaktadır.¹⁰⁴

Çalışmaya konu olan Tевbe Sûresi son iki âyetle alakalı beş tane rivâyeti ihtiva eden *Sahîh-i Buhârî* mevcut bütün çalışmalar arasında en çok teveccüh gören bir eser olmuş ayrıca üzerine yüzlerce araştırma ve şerh çalışması yapılmıştır.¹⁰⁵

1.2.1.8.1. Onuncu Rivâyet

حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي ابْنُ السَّبَّاقِ، أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ الْأَنْصَارِيَّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - وَكَانَ مِمَّنْ يَكْتُبُ الْوَحْيَ - قَالَ: أُرْسِلَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ مَقْتُلَ أَهْلِ الْيَمَامَةِ وَعِنْدَهُ عُمَرُ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّ عُمَرَ أَتَانِي، فَقَالَ: إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ يَوْمَ الْيَمَامَةِ بِالنَّاسِ، وَإِنِّي أَخْشَى أَنْ يَسْتَحَرَّ الْقَتْلُ بِالْقُرَاءِ فِي الْمَوَاطِنِ، فَيَذْهَبَ كَثِيرٌ مِنَ الْقُرْآنِ إِلَّا أَنْ تَجْمَعُوهُ، وَإِنِّي لَأَرَى أَنْ تَجْمَعَ الْقُرْآنَ"، قَالَ أَبُو بَكْرٍ: قُلْتُ لِعُمَرَ: «كَيْفَ أَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟» فَقَالَ عُمَرُ: هُوَ وَاللَّهُ خَيْرٌ، فَلَمْ يَزَلْ عُمَرُ يُرَاجِعُنِي فِيهِ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ لِيذَلِكَ صَدْرِي، وَرَأَيْتُ الَّذِي رَأَى عُمَرُ، قَالَ زَيْدُ بْنُ ثَابِتٍ: وَعُمَرُ عِنْدَهُ جَالِسٌ لَا يَتَكَلَّمُ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّكَ رَجُلٌ شَابٌّ عَاقِلٌ، وَلَا نَتَهَمُكَ، «كُنْتُ تَكْتُبُ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ»، فَتَتَبَعَ الْقُرْآنَ فَاجْمَعُهُ، فَوَاللَّهِ لَوْ كَلَّفَنِي نَقْلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ أَثْقَلَ عَلَيَّ بِمَا أَمَرَنِي بِهِ مِنْ جَمْعِ الْقُرْآنِ، قُلْتُ: «كَيْفَ تَفْعَلَانِ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟» فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: هُوَ وَاللَّهُ خَيْرٌ، فَلَمْ أَزَلْ أُرَاجِعُهُ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ اللَّهُ لَهُ صَدْرَ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرُ، فَقُمْتُ فَتَتَبَعْتُ الْقُرْآنَ أَجْمَعُهُ مِنَ الرِّقَاعِ وَالْأَكْتافِ، وَالْعُسْبِ وَصُدُورِ الرِّجَالِ، حَتَّى وَجَدْتُ مِنْ سُورَةِ التَّوْبَةِ آيَتَيْنِ مَعَ خُرْمَةِ الْأَنْصَارِيِّ لَمْ أَجِدْهُمَا مَعَ أَحَدٍ غَيْرِهِ، {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ} [التوبة: ١٢٨] إِلَى آخِرِهَا، وَكَانَتِ الصُّحُفُ الَّتِي جُمِعَ فِيهَا الْقُرْآنُ عِنْدَ أَبِي بَكْرٍ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ عُمَرَ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ حَفْصَةَ بِنْتِ عُمَرَ تَابَعَهُ عُثْمَانُ بْنُ عُمَرَ، وَاللِّثْ، عَنْ يُوسُفَ، عَنْ ابْنِ شَهَابٍ، وَقَالَ اللَّيْثُ: حَدَّثَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ خَالِدٍ، عَنْ ابْنِ شَهَابٍ، وَقَالَ: مَعَ أَبِي خُرْمَةَ الْأَنْصَارِيِّ، وَقَالَ مُوسَى: عَنْ إِبْرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا ابْنُ شَهَابٍ، مَعَ أَبِي خُرْمَةَ، وَتَابَعَهُ يَعْقُوبُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ أَبِيهِ، وَقَالَ أَبُو ثَابِتٍ: حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ. وَقَالَ: مَعَ خُرْمَةَ أَوْ أَبِي خُرْمَةَ

Ebû Yemân, Şuayb, ez-Zuhrî, İbn Sebbâk vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit el-Ensârî'nin (r.a.)- kendisi vahiy katiplerinden biriydi- şöyle dediğini bize haber verdi:

“Ebû Bekir Yemâme ehlinin şehit edilmesiyle bana elçi gönderdi. Gittiğimde yanında Ömer vardı sonra Ebû Bekir şöyle dedi: ‘Ömer bana geldi dedi ki: ‘Yemâme savaşında, insanlar şehit oldular ve ben gerçekten başka bölgedeki kurrâların ölmesinden ve henüz toplanmamış olan Kur’ân’ın çoğunun kaybolmasından korkuyorum. Ben Kur’ân’ı toplanmanız

¹⁰⁴ Muhammed Mustafa el-A'zamî, “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/368-370.

¹⁰⁵ el-A'zamî, “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”, 6/371.

görüştüğüm.’ Hz. Ebû Bekir Ömer’e şöyle dediğini aktardı: ‘Allah Resûlü’nün yapmadığı bir şeyi ben nasıl yaparım?’ Ömer (ise bana): ‘Allah’a yemin ederim ki bu hayırlı bir iştir.’ diyerek ısrara devam ediyordu öyle ki Ömer’in kalbini bu konuda açan Allah benim de kalbimi açtı ve Ömer’in gördüğünü ben de gördüm.’ Zeyd b. Sâbit dedi: ‘Ömer konuşmadan onun yanında oturuyordu.’ Ebû Bekir şöyle dedi: ‘Sen hiçbir suçlamada bulunmayacağımız akıllı bir gençsin, sen Resûlullâh’ın vahiy katipliğini de yapmıştın. O halde Kur’ân’ı araştır ve onu cem et.’ Allah şahit ki, bir dağın yerini değiştirmem benden istenseydi bu bana verilen görevden daha ağır gelmezdi. Dedim ki: ‘Resûlullâh’ın yapmadığı bir şeyi sizler nasıl yaparsınız?’ Ebû Bekir şöyle dedi: ‘Bu hayırlı bir iştir.’ Ebû Bekir ve Ömer’in kalbini Kur’ân için açan Allah benim de kalbimi açıncaya kadar ben ona bu konuda ısrarcı olmaya devam ettim. Sonra kalktım ve Kur’ân’ı kâğıt parçalarından, kürek kemiklerinden, hurma dallarından ve insanların ezberlerinden toplayarak onu iyice araştırdım. Ne var ki Tevbe Sûresi’nin لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ olan iki âyetini kimsede bulamazken o ikisini sonuna kadar Huzeyme el-Ensârî’de buldum. Kur’ân’ın içinde toplandığı Suhuf, vefat edinceye kadar Ebû Bekir’in yanında, sonra vefat edinceye kadar Ömer’in yanında, sonra Ömer kızı Hafsa’nın yanında kaldı. Rahman b. Halid bu rivâyeti tıpkı el-Leys b. Sâbit gibi İbn Şihâb’tan nakletti.”¹⁰⁶

1.2.1.8.2. On Birinci Rivâyet

حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ سَعْدٍ، حَدَّثَنَا ابْنُ شِهَابٍ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ السَّبَّاقِ، أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: «أُرْسِلَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ مُقْتَلٌ أَهْلُ الْيَمَامَةِ، فَإِذَا عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ عِنْدَهُ»، قَالَ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: إِنَّ عُمَرَ أَتَانِي فَقَالَ: إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ يَوْمَ الْيَمَامَةِ بِقُرَاءِ الْقُرْآنِ، وَإِنِّي أَحْشَى أَنْ يَسْتَحَرَّ الْقَتْلُ بِالْقُرْآنِ بِالْمَوَاطِنِ، فَيَذْهَبَ كَثِيرٌ مِنَ الْقُرْآنِ، وَإِنِّي أَرَى أَنَّ تَأْمُرَ بِجَمْعِ الْقُرْآنِ، قُلْتُ لِعُمَرَ: «كَيْفَ تَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟» قَالَ عُمَرُ: هَذَا وَاللَّهِ خَيْرٌ، «فَلَمْ يَزَلْ عُمَرُ يُرَاجِعُنِي حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِذَلِكَ، وَرَأَيْتُ فِي ذَلِكَ الَّذِي رَأَى عُمَرُ»، قَالَ زَيْدٌ: قَالَ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّكَ رَجُلٌ شَابٌّ عَاقِلٌ لَا نَتَّهِمُكَ، وَقَدْ كُنْتَ تَكْتُبُ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَتَتَّبِعِ الْقُرْآنَ فَاجْمَعْهُ، «فَوَاللَّهِ لَوْ كَلَّفُونِي نَقْلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ أَثْقَلُ عَلَيَّ بِمَا أَمَرَنِي بِهِ مِنْ جَمْعِ الْقُرْآنِ»، قُلْتُ: «كَيْفَ تَفْعَلُونَ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟» قَالَ: هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ، " فَلَمْ يَزَلْ أَبُو بَكْرٍ يُرَاجِعُنِي حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ لَهُ صَدْرُ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، فَتَتَّبَعْتُ الْقُرْآنَ أَجْمَعَهُ مِنَ الْعُسْبِ وَاللِّخَافِ، وَصُدُورِ الرِّجَالِ، حَتَّى وَجَدْتُ آخِرَ سُورَةِ التَّوْبَةِ مَعَ

¹⁰⁶ Buhârî, “Kitâbu’t-Tefsîr”, 9 (No. 4679).

أَبِي حُزَيْمَةَ الْأَنْصَارِيِّ لَمْ أَجِدْهَا مَعَ أَحَدٍ غَيْرِهِ، {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ} [التوبة: ١٢٨] حَتَّى خَائِمَةِ بَرَاءَةَ، فَكَانَتْ الصُّحُفُ عِنْدَ أَبِي بَكْرٍ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ عُمَرَ حَيَاتَهُ، ثُمَّ عِنْدَ حَفْصَةَ بِنْتِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ"

Musa b. İsmâil, İbrahim b. Sa'd, İbn Şihâb, İbn Sebbâk vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit'in (r.a.) şöyle dediğini bize haber verdi:

“Ebû Bekir Yemâme ehlinin şehit edilmesiyle bana elçi gönderdi. Gittiğimde yanında Ömer vardı. Ebû Bekir şöyle dedi: ‘Ömer bana geldi dedi ki: ‘Yemâme savaşında insanlar şehit oldular ve ben gerçekten başka bölgedeki Kur’ân hafızlarının da ölmesinden ve de Kur’ân’ın çoğunun kaybolmasından korkuyorum. Ben gerçekten Kur’ân’ın cem edilmesini emretmeniz görüşündeyim.’ (Hz. Ebû Bekir) Ömer’e şöyle dedim: ‘Allah Resûlü’nün yapmadığı bir şeyi ben nasıl yaparım?’ Ömer (ise bana): ‘Allah’a yemin ederim ki bu hayırlı bir iştir’ diyerek ısrara devam ediyordu öyle ki Ömer’in kalbini bu konuda açan Allah benim de kalbimi açtı ve Ömer’in gördüğünü ben de gördüm.’ Zeyd, Ebû Bekir’in şöyle dediğini aktardı: ‘Sen hiçbir suçlamada bulunmayacağımız akıllı bir gençsin, sen Resûlullâh’ın vahiy katipliğini de yapmıştın. O halde Kur’ân’ı araştıır ve onu bir araya topla.’ Allah şahit ki, bir dağın yerini değiştirmem benden istenseydi bu bana verilen görevden daha ağır gelmezdi. Dedim ki: ‘Resûlullâh’ın yapmadığı bir şeyi sizler nasıl yaparsınız?’ Şöyle dedi: ‘Bu hayırlı bir iştir.’ Ebû Bekir ve Ömer’in kalbini Kur’ân için açan Allah benim de kalbimi açıncaya kadar Ebû Bekir bana bu konuda ısrarcı olmaya devam etti. Sonra Kur’ân’ı hurma dallarından, yassı taşlardan ve insanların ezberlerinden toplayarak onu iyice araştırdım. Hatta, Tevbe Sûresi’nin sonu لَقَدْ

مَع أَبِي حُزَيْمَةَ الْأَنْصَارِيِّ، لَمْ أَجِدْهُمَا مَعَ أَحَدٍ غَيْرِهِ، {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ} [التوبة: ١٢٨] إِلَى آخِرِهِ"

onu Ebû Huzeyme el-Ensârî’de buldum. Suhuf, vefat edinceye kadar Ebû Bekir’in yanında, sonra vefat edinceye kadar Ömer’in yanında, sonra Ömer kızı Hafsa’nın yanında kaldı.¹⁰⁷

1.2.1.8.3. On İkinci Rivâyet

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ يُوسُفَ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، أَنَّ ابْنَ السَّبَّاقِ، قَالَ: إِنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ، قَالَ: أُرْسِلَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: إِنَّكَ كُنْتَ تَكْتُبُ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَاتَّبِعِ الْقُرْآنَ، " فَتَتَّبِعْتُ حَتَّى وَجَدْتُ آخِرَ سُورَةِ التَّوَابَةِ آيَتَيْنِ

مَعَ أَبِي حُزَيْمَةَ الْأَنْصَارِيِّ، لَمْ أَجِدْهُمَا مَعَ أَحَدٍ غَيْرِهِ، {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ} [التوبة: ١٢٨] إِلَى آخِرِهِ"

Yahya b. Bukeyr, el-Leys, Yunus, İbn Şihâb, İbn Sebbâk aracılığıyla Zeyd b. Sâbit'in şöyle dediğini bize bildirdi:

¹⁰⁷ Buhârî, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 3 (No. 4986).

“Ebû Bekir beni bir elçi ile çağırdı ve dedi ki: ‘Sen Allah Resûlü’nün vahiy katipliğini de yapıyordun. O halde Kur’ân’ı iyice araştır.’ Sonrasında dikkatle araştırdım hatta Tevbe Sûresi’nin لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ olan son iyi âyetini sonuna kadar kimsede bulamazken Ebû Huzeyme el-Ensârî’de buldum.¹⁰⁸

1.2.1.8.4. On Üçüncü Rivâyet

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُبَيْدٍ اللَّهِ أَبُو ثَابِتٍ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ سَبَّاقٍ، عَنْ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ، قَالَ: بَعَثَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ لِمَقْتُلِ أَهْلِ الْيَمَامَةِ وَعِنْدَهُ عُمَرُ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: " إِنَّ عُمَرَ أَتَانِي فَقَالَ: إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ يَوْمَ الْيَمَامَةِ بِقِرَاءِ الْقُرْآنِ، وَإِنِّي أَخْشَى أَنْ يَسْتَحَرَّ الْقَتْلُ بِقِرَاءِ الْقُرْآنِ فِي الْمَوَاطِنِ كُلِّهَا، فَيَذْهَبَ قُرْآنٌ كَثِيرٌ، وَإِنِّي أَرَى أَنْ تَأْمُرَ بِجَمْعِ الْقُرْآنِ "، قُلْتُ: «كَيْفَ أَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟»، فَقَالَ عُمَرُ: هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ، فَلَمْ يَزَلْ عُمَرُ يُرَاجِعُنِي فِي ذَلِكَ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ لَهُ صَدْرُ عُمَرَ، وَرَأَيْتُ فِي ذَلِكَ الَّذِي رَأَى عُمَرُ، قَالَ زَيْدٌ: قَالَ أَبُو بَكْرٍ: «وَأَنَّكَ رَجُلٌ شَابٌّ عَاقِلٌ، لَا تَنْتَهَمُكَ قَدْ كُنْتَ تَكْتُمُ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَتَتَّبِعِ الْقُرْآنَ، فَاجْمَعْهُ»، قَالَ زَيْدٌ: فَوَاللَّهِ لَوْ كَلَّفَنِي نَقْلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ بِأَثْقَلٍ عَلَيَّ بِمَا كَلَّفَنِي مِنْ جَمْعِ الْقُرْآنِ، قُلْتُ: كَيْفَ تَفْعَلَانِ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ أَبُو بَكْرٍ: «هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ»، فَلَمْ يَزَلْ يُحِثُّ مُرَاجَعَتِي حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ اللَّهُ لَهُ صَدْرُ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرَ، وَرَأَيْتُ فِي ذَلِكَ الَّذِي رَأَى، فَتَتَّبَعْتُ الْقُرْآنَ، أَجْمَعُهُ مِنَ الْعُسْبِ وَالرِّقَاعِ وَاللِّخَافِ وَصُدُورِ الرِّجَالِ، فَوَجَدْتُ فِي آخِرِ سُورَةِ التَّوْبَةِ: {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ} [التوبة: ١٢٨]. إِلَى آخِرِهَا مَعَ حُزْمَةٍ، أَوْ أَبِي حُزْمَةٍ، فَأَلْحَقْتُهَا فِي سُورَتِهَا، وَكَانَتْ الصُّحُفُ عِنْدَ أَبِي بَكْرٍ حَيَاتُهُ، حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ، ثُمَّ عِنْدَ عُمَرَ حَيَاتُهُ، حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ حَفْصَةَ بِنْتِ عُمَرَ، قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ عُبَيْدٍ اللَّهِ: " اللَّيْخَافُ: يَعْنِي الْحَزَفَ

Muhammed b. Ubeydullah Ebû Sâbit, İbrahim b. Sa'd, İbn Şihâb, Ubeyd b. Sebbâk vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit'in şöyle dediğini bize haber verdi:

“Yemâme ehlinin şehit olması sebebiyle Ebû Bekir bana elçi gönderdi, yanında Ömer de vardı. Ebû Bekir şöyle dedi: ‘Ömer bana geldi dedi ki: ‘Yemâme savaşında, Kur’ân hafızları şehit oldu ve ben gerçekten bütün bölgedeki Kur’ân hafızlarının da ölmesinden ve de Kur’ân’ın çoğunun kaybolmasından korkuyorum. Ben Kur’ân’ın toplanmasını emretmeniz görüşündeyim.’ (Ebû Bekir): ‘Allah Resûlü’nün yapmadığı bir şeyi ben nasıl yaparım?’ dedim. Ömer (ise bana): ‘Allah’a yemin ederim ki bu hayırlı bir iştir’ diyerek ısrara devam ediyordu öyle ki Ömer’in kalbini bu konuda açan Allah benim de kalbimi açtı ve Ömer’in gördüğünü ben de gördüm.’ Zeyd Ebû Bekir’in şöyle dediğini aktardı: ‘Sen hiçbir suçlamada

¹⁰⁸ Buhârî, “Fedâilü’l-Kur’ân”, 4 (No. 4989).

bulunmayacağımız akıllı bir gençsin, sen Resûlullâh'ın vahiy katipliğini de yapmıştın. O halde Kur'an'ı araştır ve onu cem et.' Zeyd şöyle dedi: 'Allah şahit ki, bir dağın yerini değiştirmem benden istenseydi bu bana verilen görevden daha ağır gelmezdi.' Dedim ki: 'Resûlullâh'ın yapmadığı bir şeyi sizler nasıl yaparsınız?' Ebû Bekir 'Bu hayırlı bir iştir' dedi. Ebû Bekir ve Ömer'in kalbini Kur'an için açan Allah benim de kalbimi açıncaya kadar bana bu konuda ısrarcı olmaya devam etti ve o ikisinin gördüğünü ben de gördüm. Sonra Kur'an'ı iyice araştırdım, hurma dallarından, kâğıt parçalarından, yassı taşlardan ve insanların ezberlerinden topladım. Ne var ki Tevbe Sûresi'nin sonu olan لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ âyetini sonuna kadar Huzeyme veya Ebû Huzeyme'de buldum. Nihâyet Tevbe Sûresi'ne onu ekledim. Suhuf, Ebû Bekir hayatta iken ölünceye kadar onun yanındaydı, sonra hayatı boyunca Ömer'in yanındaydı, sonra Ömer kızı Hafsa'nın yanında kaldı."

Muhammed b. Ubeydullah dedi ki: 'Lihaf, beyaz ince taş demektir.'¹⁰⁹

1.2.1.8.5. On Dördüncü Rivâyet

حَدَّثَنَا مُوسَى، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا ابْنُ شِهَابٍ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ السَّبَّاقِ، أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ، وَقَالَ اللَّيْثُ: حَدَّثَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ خَالِدٍ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ ابْنِ السَّبَّاقِ، أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ، حَدَّثَهُ قَالَ: «أُرْسِلَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ فَتَتَبَعْتُ الْقُرْآنَ، حَتَّى وَجَدْتُ آخِرَ سُورَةِ التَّوْبَةِ مَعَ أَبِي حُزَيْمَةَ الْأَنْصَارِيِّ، لَمْ أَجِدْهَا مَعَ أَحَدٍ غَيْرِهِ»، {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ} [التوبة: ١٢٨] حَتَّى خَاتَمَهُ بَرَاءَةً. حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ يُونُسَ بْنِ يَزِيدٍ، وَقَالَ: مَعَ أَبِي حُزَيْمَةَ الْأَنْصَارِيِّ

Musa, İbrahim, İbn Şihâb, Ubeyd b. Sebbâk vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit'in şöyle dediğini haber verdi:

"Ebû Bekir bana bir elçi gönderdi sonrasında ben de Kur'an'ı dikkatlice araştırdım. Öyle ki Tevbe Sûresi'nin sonundaki لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ âyetini başka kimsede bulamazken Ebû Huzeyme el-Ensârî'de buldum. Hatta Berâe Sûresi'ni onunla sonlandırdım. Yahya b. Bukeyr, el-Leys, Yunus vasıtasıyla bunu bize bildirdi ve: 'Ebû Huzeyme el-Ensârî'de buldum' dedi."¹¹⁰

1.2.1.9. İbn Şebbe

h. 173 senesinde Basra'da doğan İbn Şebbe ilk eğitimini babasından ve Asmaî (öl. 216/831) gibi hocalardan almıştır. Sonraki süreçte Bağdat'a giderek burada Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Ali b. Âsım (öl. 221/836), Yezîd b. Hârûn (öl. 206/821) ve Ebû Âsım en-Nebîl (öl.

¹⁰⁹ Buhârî, "Ahkâm" 37, (No: 7191).

¹¹⁰ Buhârî, "Tevhîd" 22, (No: 7425).

212/828) gibi muhaddislerden hadis öğrenmiş diğer taraftan fıkıh gibi İslâmî ilimleri, Arap dili ve edebiyatı, kıraat ilmini de tahsil etmiştir. Hadis ilminde İbn Şebbe, sika bir râvi ayrıca sened ve metinleriyle hadisleri karıştırmadan ayırt edebilen sağlam bir muhaddis olarak kabul edilmiştir.¹¹¹

Tevbe Sûresi son iki âyetle ilgili rivâyetlerin de geçtiği İbn Şebbe'nin *Tarihu'l-Medineti'l-Münevvera* adlı eseri, halihazırda bulunan mevcut tek çalışmasıdır. Medine tarihini ele alan bu eser muadilleri arasında en eski olma özelliği de taşımaktadır. Üç bölümden oluşan bu eser, birinci bölümde Hz. Peygamber'in hayatını ele almakla birlikte Medine tarihine etraflıca yer vermiş, ikinci bölümde Hz. Ömer (r.a.), üçüncü bölümde ise Hz. Osman'ın (r.a.) zamanlarını anlatan tarihî bir eser özelliği göstermiştir.¹¹²

1.2.1.9.1. On Beşinci Rivâyet

حَدَّثَنَا قَالَ ابْنُ وَهْبٍ: أَخْبَرَنِي عُمَرُ بْنُ طَلْحَةَ اللَّيْثِيُّ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرِو بْنِ عَلْقَمَةَ، عَنْ يَحْيَى بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ حَاطِبٍ، قَالَ: قَامَ عُثْمَانُ بْنُ عَفَّانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فَقَالَ: «مَنْ كَانَ عِنْدَهُ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ شَيْءٌ فَلْيَأْتِنَا بِهِ»، وَكَانَ لَا يَقْبَلُ مِنْ ذَلِكَ شَيْئًا حَتَّى يَشْهَدَ عَلَيْهِ شَاهِدَانِ، فَجَاءَ حُزَيْمَةُ بْنُ ثَابِتٍ فَقَالَ: إِنِّي قَدْ رَأَيْتُكُمْ تُرْكُتُمْ آيَتَيْنِ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ لَمْ تَكْتُبُوهُمَا، قَالَ: وَمَا هُمَا؟ قَالَ: تَلَقَّيْتُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ} [التوبة: ١٢٨] إِلَى آخِرِ السُّورَةِ، قَالَ عُثْمَانُ: «وَأَنَا أَشْهَدُ إِيَّاهُمَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ، فَأَيْنَ تَرَى أَنْ نَجْعَلَهُمَا؟» قَالَ: اخْتِمْ بِهِمَا، قَالَ: فَخَتَمَ بِهِمَا، قَالَ: وَقَالَ أَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ: أَمَرَ عُثْمَانُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فِتْيَانًا مِنَ الْعَرَبِ أَنْ يَكْتُبُوا الْقُرْآنَ وَيُجْلِي عَلَيْهِمْ زَيْدُ بْنُ ثَابِتٍ، فَلَمَّا بَلَغُوا التَّابُوتَ قَالَ زَيْدُ بْنُ ثَابِتٍ: اكْتُبُوهَا التَّابُوتَ، وَقَالُوا: لَا نَكْتُبُ إِلَّا التَّابُوتَ، فَذَكَرُوا ذَلِكَ لِعُثْمَانَ فَقَالَ: «اكْتُبُوا التَّابُوتَ، فَإِنَّمَا أَنْزَلَهُ اللَّهُ عَلَى رَجُلٍ مِنَّا بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ»

İbn Vehb, Ömer b. Talha el-Leys, Muhammed b. Amr b. Alkame, Yahya b. Abdurrahman b. Hâtib aracılığıyla Osman b. Affan'ın (r.a.) şöyle dediğini bildirdi:

“Kimin yanında Allah'ın kitabından bir şey varsa onu bize getirsin.” İki şahit getirilinceye kadar kimseden bir şey kabul edilmiyordu. Sonra Huzeyme b. Sâbit geldi ve: ‘Ben Allah'ın kitabından iki âyeti yazmayarak terkettiğinizi görüyorum’ dedi. O da: ‘O ikisi nedir?’ dedi. Bunun üzerine Huzeyme: ‘Sûrenin sonuna kadar Allah Resûlü’nden öğrendiğim لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ âyetidir’ dedi. Osman da ‘Ben de o ikisinin Allah katından olduğuna şahidim. O halde o ikisini nereye yerleştirmemizi istersin?’ dedi. O da ‘(Kur’ân’ı) O ikisi ile sonlandır’ dedi.

¹¹¹ Mustafa Fayda, “İbn Şebbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/371-372.

¹¹² Fayda, “İbn Şebbe”, 20/371-372.

Bunun üzerine ‘Nihâyet o ikisi ile bitirdi’ dedi. Ebû Seleme b. Abdurrahman’ın şöyle dediğini aktardı: ‘Osman (r.a.) Arap gençlere Kur’ân’ı yazmalarını ve onlara Zeyd b. Sâbit’in söyleyerek yazdırmasını emretti.’ ‘التَّائِبُ’ kelimesine gelindiğinde Zeyd b. Sâbit ‘O kelimeyi ‘التَّائِبُ’ olarak yazınız’ dedi. Onlar da ‘Biz yalnızca ‘التَّائِبُ’ olarak yazınız’ dediler. Sonrasında bunu Osman’a söylediler. O da ‘التَّائِبُ’ olarak yazınız dedi. Çünkü Allah onu apaçık Arapça dilinde sadece içimizden bir adama indirdi.”¹¹³

1.2.1.9.2. On Altıncı Rivâyet

حَدَّثَنَا حَفْصُ بْنُ عُمَرَ الدُّورِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ جَعْفَرٍ أَبُو إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عُمَارَةَ بْنِ عَرْيَةَ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ خَارِجَةَ بِنِ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: "عَرَضْتُ الْمُصْحَفَ فَلَمْ أَجِدْ فِيهِ هَذِهِ الْآيَةَ {مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَن قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَن يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا} [الأحزاب: ٢٣]، قَالَ: فَاسْتَعْرَضْتُ الْمُهَاجِرِينَ أَسْأَلُهُمْ عَنْهَا فَلَمْ أَجِدْهَا مَعَ أَحَدٍ، ثُمَّ اسْتَعْرَضْتُ الْأَنْصَارَ أَسْأَلُهُمْ عَنْهَا، فَلَمْ أَجِدْهَا مَعَ أَحَدٍ مِنْهُمْ، حَتَّى وَجَدْتُهَا مَعَ خُزَيْمَةَ بْنِ ثَابِتٍ الْأَنْصَارِيِّ فَكَتَبْتُهَا، ثُمَّ عَرَضْتُهَا مَرَّةً أُخْرَى فَلَمْ أَجِدْ فِيهَا هَاتَيْنِ الْآيَتَيْنِ: {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ} [التوبة: ١٢٨]، إِلَى آخِرِ السُّورَةِ قَالَ: فَاسْتَعْرَضْتُ الْمُهَاجِرِينَ أَسْأَلُهُمْ عَنْهَا فَلَمْ أَجِدْهَا مَعَ أَحَدٍ مِنْهُمْ، ثُمَّ اسْتَعْرَضْتُ الْأَنْصَارَ أَسْأَلُهُمْ عَنْهَا فَلَمْ أَجِدْهَا مَعَ أَحَدٍ مِنْهُمْ حَتَّى وَجَدْتُهَا مَعَ رَجُلٍ آخَرَ يُدْعَى خُزَيْمَةً أَيْضًا مِنَ الْأَنْصَارِ فَأَتَيْتُهُمَا فِي آخِرِ بَرَاءَةٍ، قَالَ زَيْدٌ: «وَلَوْ تَمَّتْ ثَلَاثُ آيَاتٍ لَجَعَلْتُهَا سُورَةً وَاحِدَةً، ثُمَّ عَرَضْتُهَا عَرْضَةً أُخْرَى فَلَمْ أَجِدْ فِيهِ شَيْئًا»، فَأَرْسَلَ عُثْمَانُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ إِلَى حَفْصَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا يَسْأَلُهَا أَنْ تُعْطِيَهُ الصَّحِيفَةَ، وَجَعَلَ لَهَا عَهْدَ اللَّهِ لِيَرُدَّهَا إِلَيْهَا، فَأَعْطَتْهُ إِيَّاهَا، فَعَرَضْتُ الصُّحُفَ عَلَيْهَا فَلَمْ تُخَالِفْهَا فِي شَيْءٍ فَرَدَدْتُهَا إِلَيْهَا، وَطَابَتْ نَفْسُهُ فَأَمَرَ النَّاسَ أَنْ يَكْتُبُوا الْمَصَاحِفَ"

Hafs b. Ömer ed-Dûriyyu, İsmâil b. Cafer Ebû İbrahim, Umâre b. Gaziyye, İbn Şihâb vasıtasıyla Hârice b. Zeyd b. Sâbit’in (r.a.) şöyle dediğini bize aktardı:

“Mushaf’ı inceledim ve onda *مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَن قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَن يَنْتَظِرُ*”

¹¹⁴ âyetini bulamadım. Sonrasında, bu âyeti sormak için muhacir ile görüştüm fakat kimsede bunu bulamadım. Sonra bu âyeti sormak için ensar ile görüştüm ne var ki onlardan kimsede de bulamadım. Nihâyet Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî’de buldum ve onu yazdım. Sonra tekrar Kur’ân’ı inceledim ve sûrenin sonuna kadar olan *لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ* bu iki âyeti bulamadım. Şöyle dedi: ‘Bu âyeti sormak için muhacirler ile görüştüm fakat bu ikisini onlardan

¹¹³ İbn Şebbe, *Tarihu’l- Medineti’l-Münevvera*, 3/999.

¹¹⁴ Ahzâb, 33/23.

kimsede bulamadım. Sonra bu iki âyeti sormak için ensar ile görüştüm ne var ki onlardan kimsede de bu iki âyeti bulamadım. Nihâyet bu âyeti ensardan olan yine Huzeyme olarak isimlendirilen başka bir kişide buldum ve Berâe Sûresi'nin sonuna ekledim.' Zeyd şöyle dedi: 'Şayet üç âyet olsaydılar onları tek bir sûrede toplardım. Sonra onu tekrar inceledim fakat onda bir şey bulamadım.' Kendisine tekrar iade edeceğine söz vererek Osman (r.a.) Hafsa'ya (r.anhâ) Sayfa'yı kendisine vermesi için bir elçi gönderdi. Hafsa onu Osman'a (r.a.) verdi. Suhuf'u inceledim ve hiçbir noktada çelişmiyordu. Sonra onu geri gönderdim. Bu durum Osman'ı rahatlatmıştı. Nihâyet insanlara Mushaf'ı yazmalarını emretti."¹¹⁵

1.2.1.10. Hanbel b. İshak

H. 193 senesinde doğan Ebû Ali Hanbel b. İshâk b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî; Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn (öl. 219/834), Affân b. Müslim (öl. 220/835), Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî (öl. 227/842) ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerden hadis öğrendi. Fıkıh ve tarih alanlarında da kendisini geliştiren Hanbel b. İshak, özellikle amca oğlu olan Ahmed b. Hanbel'in meclislerinde bulunarak onun fikhî görüşlerini kaydetti. Bu sebeple Hanbel b. İshak, İbn Hanbel'in hayatına ve dînî görüşlerine dair önemli bir kaynaktır. Ahmed b. Hanbel'in çevresiyle ve öğrencileriyle görüşmesinin yasaklandığı dönemlerde oğulları Salih ve Abdullah ile birlikte Hanbel b. İshak ilim tahsiline devam etmiş ve *el-Müsned*'i bütünüyle ondan okumuştur. Güvenilir bir muhaddis olduğu söylenilen İbn İshak, sade ve mütevazi bir ömür sürmüştür.¹¹⁶

Çalışmadaki on altıncı rivâyetin müstefid olduğu Hanbel b. İshak'ın kendi rivâyetlerinden oluşan *Cüz'ü Hanbel* adlı eserin, öğrencisi Ebû Amr İbnü's-Semmâk'ın (öl. 344/955) naklettiği *el-Fevâ'id fi'l-hadîs* eseriyle aynı olduğu tahmin edilmektedir.¹¹⁷

1.2.1.10.1. On Yedinci Rivâyet

حَدَّثَنَا حَنْبَلٌ، حَدَّثَنَا مُسْلِمُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ زَيْدٍ، عَنْ يُوسُفَ بْنِ مِهْرَانَ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنْ أَبِي بِنِ

كَعْبٍ، قَالَ: «آخِرُ آيَةٍ أُنْزِلَتْ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ»: {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ} [التوبة: ١٢٨]

Hanbel, Müslim b. İbrahim, Şube, Ali b. Zeyd, Yusuf b. Mihran, İbn Abbas vasıtasıyla Übey b. Ka'b'ın şöyle dediğini haber verdi:

¹¹⁵ İbn Şebbe, *Tarihu'l-Medineti'l-Münevvera*, 3/1001.

¹¹⁶ M. Yaşar Kandemir, "Hanbel b. İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/525.

¹¹⁷ Kandemir, "Hanbel b. İshak", 15/525.

‘Nebi’ye (s.a.s.) indirilen son âyet ‘لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ’ dir.¹¹⁸

1.2.1.11. Tirmîzî

H. 209 senesinde Tirmiz’de doğduğu tahmin edilen Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevra b. ed-Dahhâk et-Tirmîzî, yirmili yaşlarında hadis öğrenimine başlamış ve bu sebeple Horasan, Irak ve Hicaz gibi ilim merkezlerine giderek buralardaki muhaddislerin tedrisinden geçmiştir. İmam Buhârî, İmam Müslim ve Ebû Dâvud gibi birçok âlimden ders almıştır. Buhârî, öğrencisi Tirmîzî’yi bilgi ve zekâsıyla methetmiş, İbn Hibbân ise iyi bir hadisçide bulunması gereken bütün özelliklerin Tirmîzî’de olduğunu söylemiştir. Diğer âlimler de onun sika bir râvi olduğu konusunda fikir birliğine varmışlardır. Ayrıca Tirmîzî’ye “imam” unvanının verilmesi hadis alanında kendisinin ne kadar güvenilir bir muhaddis olduğunu da göstermiştir.¹¹⁹

Çalışmadaki on sekizinci rivâyetin iktibas edildiği eser Tirmîzî’nin *el-Câmiu’s-sahîh*’idir.¹²⁰

1.2.1.11.1. On Sekizinci Rivâyet

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مَهْدِيٍّ قَالَ: حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنْ الثُّهْرِيِّ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ السَّبَّاقِ، أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ، حَدَّثَهُ قَالَ: "بَعَثَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ الصِّدِّيقُ مَقْتَلَ أَهْلِ الْيَمَامَةِ فَإِذَا عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ عِنْدَهُ فَقَالَ: إِنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ قَدْ أَتَانِي فَقَالَ: إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ بِقُرْآنِ الْيَوْمِ الْيَمَامَةِ، وَإِنِّي لَأَخْشَى أَنْ يَسْتَحَرَّ الْقَتْلُ بِالْقُرْآنِ فِي الْمَوَاطِنِ كُلِّهَا فَيَذْهَبَ قُرْآنٌ كَثِيرٌ، وَإِنِّي أَرَى أَنْ تَأْتِيَ بِجَمْعِ الْقُرْآنِ، قَالَ أَبُو بَكْرٍ لِعُمَرَ: كَيْفَ أَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ فَقَالَ عُمَرُ: هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ، فَلَمْ يَزَلْ يُرَاجِعُنِي فِي ذَلِكَ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ لَهُ صَدْرُ عُمَرَ، وَرَأَيْتُ فِيهِ الَّذِي رَأَى"، قَالَ زَيْدٌ: "قَالَ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّكَ شَابٌّ عَاقِلٌ لَا تَنْتَهَمُكَ، قَدْ كُنْتُ تَكْتُبُ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْوَحْيَ فَتَتَّبِعُ الْقُرْآنَ"، قَالَ: «فَوَاللَّهِ لَوْ كَلَّفُونِي نَقْلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ أَثْقَلَ عَلَيَّ مِنْ ذَلِكَ»، قَالَ: "فُلْتُ: كَيْفَ تَفْعَلُونَ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ، فَلَمْ يَزَلْ يُرَاجِعُنِي فِي ذَلِكَ أَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ لَهُ صَدْرُهُمَا: صَدْرُ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرُ فَتَتَّبَعْتُ الْقُرْآنَ أَجْمَعَهُ مِنَ الرِّقَاعِ وَالْعُسْبِ وَاللِّخَافِ - يَعْنِي الْحِجَارَةَ الرِّقَاقَ وَصُدُورَ الرِّجَالِ، فَوَجَدْتُ آخِرَ سُورَةٍ بَرَاءَةٍ مَعَ خُزَيْمَةَ بْنِ ثَابِتٍ {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ}": «هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ»

¹¹⁸ Ebû Ali Hanbel b. İshâk b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî, *Cüz 'ü Hanbel (et-Tâsiu min fevâidi ibni's-Semmâk)*, thk. Hişâm b. Muhammed (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998), 79.

¹¹⁹ M. Yaşar Kandemir, "Tirmîzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/202-203.

¹²⁰ Kandemir, "Tirmîzî", 41/202-204.

Muhammed b. Beşşâr, Abdurrahman b. Mehdî, İbrahim b. Sa'd, ez-Zuhrî, Ubeyd b. Sebbâk vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit'in şöyle dediğini bize haber verdi:

“Yemâme ehlinin şehit edilmesiyle Ebû Bekir bana elçi gönderdi. Gittiğimde yanında Ömer vardı sonra Ebû Bekir şöyle dedi: ‘Ömer bana geldi dedi ki: ‘Yemâme savaşında, Kur’ân hafızları şehit oldu ve ben gerçekten bütün bölgedeki Kur’ân hafızlarının da ölmesinden ve de fazlaca Kur’ân kaybolmasından korkuyorum. Ben Kur’ân’ın toplanmasını emretmeniz görüşündeyim.’ Ebû Bekir Ömer’e şöyle dedi: ‘Allah Resûlü’nün yapmadığı bir şeyi ben nasıl yaparım?’ Ömer (ise bana): ‘Allah’a yemin ederim ki bu hayırlı bir iştir’ diyerek ısrara devam ediyordu öyle ki Ömer’in kalbini bu konuda açan Allah benim de kalbimi açtı ve Ömer’in gördüğünü ben de gördüm. Zeyd Ebû Bekir’in şöyle dediğini aktardı: ‘Sen hiçbir suçlamada bulunmayacağımız akıllı bir gençsin, sen Resûlullâh’ın vahiy katipliğini de yapmıştın. O halde Kur’ân’ı araştır.’ Zeyd şöyle dedi: ‘Allah şahit ki, bir dağın yerini değiştirmem benden istenseydi bu bana verilen görevden daha ağır gelmezdi.’ Dedim ki: ‘Resûlullâh’ın yapmadığı bir şeyi sizler nasıl yaparsınız?’ Ebû Bekir şöyle dedi: ‘Bu hayırlı bir iştir.’ O ikisinin kalbini (Ebû Bekir ve Ömer’in kalbi) Kur’ân için açan Allah benim de kalbimi açıncaya kadar bana bu konuda ısrarcı olmaya devam etti. Sonra Kur’ân’ı iyice araştırdım, kâğıt parçalarından, hurma dallarından, yassı düz taşlardan ve insanların ezberlerinden topladım. Ne var ki Berâe Sûresi’nin sonu olan لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ âyetini Huzeyme b. Sâbit’de buldum.”¹²¹

1.2.1.12. Mervezî

Mervli olan h. 202 senesinde doğduğu tahmin edilen Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Saîd b. İbrahim Ümevî el-Mervezî, Bağdat, Humus ve Dimaşk’ta kalarak burada hadis âlimlerinden çok sayıda rivâyette bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn (öl. 233/848), Ali b. Medînî (öl. 234/848-49), Muhammed b. Beşşâr gibi âlimler hocalarından bazılarıdır. Mervezî’den hadis alanlar ise Taberânî, Nesâî, İbn Cevsâ (öl. 320/932) ve daha birçok isimdir. Kadılık görevinde de bulunmuş olan Mervezî muhaddislerce sika olarak tanımlanırken kendisine “muhaddislerin güvenilirli, ilim dağarcığı” denilmiştir. Tevbe Sûresi son iki âyetle ilgili iki tane rivâyetin de içinde bulunduğu *Müsnedü Ebî Bekr es-Sıddîk* adlı eser, birçok sahâbînin Hz. Ebû Bekir’den rivâyet ettiği yüz kırk hadisini kapsamaktadır.¹²²

¹²¹ et-Tirmîzî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 10 (N. 3103).

¹²² İbrahim Hatipoğlu, “Mervezî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/234.

1.2.1.12.1. On Dokuzuncu Rivâyet

حَدَّثَنَا سُؤَيْدُ بْنُ سَعِيدٍ قَالَ: حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ , عَنِ ابْنِ شَهَابٍ , عَنْ عُبَيْدِ بْنِ سَبَّاقٍ , عَنْ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ قَالَ: " أُرْسِلَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ مَقْتَلِ أَهْلِ الْيَمَامَةِ فَأَتَيْتُهُ وَعِنْدَهُ عُمَرُ , فَقَالَ: إِنَّ عُمَرَ أَتَانِي فَقَالَ: إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ يَوْمَ الْيَمَامَةِ بِقِرَاءِ الْقُرْآنِ , وَإِنِّي أَرَى أَنَّ تَأْمُرَ بِجَمْعِ الْقُرْآنِ , قَالَ: وَكَيْفَ أَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ , فَقَالَ عُمَرُ: هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ , فَلَمْ يَزَلْ يُرَاجِعُنِي حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ لَهُ صَدْرُ عُمَرَ , ثُمَّ قَالَ: إِنَّكَ غُلَامٌ شَابٌّ عَاقِلٌ , لَا تَنْتَهَمُكَ , وَقَدْ كُنْتُ تُكْتَبُ الْوَحْيُ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ , فَتَتَّبِعِ الْقُرْآنَ فَاجْمَعْهُ , فَقُلْتُ: كَيْفَ تَفْعَلَانِ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ , فَلَمْ يَزَلْ يُرَاجِعُنِي حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ لَهُ صَدْرُ أَبِي بَكْرٍ , وَعُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا , وَاللَّهِ لَوْ كَلَّفَانِي نَقْلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ أَثْقَلَ عَلَيَّ مِنَ الَّذِي كَلَّفَانِي , قَالَ: فَتَتَّبِعُ الْقُرْآنَ أَجْمَعُهُ مِنَ الْعُسْبِ , وَالرِّقَاعِ , وَصُدُورِ الرِّجَالِ , قَالَ: وَوَجَدْتُ آيَةً مَعَ حُزْمَةٍ أَوْ أَبِي حُزْمَةٍ شَكَ إِبْرَاهِيمَ كُنْتُ أَسْمَعُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُ بِهَا فِي التَّوْبَةِ {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ} [التوبة: ١٢٨] إِلَى آخِرِ الْآيَةِ , فَكَتَبْتُهَا , وَكَانَتْ الصُّحُفُ عِنْدَ أَبِي بَكْرٍ حَيَاتِهِ , ثُمَّ عِنْدَ عُمَرَ حَيَاتِهِ , ثُمَّ عِنْدَ حَفْصَةَ ابْنَةِ عُمَرَ , قَالَ ابْنُ شَهَابٍ: وَأَخْبَرَنِي أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ أَنَّ حَدِيثَهُ بَنُ الْيَمَانِ قَدِمَ عَلَى عُثْمَانَ وَكَانَ يُعَازِي أَهْلَ الشَّامِ مَعَ أَهْلِ الْعِرَاقِ وَفَتَحَ أَرْمِينِيَّةً وَأَذْرَبِيحَانَ , فَأَفْرَعَ حَدِيثَهُ اخْتِلَافُهُمْ فِي الْقِرَاءَةِ فَقَالَ لِعُثْمَانَ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَدْرِكَ هَذِهِ الْأُمَّةَ قَبْلَ أَنْ يَخْتَلِفُوا فِي الْكِتَابِ كَمَا اخْتَلَفَتِ الْيَهُودُ , وَالنَّصَارَى , فَأَرْسَلَ عُثْمَانُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ إِلَى حَفْصَةَ أَنْ أَرْسِلِي إِلَيْنَا بِالصُّحُفِ نَنْسَخُهَا فِي الْمَصَاحِفِ ثُمَّ نَرْدُهَا إِلَيْكَ , فَأَرْسَلَتْ بِهَا إِلَيْهِ , فَأَمَرَ زَيْدًا , وَعَبْدَ اللَّهِ بْنَ الزُّبَيْرِ , وَسَعِيدَ بْنَ الْعَاصِ , وَعَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنَ الْحَارِثِ بْنِ هِشَامٍ أَنْ يَنْسَخُوا الصُّحُفَ فِي الْمَصَاحِفِ فَإِنْ اخْتَلَفُوا فِي شَيْءٍ مِنَ الْقُرْآنِ فَاتَّخِذُوهُ بِلِسَانِ قُرَيْشٍ فَإِنَّ الْقُرْآنَ نَزَلَ بِلِسَانِهِمْ , فَفَعَلُوا ذَلِكَ حَتَّى إِذَا نَسَخُوا الصُّحُفَ فِي الْمَصَاحِفِ رَدَّ عُثْمَانُ الصُّحُفَ إِلَى حَفْصَةَ , فَأَرْسَلَ إِلَى كُلِّ أَقْصَى بِمُصْحَفٍ مِمَّا نَسَخُوا , وَأَمَرَ بِمَا سِوَاهُ مِنَ الْقُرْآنِ فِي كُلِّ صَحِيفَةٍ أَوْ مُصْحَفٍ أَنْ يُحْرقَ.

Süveyd b. Saîd, İbrahim b. Sa'd, İbn Şihâb, Ubeyd b. Sebbâk vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit'in şöyle dediğini bize haber verdi:

"Ebû Bekir Yemâme ehlinin şehit edilmesiyle beni bir elçi ile çağırdı. Yanında Ömer vardı sonra şöyle dedi: 'Ömer bana geldi dedi ki: 'Yemâme savaşında Kur'ân hafızları şehit oldu. Ben Kur'ân'ın toplanmasını emretmeniz görüşündeyim.' (Ebû Bekir) dedi ki: 'Allah Resûlü'nün yapmadığı bir şeyi ben nasıl yaparım?' Ömer (ise bana): 'Allah'a yemin olsun ki bu hayırlı bir iştir' diyerek ısrara devam ediyordu öyle ki Ömer'in kalbini bu konuda açan Allah benim de kalbimi açtı'. Sonra dedi ki: 'Sen hiçbir suçlamada bulunmayacağımız akıllı bir gençsin, sen Resûlullâh'ın vahiy katipliğini de yapmıştın. O halde Kur'ân'ı araştıır ve onu cem et. Dedim ki: 'Resûlullâh'ın yapmadığı bir şeyi siz ikiniz nasıl yaparsınız?' Ebû Bekir dedi ki: 'Vallahi bu hayırlı bir iştir.' Ebû Bekir ve Ömer'in (r.anhümâ) kalbini Kur'ân için açan Allah

benim de kalbimi açıncaya kadar Ebû Bekir bu konuda ısrarcı olmaya devam etti. Allah'a yemin olsun ki, bir dağın yerini değiştirmem benden istenseydi bu bana verilen görevden daha ağır gelmezdi. Kur'ân'ı hurma dallarından, kâğıt parçalarından, yassı taşlardan ve insanların ezberlerinden toplayarak onu iyice araştırdım. Dedi ki: 'Resûlullâh'ı Tevbe Sûresi'nden okurken işittiğim *لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ* âyetini sonuna kadar Huzeyme ya da Ebû Huzeyme'de (Râvi İbrahim bu isimde şüphe etti) buldum. Sonra onu yazdım.' Suhuf hayatı boyunca Ebû Bekir'in yanında, sonra hayatı boyunca Ömer'in yanında, sonra Ömer kızı Hafsa'nın yanında kaldı. İbn Şihâb, Enes b. Mâlik'in kendisine şöyle dediğini bildirdi: 'Huzeyfe b. Yemân Osman'ın huzuruna Şam ve Irak halkı ile savaşmış ve Ermenistan ve Azerbaycan'ı fethetmiş olarak geldi. Ne var ki onların Kur'ân'da ihtilafa düşmüş olmaları Huzeyfe'yi korkutmuştu. Osman'a şöyle dedi: 'Ey Mü'minlerin emiri! Yahudi ve Hristiyanların ihtilafa düştüğü gibi Muhammed ümmeti de bu Kitap'ta anlaşmazlığa düşmeden harekete geç.' Sonrasında Osman (r.a.) Suhuf'u kendisine göndermesi için Suhuf'u Mushaflar'da çoğaltacağını ve tekrar kendisine iade edeceğini bildirerek Hafsa'ya bir elçi gönderdi. Hafsa ona Suhuf'u gönderdi. Akabinde Osman; Zeyd, Abdullah b. Zübeyr, Saîd b. el-As ve Abdurrahman b. Hâris b. Hişam'a Suhuf'u Mushaflar'da çoğaltmalarını, şayet Kur'ân'dan bir şeyde anlaşmazlığa düşerlerse onu Kureyş lehçesinde yazmalarını, çünkü Kur'ân'ın onların lehçesi ile indiğini söyledi. Sonrasında denileni yaptılar. Hatta Suhuf'u Mushaflar'da çoğalttıktan sonra Osman Suhuf'u Hafsa'ya iade etti. Akabinde çoğalttıkları Mushaf'ı bütün uzak bölgelere gönderdi. Kur'ân'a denk olmayan bütün Sahife ve Mushaflar'ın da imha edilmesini ya da yakılmasını emretti."¹²³

1.2.1.12.2. Yirminci Rivâyet

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عُلَيٍّ قَالَ: حَدَّثَنَا عُيَيْدُ اللَّهِ الْقَوَارِيرِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ عُمَرَ قَالَ: أَخْبَرَنِي يُونُسُ , عَنِ الثُّهْرِيِّ قَالَ: أَخْبَرَنِي ابْنُ السَّبَّاقِ قَالَ: أَخْبَرَنِي زَيْدُ بْنُ ثَابِتٍ أَنَّ أَبَا بَكْرٍ , رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَرْسَلَ إِلَيْهِ مَقْتَلَ أَهْلِ الْيَمَامَةِ قَالَ: فَأَتَيْتُهُ فَإِذَا عُمَرُ عِنْدَهُ , فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّ عُمَرَ أَتَانِي فَقَالَ: إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ بِأَهْلِ الْيَمَامَةِ مِنْ قُرَاءِ الْمُسْلِمِينَ وَإِنِّي أَخَشَى أَنْ يَسْتَحَرَّ الْقَتْلُ بِالْقُرَاءِ فِي الْمَوَاطِنِ فَيَذْهَبُ كَثِيرٌ مِنَ الْقُرْآنِ لَا يُوعَى, وَإِنِّي أَرَى أَنَّ تَأْمُرَ بِجَمْعِ الْقُرْآنِ, فَقُلْتُ لِعُمَرَ: كَيْفَ أَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ فَقَالَ عُمَرُ هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ, فَلَمْ يَزَلْ يُرَاجِعُنِي فِي ذَلِكَ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي وَرَأَيْتُ فِيهِ الَّذِي رَأَى عُمَرُ. قَالَ زَيْدٌ: وَعُمَرُ جَالِسٌ عِنْدَهُ لَا يَتَكَلَّمُ, فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّكَ شَابٌّ عَاقِلٌ وَلَا نَتَهَمُكَ, وَكُنْتَ تُكْتَبُ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْوَحْيَ. فَأَتَيْعَ الْقُرْآنَ وَاجْمَعُهُ, قَالَ زَيْدٌ: فَوَاللَّهِ لَوْ كَلَّفَنِي نَقْلَ جَبَلٍ

¹²³ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Saîd b. İbrahim Ümevî el-Mervezî, *Müsned-i Ebî Bekr*, (Beyrut: Mektenetu'l-İslâmî, 1431), 96.

مِنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ أَثْقَلَ عَلَيَّ بِمَا أَمَرَنِي بِهِ مِنْ جَمْعِ الْقُرْآنِ , فَقُلْتُ: كَيْفَ تَفْعَلُونَ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ: هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ, فَلَمْ يَزَلْ أَبُو بَكْرٍ يُرَاجِعُنِي حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ بِهِ صَدْرَ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرُ, فَجَمَعْتُ الْقُرْآنَ, جَمَعْتُهُ مِنَ الرِّقَاعِ, وَالْأَكْتَابِ, وَالْعُسْبِ, وَصُدُورِ الرِّجَالِ, حَتَّى وَجَدْتُ آخِرَ سُورَةِ التَّوْبَةِ مَعَ خُزَيْمَةَ بْنِ ثَابِتٍ الْأَنْصَارِيِّ, لَمْ أَجِدْهَا مَعَ أَحَدٍ غَيْرِهِ, {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ} [التوبة: ١٢٨]

إِلَى آخِرِ السُّورَةِ, وَكَانَتْ الْمَصَاحِفُ الَّتِي جَمَعْنَا فِيهَا الْقُرْآنَ عِنْدَ أَبِي بَكْرٍ حَيَاتِهِ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ, ثُمَّ عِنْدَ عُمَرَ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ, ثُمَّ عِنْدَ حَفْصَةَ بِنْتِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ أَجْمَعِينَ

Ahmed b. Ali, Ubeydullah el-Kavâriyyu, Osman b. Ömer, Yunus, ez-Zuhrî, İbn es-Sebbâk vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit'in, Yemâme halkının şehit olmasıyla Ebû Bekir'in kendisine elçi gönderdiğini bildirdiğini söyledi ve şöyle dedi: "Ona gittim ki yanında Ömer de vardı." Ebû Bekir şöyle dedi: "Ömer bana geldi, dedi ki: 'Yemâme halkından Müslüman kurrâlar şehit oldu. Ben başka bölgedeki kurrâların da şehit olmasından ve henüz toplanmamış olan Kur'ân'ın çoğunun kaybolmasından korkuyorum. Ben Kur'ân'ın toplanmasını emretmeniz görüşündeyim.' Sonra Ömer'e dedim ki: 'Allah Resûlü'nün yapmadığı bir şeyi ben nasıl yaparım?' Ömer (ise bana): 'Allah'a yemin ederim ki bu hayırlı bir iştir' diyerek ısrara devam ediyordu öyle ki Ömer'in kalbini bu konuda açan Allah benim de kalbimi açtı ve Ömer'in gördüğünü ben de gördüm. Zeyd dedi ki: 'Ömer onun yanında hiç konuşmadan oturuyordu.' Ebû Bekir şöyle dedi: 'Sen hiçbir suçlamada bulunmayacağımız akıllı bir gençsin ve sen Resûlullâh'ın vahiy katipliğini de yapmıştın. O halde Kur'ân'ı araştır ve onu topla. Zeyd dedi ki: 'Allah şahit ki, bir dağın yerini değiştirmem benden istenseydi bu bana verilen görevden daha ağır gelmezdi.' Sonrasında şöyle dedim: 'Resûlullâh'ın yapmadığı bir şeyi siz nasıl yaparsınız?' Dedi ki: 'Vallahi bu hayırlı bir iştir.' Ebû Bekir ve Ömer'in kalbini Kur'ân için açan Allah benim de kalbimi açıncaya kadar Ebû Bekir bu konuda ısrarcı olmaya devam etti. Kur'ân'ı kâğıt parçalarından, kürek kemiklerinden, hurma dallarından ve insanların ezberlerinden toplayarak onu derledim. Hatta Tevbe Sûresi'nin sonu olan {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ} âyetini sonuna kadar hiç kimsede bulamazken sadece Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî'de buldum.

Kur'ân'ı içinde derlediğimiz Mushaflar, hayatı boyunca vefat edinceye kadar Ebû Bekir'in yanında, sonra vefat edinceye kadar Ömer'in yanında daha sonra da Ömer kızı Hafsa'nın (r.anhüm) yanında kaldı."¹²⁴

¹²⁴ Mervezî, *Müsned-i Ebî Bekr*, 102.

1.2.1.13. İbn Durays

Ebû Abdullah Muhammed b. Eyyüb b. Yahyâ b. ed-Durays b. Yesâr ed-Durays el-Beclî er-Râzî, h. 200 senesinde doğmuş, aile fertlerinden her birinin hadis veya başka ilimlerle meşgul olması sebebiyle ilim yuvasında yetişmiştir. Ebû'l-Velîd et-Tayâlisî, Süleyman b. Harb (öl. 224/839), Abdullah b. Cerrah (öl.296/908) ve daha birçok âlimden hadis dinlemiştir. Kaynaklarda İbn Durays'ın hadis hafızı ve sika bir müellif olduğu kaydedilmiş, İbn Ebû Hâtim (öl. 327/938) de İbn Durays'ın bilgili ve hafızasının kuvvetli dolayısıyla sağlam râvilerden olduğunu ifade etmiştir.¹²⁵

Çalışmada yirminci rivâyette müstefid olunan, Suyûtî'nin de tefsirinde yorumlarından istifade ettiği *Fedâilu'l- Kur'ân vemâ enzele mine'l-Kur'ân bi-Mekketi vemâ enzele bi'l-Medîneti* adlı eser Fedâilu'l-Kur'ân bahsinde alanının en iyi ve en eski eserlerinden biri olarak kabul edilmiştir.¹²⁶

1.2.1.13.1. Yirmi Birinci Rivâyet

أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ، قَالَ: قَرَأْتُ عَلَى مُحَمَّدِ بْنِ سَعِيدٍ، عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ، عَنِ الرَّبِيعِ، عَنْ أَبِي الْعَالِيَةِ: " أَتَاهُمْ جَمْعُوا الْقُرْآنَ فِي مُصْحَفٍ فِي خِلَافَةِ أَبِي بَكْرٍ، فَكَانَ رِجَالٌ يَكْتُبُونَ، وَيُحِلُّ عَلَيْهِمْ أَبِي بْنُ كَعْبٍ حَتَّى انْتَهَوْا إِلَى هَذِهِ الْآيَةِ فِي سُورَةِ بَرَاءَةِ {ثُمَّ انصَرَفُوا صَرَفَ اللَّهِ قُلُوبَهُمْ بِأَحْسَنَ قَوْمٍ لَا يَفْقَهُونَ} [التوبة: ١٢٧] فَظَنُّوا أَنَّ هَذَا آخِرُ مَا أُنْزِلَ مِنَ الْقُرْآنِ. فَقَالَ أَبُو بْنُ كَعْبٍ إِنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ أَقْرَأَنِي بَعْدَ هَذَا آيَتَيْنِ {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ} قَالَ: فَهَذَا آخِرُ مَا أُنْزِلَ مِنَ الْقُرْآنِ. قَالَ: فَخَتِمَ الْأَمْرُ بِمَا فَتَحَ بِهِ بِلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: {وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ} [الأنبياء: ٢٥]"

Ahmed, Muhammed, Muhammed b. Saîd, Ebû Cafer, er-Rebi' ve Ebû Âliye vasıtasıyla şöyle dediğini bize bildirdi:

"Onlar Kur'ân'ı Ebû Bekir'in halifeliği döneminde bir Mushaf'ta topladılar. Ne var ki görevliler yazıyor, Übey b. Ka'b da onlara yazdırıyordu. Berâe Sûresi'ndeki 'Sonra sıvışıp giderler. Anlamayan bir toplum olmalarından dolayı, Allah onların kalplerini çevirmiştir.'¹²⁷ âyetine ulaştıklarında bunu Kur'ân'dan inen son âyet zannettiler. Akabinde Übey b. Ka'b şöyle dedi: 'Allah Resûlü (s.a.s.) bana ondan sonra *عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ* dedi: 'Allah Resûlü (s.a.s.) bana ondan sonra

¹²⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Eyyüb b. Yahyâ b. ed-Durays b. Yesâr ed-Durays İbn Durays, *Fedâilu'l- Kur'ân vemâ enzele mine'l- Kur'ân bi-Mekketi vemâ enzele bi'l-Medîneti*, thk. Gazvet Bedîr (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1408/1987), 9-10.

¹²⁶ İbn Durays, *Fedâilu'l- Kur'ân vemâ enzele mine'l- Kur'ân bi-Mekketi vemâ enzele bi'l-Medîneti*, 7-8.

¹²⁷ Tevbe, 9/127.

’şeklindeki iki âyeti daha okutmuştu.’

Sonra şöyle dedi: ‘Bu Kur’ân’dan inen son âyettir, bu iş Allah’ın “*Senden önce hiçbir peygamber göndermedik ki ona, ‘Benden başka ilâh yoktur, şu halde bana kulluk edin’ diye vahyetmiş olmayalım.*”¹²⁸ âyetinde “*Allah’tan başka ilâh yoktur*” ifadesiyle ilham ettiği anlam ile sona erdi.”¹²⁹

1.2.1.14. Muhammed b. Cerîr et-Taberî

H. 224/225 senesinde Taberistan’da doğan Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, ilk eğitimine doğduğu şehir Âmul’de Kur’ân-ı Kerîm’i hıfzederek ve hadis kaydederek başlamıştır. Sonrasında on iki yaşından itibaren çıktığı ilim yolculuğunda sırasıyla Rey, Bağdat, Basra, Kûfe, Mısır, Sûriye, Beyrut gibi daha birçok merkezde bulunmuş buralarda tanınmış âlimlerden dersler almıştır. Tefsir, kıraat, hadis, tarih, dil ve edebiyat alanlarında devrinin ve İslam tarihinin en önemli simalarından biri kabul edilmiştir.¹³⁰

Taberî’nin en önemli iki eserinden biri olan ve çalışmada Tevbe Sûresi son iki âyetle ilgili iki rivâyetin alındığı *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, rivâyet tefsir özelliğiyle bilinen kapsamlı bir çalışmadır.¹³¹

1.2.1.14.1. Yirmi İkinci Rivâyet

قيل: حدثنا أحمد بن عبدة الضبي، قال: حدثنا عبد العزيز بن محمد الدراوردي، عن عمارة بن غزيرة، عن ابن شهاب، عن خارجة بن زيد ابن ثابت، عن أبيه زيد، قال: لما قُتل أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم باليمامة، دخل عمر بن الخطاب على أبي بكر رحمه الله فقال: إن أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم باليمامة تحافتوا قراش في النار، وإني أخشى أن لا يشهدوا موطنًا إلا فعلوا ذلك حتى يُقتلوا - وهم حملة القرآن - فيضيع القرآن ويُنسى. فلو جمعته وكتبته! فنفر منها أبو بكر وقال: أفعَل ما لم يفعل رسول الله صلى الله عليه وسلم! فترجعا في ذلك. ثم أرسل أبو بكر إلى زيد بن ثابت، قال زيد: فدخلت عليه وعمر مُحَرَّرٌ فقال أبو بكر: إن هذا قد دعاني إلى أمر فأبيث عليه، وأنت كاتب الوحي. فإن تكن معه اتبعكما، وإن توافقني لا أفعَل. قال: فاقصص أبو بكر قول عمر، وعمر ساكت، فنفرت من ذلك وقلت: نفعل ما لم يفعل رسول الله صلى الله عليه وسلم! إلى أن قال عمر كلمة: "وما عليكما لو فعلتما ذلك؟" قال: فذهبا ننظر، فقلنا: لا شيء والله! ما علينا في ذلك شيء! قال زيد: فأمرني أبو بكر فكتبته في قطع الأدم وكسر الأكتاف والعُشب. فلما هلك أبو بكر وكانَ عُمر كتبَ ذلك في صحيفة واحدة، فكانت عنده. فلما هلك، كانت الصحيفة عند حفصة زوج النبي صلى الله عليه وسلم. ثم إن

¹²⁸ el-Enbiyâ, 21/25

¹²⁹ İbn Durays, *Fedâilu’l- Kur’ân vemâ enzele mine’l- Kur’ân bi-Mekketi vemâ enzele bi’l-Medîneti*, 38 (N. 27).

¹³⁰ Mustafa Fayda, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/314-318.

¹³¹ Fayda, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, 39/314-318.

حذيفة بن اليمان قديم من غزوة كان غزاها مَرَجَ أَرَمِينِيَّةَ فلم يدخل بيته حتى أتى عثمان بن عفان فقال: "يا أمير المؤمنين: أدرك الناس! فقال عثمان: "وما ذاك؟" قال غزوت مَرَجَ أَرَمِينِيَّةَ، فحضرها أهل العراق وأهل الشام، فإذا أهل الشام يقرءون بقرأة أبي بن كعب، فيأتون بما لم يسمع أهل العراق، فتكفروهم أهل العراق. وإذا أهل العراق يقرءون بقرأة ابن مسعود، فيأتون بما لم يسمع به أهل الشام، فتكفروهم أهل الشام. قال زيد: فأمرني عثمان بن عفان أكتب له مُصَحِّفًا، وقال: إني مدخلٌ معك رجلاً لبيباً فصيحاً، فما اجتمعتما عليه فاكتباه، وما اختلفتما فيه فارفعاه إليّ. فجعل معه أبان بن سعيد بن العاص، قال: فلما بلغنا {إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ} [سورة البقرة: ٢٤٨] قال: زيد فقلت: "التابوه" وقال أبان بن سعيد: "التابوت"، فرفعنا ذلك إلى عثمان فكتب: "التابوت" قال: فلما فرغتم عرضه عَرْضَةً، فلم أجد فيه هذه الآية: {مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَن قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَن يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا} [سورة الأحزاب: ٢٣] قال: فاستعرضت المهاجرين أسألم عنها، فلم أجد لها عند أحد منهم، ثم استعرضت الأنصار أسألم عنها، فلم أجد لها عند أحد منهم، حتى وجدتها عند خزيمة بن ثابت، فكتبتها، ثم عرضته عَرْضَةً أُخْرَى، فلم أجد فيها هاتين الآيتين: {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ} * فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ} [سورة التوبة: ١٢٨، ١٢٩] فاستعرضت المهاجرين، فلم أجد لها عند أحد منهم، ثم استعرضت الأنصار أسألم عنها فلم أجد لها عند أحد منهم، حتى وجدتها مع رجل آخر يدعى خزيمة أيضاً، فأثبتها في آخر "براءة"، ولو تمت ثلاث آيات لجعلتها سورة على حدة. ثم عرضته عرضةً أُخْرَى، فلم أجد فيها شيئاً، ثم أرسل عثمان إلى حفصة يسأله أن تعطيه الصحيفة، وحلف لها ليردّها إليها فأعطته إياها، فعرض المصحف عليها، فلم يختلفا في شيء. فردّها إليها، وطابت نفسه، وأمر الناس أن يكتبوا مصاحف. فلما ماتت حفصة أرسل إلى عبد الله بن عمر في الصحيفة بعزيمة، فأعطاهم إياها فغسلت غسلًا

Ahmed b. Abde ed-Dabbî, Abdulazîz b. Muhammed ed-Derâverdî, Umâre b. Gaziyye, İbn Şihâb, Hârice b. Zeyd İbn Sâbit babası Zeyd vasıtasıyla bize şöyle dediğini bildirdi:

“Resûlullâh’ın (s.a.s.) ashabı Yemâme’de şehit edildiğinde Ömer b. Hattab Ebû Bekir’in huzuruna geldi ve şöyle dedi: ‘Resûlullâh’ın (s.a.s.) ashabı keleklerin ateşe atladığı gibi Yemâme’de savaşın ateşine atladılar. Ben öldürülünceye kadar katıldıkları her savaşta bunu yapacak olmalarından korkuyorum. Onlar Kur’ân’ı taşıyan insanlardır. Zira Kur’ân yok olur ve unutulur. Kur’ân’ı toplatsan ve yazsan ya! Ebû Bekir bundan korktu ve şöyle dedi: ‘Resûlullâh’ın (s.a.s.) yapmadığı bir şeyi ben nasıl yaparım?’ Böylece bu konuda ikisi de tekrar düşündü. Sonra Ebû Bekir Zeyd b. Sâbit’e elçi göndererek yanına çağırdı. Zeyd dedi ki: ‘Oraya gittiğimde Ömer oturuyordu. Ebû Bekir şöyle dedi: ‘Bu beni bir işe davet etti ben de onu kabul etmedim. Sen vahiy katibisin şayet onunla olursan ben de ikinize uyarım, bana katılırsan ben o şeyi yapmam.’ Böylece Ebû Bekir Ömer’in konuşmasını aktarıyor Ömer ise sessiz kalıyordu.

Ben de bu işten endişe ettim ve şöyle dedim: ‘Resûlullâh’ın yapmadığı bir şeyi mi yapacağız?’ Ömer de şöyle dedi: ‘Siz ikiniz bunu yapsanız size ne olur?’ Biz de bakmaya başladık ve dedik ki: ‘Vallahi bu işte bizlerin aleyhine olacak hiçbir şey yoktur!’ Zeyd dedi ki: ‘Böylece Ebû Bekir bana emretti ben de deri parçalarına, kürek kemiklerine ve hurma dallarına yazdım.’

Ebû Bekir vefat ettiğinde Ömer bunları tek Sahife’de yazdı. Sonra onun yanında kaldı. Ömer vefat ettiğinde Sahife Resûlullâh’ın (s.a.s.) eşi Hafsa’da kaldı. Sonra Ermenistan sınırında gerçekleşen bir savaştan dönen Huzeyfe b. Yemân, evine girmeden Osman b. Affan’ın yanına geldi ve dedi ki: ‘Ey Müminlerin emiri, insanlara yardım et!’ Osman dedi ki: ‘Ne oldu?’ Şöyle dedi: ‘Ermenistan sınırında ben savaştım sonrasında orada Irak ve Şam halkı da vardı. Şamlılar Kur’ân’ı Übey b. Ka’b kıraatiyle okuduklarında Şamlılar’ın hiç duymadığı bir okuyuşu getirmiş oluyorlar. Bu sebeple Iraklılar onlara kâfir isnadında bulunuyor. Iraklılar da İbn Mes’ud kıraatiyle okuduklarında Şamlılar’ın hiç duymadığı bir okuyuşu getirmiş oluyorlar bu durumda da Iraklılar onları kâfir sayıyor.’ Zeyd dedi ki: ‘Osman b. Affan bana kendisi için ‘Kur’ân’ı bir Mushaf’ta yazmamı emretti ve dedi ki: ‘Ben seni zeki ve akıcı Arapça konuşan biriyle tanıştıracam. İkiniz anlaştığınız âyetleri yazınız, anlaşmazlığa düştüğünüz âyetleri ise bana sorunuz.’ Sonrasında ona Eban b. Saîd b. el-As’ı verdi. Şöyle dedi: ‘إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ’ âyetine geldiğimizde ben (Zeyd) ‘التابوت’, Eban b. Saîd ‘التابوت’ dedi. Durumu Osman’a sunduk. O da ‘التابوت’ yazdı. Yazma işini tamamladım ve tekrar gözden geçirdim. Orada مِنْ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا âyetini bulamadım. Hârislere konuyu açıkladım, âyeti onlara sordum. Ne var ki onlardan hiçbirinin yanında o âyeti bulamadım. Sonra ensara arzettim, onlara sordum. Fakat onlardan hiçbirinin yanında da bulamadım. Nihâyet Huzeyme b. Sâbit’in yanında o âyeti buldum. Sonra tekrar gözden geçirdim ve لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ * فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ * عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ olan iki âyeti bulamadım. Hârislere konuyu açıkladım âyeti onlara sordum. Ne var ki onlardan hiçbirinin yanında o âyeti bulamadım. Sonra ensara arzettim onlara sordum. Fakat onlardan hiçbirinin yanında da bulamadım. Nihâyet Huzeyme diye çağrılan başka bir adamın yanında o âyeti buldum. Onu Berâe Sûresi’nin sonuna yerleştirdim. Şayet üç âyet olsaydı onları tek sûre yapardım. Arkasından yine inceledim fakat onda hiçbir eksiklik bulamadım. Sonra Osman Hafsa’ya Sahife’yi kendisine vermesini isteyerek bir elçi gönderdi ve ona tekrar vereceğine söz verdi. Mushaf’ı onunla mukayese etti ve hiçbir noktada çelişmiyordu.

Sonrasında Hafsa'ya geri gönderdi. Bunun üzerine kendisini iyi hissetti. Akabinde insanlara Mushaf'ı yazmalarını emretti. Hafsa vefat ettiğinde Abdullah b. Ömer'e Sahife için heyet gönderdi sonrasında onu onlara verdi ve onu yıkadılar.¹³²

1.2.1.14.2. Yirmi Üçüncü Rivâyet

حدثني أبو كريب قال، حدثنا يونس بن محمد قال، حدثنا أبان بن يزيد العطار، عن قتادة، عن أبي بن كعب قال: أحدث القرآن

عهدًا بالله، الآيتان: (لقد جاءكم رسول من أنفسكم)، إلى آخر السورة.

Ebû Kerib, Yunus b. Muhammed, Ebân b. Yezid el-Attâr, Katâde vasıtasıyla bana Übey b. Ka'b'ın şöyle dediğini bildirdi:

“den sûrenin sonuna kadarki kısım en son inen âyetlerdir.”¹³³

1.2.1.15. İbn Ebû Dâvud

Sünen sahibi meşhur muhaddis Ebû Dâvud'un oğlu olan Ebî Bekr Abdullah b. Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, h. 230 yılında Sicistan'da doğmuştur. İlk hocası değerli hadisçi Muhammed b. Eslem'dir (öl. 242/856). Basra, Bağdat, Kûfe, Medine ve Mekke gibi dönemin önemli ilim merkezlerine yaptığı seyahatlerle buralarda bulunan birçok âlimden dersler aldı. Tefsir, kıraat ve fıkıh alanlarında da yetkin olan İbn Ebû Dâvud'a dönemin hükümdarı tarafından camilerde hadis dersi vermesi için özel bir kürsü ayarlanmıştır. Dârekutnî (öl. 385/995), İbn Ebû Dâvud'un sika bir hadisçi olduğunu söylerken hadisleri yorumlamada yanılığa düştüğünü eklemiştir. Zehebî (öl. 748/1348) ise babasının “Oğlum Abdullah yalancıdır” ifadelerine karşı İbn Ebû Dâvud'un güvenilir ve büyük hadis hafızlarından olduğunu, babasının böyle bir beyanının çocukluğuna dair bir söylem olabileceğini, ilgili ithamın hadisçiliğiyle alakasının bulunamayacağını dile getirmiştir.¹³⁴

Kitâbu'l-Mesâhif, Kur'an'ın kaydı, cem'i, tasnifi gibi mevzuları içeren rivâyet ve görüşlerin bulunduğu, aynı zamanda Tevbe Sûresi son iki âyetle ilgili dokuz tane rivâyet ihtiva eden bir Kur'an tarihi çalışmasıdır.¹³⁵

¹³² Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir (Mekke, Dâru't-Terbiyeti ve't-Türâş), 1/59-61.

¹³³ Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 14/589.

¹³⁴ Ali Yardım, “İbn Ebû Dâvud”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/429.

¹³⁵ Yardım, “İbn Ebû Dâvud”, 19/429.

1.2.1.15.1. Yirmi Dördüncü Rivâyet

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا عُمَرُو بْنُ عَلِيٍّ بْنِ بَحْرٍ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ قَالَ: حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ: حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ قَالَ: أَخْبَرَنِي عُبَيْدُ بْنُ السَّبَّاقِ، أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ حَدَّثَهُ قَالَ: " أُرْسِلَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ مُقْتَلٌ أَهْلُ الْيَمَامَةِ وَكَانَ عِنْدَهُ عُمَرُ فَقَالَ: إِنَّ هَذَا أَتَانِي فَقَالَ: إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ بِالْفُرَّاءِ، وَإِنِّي أَخْشَى أَنْ يَسْتَحِرَّ الْقَتْلُ بِالْفُرَّاءِ فِي سَائِرِ الْمَوَاطِنِ فَيَذْهَبَ الْفُرَّانُ، وَقَدْ رَأَيْتُ أَنْ يَجْمَعُوهُ فَقُلْتُ لِعُمَرَ: كَيْفَ تَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ عُمَرُ: هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ فَلَمْ يَزَلْ يُرَاجِعُنِي فِي ذَلِكَ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ اللَّهُ لَهُ صَدْرَهُ وَرَأَيْتُ فِيهِ الَّذِي رَأَى فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّكَ شَابٌّ أَوْ رَجُلٌ عَاقِلٌ، وَقَدْ كُنْتُ تَحْتُبُّ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا نَتَّهِمُكَ فَأَكْتُبْهُ. قَالَ: فَوَاللَّهِ لَوْ كَلَّفُونِي ثَقْلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ بِإِقْلَعٍ عَلَيَّ مِنْهُ، فَقُلْتُ لَهَا: كَيْفَ تَفْعَلَانِ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ أَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ: هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ فَلَمْ يَزَلْ أَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ يُرَاجِعَانِي فِي ذَلِكَ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ لَهُ صَدْرَهُمَا وَرَأَيْتُ فِيهِ الَّذِي رَأَيْتَا فَتَتَبَعْتُ الْقُرْآنَ أَنْسَحُهُ مِنَ الصُّحُفِ وَالْعُسْبِ وَاللِّخَافِ. [قَالَ أَبُو بَكْرٍ: اللَّحْفُ: الْحِجَارَةُ الرَّقَاقُ] ، وَصُدُورُ الرِّجَالِ حَتَّى فَقَدْتُ آيَةً كُنْتُ أَسْمَعُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرُؤُهَا: {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ} [التوبة: ١٢٨] فَالْتَمَسْتُهَا فَوَجَدْتُهَا مَعَ حَزْمَةِ بْنِ ثَابِتٍ فَأَنْتَبْتُهَا فِي سُورَتِهَا " [قَالَ أَبُو دَاوُدَ: اللَّحْفُ: الْحِجَارَةُ الرَّقَاقُ]

Abdullah bize, Amr b. Ali b. Bahr, Ebû Dâvud ve İbrahim b. Sa'd, ez-Zuhrî vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit'in Ubeyd. es-Sebbâk'a şöyle dediğini rivâyet etti:

“Ebû Bekir Yemâme'deki kurrâların şehit olmasıyla bir elçi gönderip beni yanına çağırdı. Yanında Ömer vardı. Dedi ki: ‘Bu (Ömer) bana geldi ve şöyle dedi: Kurrâlar şehit oldu ve ben memleketin diğer yerlerinde bulunan kurrâların da ölmesinden ve Kur’ân’ın kaybolmasından korkuyorum. Kur’ân’ı toplamanız gerektiği görüşündeyim.’ Ben de Ömer’e dedim ki: ‘Resûlullâh’ın yapmadığı bir şeyi siz nasıl yaparsınız?’ Ömer (ise bana): ‘Allah’a yemin ederim ki bu hayırlı bir iştir’ diyerek bu konuda ısrara devam etti öyle ki Ömer’in kalbini bu konuda açan Allah benim de kalbimi açtı ve Ömer’in gördüğünü ben de gördüm.

Ebû Bekir dedi: ‘Şüphesiz sen akıllı genç bir adamsın, Resûlullâh’ın vahiy katipliğini de yapmıştın. Seni töhmet altında da görmüyoruz, onu sen yaz.’ (Zeyd) dedi: Allah’a yemin olsun ki eğer bir dağın yerini değiştirmem benden istenseydi bana ondan daha ağır gelmezdi.

O ikisine (Zeyd) dedi: ‘Resûlullâh’ın yapmadığı bir şeyi siz ikiniz nasıl yaparsınız?’ Ebû Bekir ve Ömer şöyle dedi: ‘Vallahi o hayırlı bir iştir’, o ikisinin kalbini o iş için açan Allah benim de kalbimi açıncaya kadar bu konuda ısrara devam ettiler. Nihâyet ben de o ikisinin gördüğünü gördüm. Kur’ân’ı iyice araştırdım, sahifelerden ve hurma dallarından ve yassı taşlardan (Ebû Bekir dedi: Luhuf, yassı taştır) ve insanların ezberlerinden onun kopyasını

yazdım. Öyle ki Resûlullâh'ı okurken işittiğim *لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ* âyetini kaybettim. Onu bulmak istedim ve Huzeyme b. Sâbit'te buldum ve onu sûresine yerleştirdim.”

Ebû Dâvud dedi ki: *'Luhuf yassı düz taştır.'*¹³⁶

1.2.1.15.2. Yirmi Beşinci Rivâyet

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ بُنْدَارٌ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ سَبَّاقٍ، أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ قَالَ: " بَعَثَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ الصِّدِّيقُ مَقْتَلَ أَهْلِ الْيَمَامَةِ، فَإِذَا عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ عِنْدَهُ فَقَالَ: إِنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ أَتَانِي فَقَالَ: إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ الْقُرْآنَ يَوْمَ الْيَمَامَةِ وَإِنِّي أَخْشَى أَنْ يَسْتَحِرَّ الْقَتْلَ بِالْقُرْآنِ فِي الْمَوَاطِنِ كُلِّهَا فَيَذْهَبَ قُرْآنٌ كَثِيرٌ، وَإِنِّي أَرَى أَنْ نَأْمُرَ بِجَمْعِ الْقُرْآنِ فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ لِعُمَرَ: كَيْفَ أَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ فَقَالَ: هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ فَلَمْ يَزَلْ يُرَاجِعُنِي فِي ذَلِكَ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي بِمَا شَرَحَ لَهُ صَدْرُ عُمَرَ وَرَأَيْتُ الَّذِي رَأَى قَالَ زَيْدُ بْنُ ثَابِتٍ: قَالَ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّكَ شَابٌّ عَاقِلٌ لَا تَنْهِنُكَ قَدْ كُنْتَ تَكْتُبُ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْوَحْيَ فَتَتَّبِعُ الْقُرْآنَ، فَوَاللَّهِ لَوْ كَلَّفُونِي نَقْلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ أَنْتَقِلَ عَلَيَّ مِنْ ذَلِكَ، قُلْتُ: فَكَيْفَ تَفْعَلُونَ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ أَبُو بَكْرٍ هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ، فَلَمْ يَزَلْ يُرَاجِعُنِي فِي ذَلِكَ أَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ اللَّهُ لَهُ صَدْرُهُمَا [صَدَرَ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرَ] ، فَتَتَّبَعْتُ الْقُرْآنَ أَجْمَعُ مِنَ الرَّقَاعِ وَالْعُسْبِ وَاللِّحَافِ [يَعْنِي: الْحِجَارَةَ] وَصُدُورِ الرِّجَالِ فَوَجَدْتُ آخِرَ سُورَةِ التَّوْبَةِ [بِرَاءَةَ] مَعَ حُزْمَةٍ بِنِ ثَابِتٍ: {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ}

Abdullah bize, Muhammed b. Beşşâr Bûndar, Abdurrahman, İbrahim b. Sa'd, ez-Zuhrî vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit'in Ubeyd b. es-Sebbâk'a şöyle dediğini rivâyet etti:

“Yemâme savaşında kurrâların şehit olmasıyla Ebû Bekir bana bir elçi gönderdi. Geldiğimde yanında Ömer de vardı, şöyle dedi: ‘Ömer b. Hattâb bana geldi ve dedi ki: Yemâme savaşında Kur’ân hafızları şehit oldu. Ben bütün bölgedeki hafızların da şehit olmasından ve Kur’ân’ın çoğunun kaybolmasından korkuyorum, ben Kur’ân’ın toplanmasını emretme düşüncesindeyim.’ Ebû Bekir Ömer’e dedi ki: ‘Resûlullâh’ın yapmadığı bir şeyi ben nasıl yaparım?’ (Ömer ise bana): ‘Bu hayırlı bir iştir’ diyerek bu konudaki düşüncesinde ısrarcı olmaya devam etti öyle ki Ömer’in kalbini Kur’ân’ın toplanması için açan Allah benim de kalbimi açtı ve onun gördüğünü ben de gördüm. Zeyd b. Sâbit, Ebû Bekir’in şöyle dediğini aktardı: ‘Sen hiçbir suçlamada bulunmayacağımız akıllı bir gençsin. Sen Resûlullâh’ın vahiy katipliğini de yapmıştın. O halde Kur’ân’ı iyice araştır.’ (Zeyd) Allah’a yemin ederim ki, bir

¹³⁶ İbn Ebû Dâvud, Ebî Bekr Abdullah b. Süleyman b. el- Eşas es-Sicistânî el-Hanbelî, *Kitâbu'l-Mesâhif*, thk. Muhibbiddîn Abdu's-Sübhân Vâiz (Beyrut: Dâru'l Beşâr İslâmîyye, 1995), 158-163.

dağın yerini değiştirmem benden istenseydi bu bana verilen görevden daha ağır gelmezdi. Dedim ki: ‘Resûlullâh’ın yapmadığı bir şeyi sizler nasıl yaparsınız?’ Ebû Bekir şöyle dedi: ‘Bu hayırlı bir iştir.’ O ikisinin kalbini Kur’ân için açan Allah benim de kalbimi açmıca kadar Ebû Bekir ve Ömer bu iş hakkında ısrarcı olmaya devam ettiler. Kur’ân’ı iyice araştırdım ve onu kâğıt parçalarından ve hurma dallarından ve yassı taşlardan ve insanların ezberlerinden topladım. Tevbe Sûresi’nin sonunu ise Huzeyme b. Sâbit’te buldum. لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ

137” عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ

1.2.1.15.3. Yirmi Altıncı Rivâyet

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى قَالَ: حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ عُمَرَ قَالَ: حَدَّثَنَا يُونُسُ، عَنِ الزُّهْرِيِّ قَالَ: أَخْبَرَنِي ابْنُ السَّبَّاقِ، عَنْ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ قَالَ: [ح] وَحَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبِي، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ السَّبَّاقِ، أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ حَدَّثَهُ [وَهَذَا حَدِيثُ عُثْمَانَ] قَالَ: " أُرْسِلَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ مَقْتُلَ أَهْلِ الْيَمَامَةِ فَأَتَيْتُهُ وَعِنْدَهُ عُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّ عُمَرَ أَتَانِي فَقَالَ: إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ بِأَهْلِ الْيَمَامَةِ مِنْ قُرَاءِ الْقُرْآنِ، وَأَنَا أَخْشَى أَنْ يَسْتَحَرَّ الْقَتْلُ بِالْقُرَاءِ فِي الْمَوَاطِنِ فَيَذْهَبَ كَثِيرٌ مِنَ الْقُرْآنِ لَا يُوعَى، وَإِنِّي أَرَى أَنْ تَأْمُرَ بِجَمْعِ الْقُرْآنِ فَقُلْتُ لِعُمَرَ: كَيْفَ أَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ فَقَالَ: هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ، فَلَمْ يَزَلْ يُرَاجِعُنِي فِي ذَلِكَ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ لِي ذَلِكَ صَدْرِي وَرَأَيْتُ فِيهِ الَّذِي رَأَى عُمَرُ قَالَ زَيْدٌ: وَعُمَرُ جَالِسٌ عِنْدَهُ لَا يَتَكَلَّمُ فَقَالَ عُمَرُ: إِنَّكَ شَابٌّ عَاقِلٌ لَا تَنْهَمُكَ وَكُنْتَ تَكْتُبُ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَتَنْتَعِ هَذَا الْقُرْآنَ فَاجْمَعْهُ، فَوَاللَّهِ لَوْ كَلَّفُونِي نَقْلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ بِأَثْقَلٍ عَلَيَّ بِمَا كَانَ أَمْرُونِي بِهِ مِنْ جَمْعِ الْقُرْآنِ قُلْتُ: وَكَيْفَ تَفْعَلُونَ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ وَلَمْ يَزَلْ أَبُو بَكْرٍ يُرَاجِعُنِي حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي بِالَّذِي شَرَحَ لَهُ صَدْرَ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرُ فَجَمَعْتُ الْقُرْآنَ مِنَ الْأَكْتَافِ وَالْأَفْتَابِ وَالْعُسْبِ وَصُدُورِ الرِّجَالِ، حَتَّى وَجَدْتُ آخِرَ سُورَةِ التَّوْبَةِ مَعَ لِحْزَمَةِ بْنِ ثَابِتٍ الْأَنْصَارِيِّ لَمْ أَجِدْهَا مَعَ أَحَدٍ غَيْرِهِ: {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ} [التوبة: ١٢٨] الْآيَةِ. قَالَ يَعْقُوبُ فِي حَدِيثِهِ: فَكَانَتْ الصُّحُفُ عِنْدَ أَبِي بَكْرٍ حَيَاتِهِ حَتَّى مَاتَ، ثُمَّ عِنْدَ عُمَرَ حَيَاتِهِ حَتَّى مَاتَ، ثُمَّ عِنْدَ حَفْصَةَ بِنْتِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا"

Abdullah bize, Muhammed b. Yahya, Osman b. Ömer, Yunus ve ez-Zuhrî vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit’in İbnü’s-Sebbâk’a şöyle dediğini rivâyet etti: Yakub b. İbrahim bize, babası ve İbn Şihâb vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit’in, Ubeyd b. es-Sebbâk’a [Osmân hadisi hakkında] şöyle dediğini rivâyet etti:

“Yemâme savaşındaki kurrâların şehit olmasıyla Ebû Bekir, beni bir elçi ile çağırdı. Yanında Ömer de (r.a.) vardı. Ebû Bekir dedi ki: ‘Ömer yanıma geldi ve şöyle dedi: ‘Yemâme savaşı ile Kur’ân hafızlarının ölümü iyice arttı ve ben başka bölgedeki kurrâların da şehit

olmasından ve farkında olmadan Kur'ân'ın çoğunun kaybolmasından korkuyorum. Ben Kur'ân'ın toplanmasını emretmeniz görüşündeyim' Ömer'e dedim ki: 'Resûlullâh'ın yapmadığı bir şeyi ben nasıl yaparım?'

(Ömer ise bana): 'O hayırlı bir iştir' diyerek bu konudaki düşüncesinde ısrarcı olmaya devam etti öyle ki Allah bu konuda benim de kalbimi ısındırdı ve Ömer'in gördüğünü gördüm. Zeyd dedi ki: 'Ömer onun yanında konuşmadan oturuyordu.' Ömer şöyle dedi: 'Sen ithamda bulunamayacağımız akıllı bir gençsin ve Resûlullâh'ın vahiy katipliğini de yapıyordun. O halde bu Kur'ân'ı iyice araştıır ve onu bir araya getir.' Allah'a and olsun ki şayet bir dağın yerini değiştirmem istenseydi, bana Kur'ân'ın hepsini toplama işinden daha ağır gelmezdi.

Dedim ki: 'Resûlullâh'ın yapmadığı bir şeyi sizler nasıl yaparsınız?' Ebû Bekir bana yeniden anlatmaya başladı öyle ki Ebû Bekir ve Ömer'in kalbini bu işe ısıdıran Allah benim de kalbimi ısındırdı. Kur'ân'ı topladım. Onu kürek kemiklerinden ve tahta parçalarından ve hurma dalından ve insanların ezberlerinden bir araya getirdim öyle ki Tevbe Sûresi'nin sonundaki لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ âyetini kendisinden başka kimsede bulamadığım Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî'de buldum."

Yakub hadis için şöyle dedi: Sahifeler Ebû Bekir hayatta iken ölünceye kadar onun yanındaydı, sonra hayatı boyunca Ömer'in yanındaydı, sonra Ömer kızı Hafsa'nın (r.anha) yanında kaldı." 138

1.2.1.15.4. Yirmi Yedinci Rivâyet

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ التَّعْمَانِ قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو جَعْفَرٍ، عَنِ الرَّبِيعِ، عَنْ أَبِي الْعَالِيَةِ، أَنَّهُمْ جَمَعُوا الْقُرْآنَ فِي مُصْحَفٍ فِي خِلَافَةِ أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ، فَكَانَ رِجَالٌ يَكْتُبُونَ وَيُطْلِي عَلَيْهِمْ أَبِي بْنُ كَعْبٍ، فَلَمَّا انْتَهَوْا إِلَى هَذِهِ الْآيَةِ مِنْ سُورَةِ بَرَاءةٍ: {ثُمَّ انصَرَفُوا صَرَفَ اللَّهِ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ} [التوبة: ١٢٧] فَظَنُّوا أَنَّ هَذَا آخِرُ مَا أُنْزِلَ مِنَ الْقُرْآنِ فَقَالَ أَبِي: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ "أَقْرَأَنِي بَعْدَهُنَّ آيَتَيْنِ: {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ، فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ} " قَالَ: فَهَذَا آخِرُ مَا أُنْزِلَ مِنَ الْقُرْآنِ فَخَتِمَ الْأَمْرُ بِمَا فَتِحَ بِهِ لِقَوْلِ اللَّهِ جَلَّ ثَنَاؤُهُ: {وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ} [الأنبياء: ٢٥]

Abdullah bize, Abdullah b. Muhammed b. en-Numan, Muhammed, Ebû Cafer, Rebi' ve Ebû'l-Âliye vasıtasıyla şöyle dediğini rivâyet etti:

138 İbn Ebû Dâvud, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 165-167.

“Ebû Bekir’in halifeliği zamanında Kur’ân’ı bir Mushaf’ta topladılar. Görevliler yazıyor Übey b. Ka’b da onlara yazdırıyordu. Tevbe (Berâe) Sûresi ‘Sonra sıvışıp giderler. Anlamayan bir toplum olmalarından dolayı, Allah onların kalplerini çevirmiştir.’¹³⁹ âyetiyle sonuca bağlandığı zaman bu âyeti Kur’ân’ın son inen âyeti zannettiler. Übey dedi ki: ‘Resûlullâh bana onlardan sonra şu iki âyeti daha okutmuştu: رُؤُفٌ رَحِيمٌ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ

Übey daha sonra: ‘Bu, Kur’ân’dan inen son âyettir, Allah’ın şu âyetinde: “Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberlere, ‘Şüphesiz, benden başka hiçbir ilah yoktur. Öyleyse bana ibadet edin’ diye vahyetmişizdir.”¹⁴⁰ ilham ettiğiyle bu iş (Kur’ân’ın vahyi) tamamlandı.’ dedi.”¹⁴¹

1.2.1.15.5. Yirmi Sekizinci Rivâyet

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو الطَّاهِرِ، أَخْبَرَنَا ابْنُ وَهْبٍ، أَخْبَرَنِي عُمَرُ بْنُ طَلْحَةَ اللَّيْثِيُّ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرِو بْنِ عُلْفَمَةَ، عَنْ يَحْيَى بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ حَاطِبٍ قَالَ: أَرَادَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ أَنْ يَجْمَعَ الْقُرْآنَ، فَقَامَ فِي النَّاسِ فَقَالَ: "مَنْ كَانَ تَلَفَى مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ شَيْئًا مِنَ الْقُرْآنِ فَلْيَأْتِنَا بِهِ، وَكَانُوا كَتَبُوا ذَلِكَ فِي الصُّحُفِ وَالْأَلْوِاحِ وَالْعُسْبِ، وَكَانَ لَا يَقْبَلُ مِنْ أَحَدٍ شَيْئًا حَتَّى يَشْهَدَ شَهِيدَانِ فَقِيلَ وَهُوَ يَجْمَعُ ذَلِكَ إِلَيْهِ فَقَامَ عُثْمَانُ بْنُ عَفَّانَ فَقَالَ: مَنْ كَانَ عِنْدَهُ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ شَيْءٌ فَلْيَأْتِنَا بِهِ وَكَانَ لَا يَقْبَلُ مِنْ ذَلِكَ شَيْئًا حَتَّى يَشْهَدَ عَلَيْهِ شَهِيدَانِ، فَجَاءَ حُزَيْمَةُ بْنُ ثَابِتٍ فَقَالَ: إِلَيَّ قَدْ رَأَيْتُكُمْ تَرَكْتُمْ آيَتَيْنِ لَمْ تَكْتُبُوهُمَا. قَالُوا: وَمَا هُمَا؟ قَالَ: تَلَفَيْتُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ} إِلَى آخِرِ السُّورَةِ قَالَ عُثْمَانُ: فَأَنَا أَشْهَدُ أَكْثَرُ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ فَأَيُّنَ تَرَى أَنْ نَجْعَلَهُمَا؟ قَالَ: احْتِمِ بِمَا آخِرَ مَا نَزَلَ مِنَ الْقُرْآنِ فَحْتِمَتْ بِهَا بَرَاءَةٌ"

Abdullah bize, Ebû Tahir, İbn Vehb, Ömer b. Talha el-Leysî, Muhammed b. Amr b. Alkame ve Yahya b. Abdurrahman b. Hatib vasıtasıyla şöyle dediğini rivâyet etti:

“Ömer b. Hattab Kur’ân’ı toplamayı istedi ve insanların içinde durarak şöyle dedi: ‘Kur’ân’a ait Resûlullâh’tan kim bir şey almışsa onu bana getirsin.’ Bunları sayfalara, (tahta ve kürek kemiğinden) levhalara, hurma dallarına yazıyorlardı. (Ömer) İki şahit tanıklık etmedikçe kimseden hiçbir şey kabul etmiyordu. (Ömer) Kur’ân’ı cem ederken öldürüldü, Osman b. Affan başa geçti dedi ki: ‘Kimin yanında Allah’ın kitabından bir şey bulunursa onu bize getirsin’ ve o da iki şahit bulunmadıkça kimseden hiçbir şey kabul etmiyordu. Huzeyme b. Sâbit geldi ve

¹³⁹ Tevbe, 9/127.

¹⁴⁰ el-Enbiyâ, 21/25.

¹⁴¹ İbn Ebû Dâvud, Kitâbu l-Mesâhif, 167-168.

dedi ki: ‘Ben iki âyeti yazmadığınızı, terkettiğinizi görüyorum.’ Dediler ki: ‘O ikisi hangisidir?’ Şöyle dedi: ‘Resûlullâh’tan sûrenin sonuna kadar aldığım لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ بِأَلْفِ مَوْعِدٍ مِنْكُمْ أَنْ تَوَفَّيْتُمْ بَيْنَ يَدَيْهِمْ وَأَنْ تَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ شُرَكَاءَ إِيَّاهُ فَتَتَّبِعُوهُمْ يَوْمَ يُصْعَقُونَ فِي الْبَحْرِ مُسَوِّدَاتٍ مِنْ تَحْتِ أَعْيُنِهِمْ فَاصْبِرُوا حَتَّى تَخْرُجُوا مِنْهَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ’ Osman dedi ki: ‘Ben de o iki âyetin Allah katından olduğuna şahitlik ediyorum, o ikisini nereye yerleştirmemizi istersin?’ Dedi ki: ‘Kur’ân’dan son ineni (sûre) bu ikisi ile bitir.’ Ben de Berâe’yi bu ikisi ile bitirdim.”¹⁴²

1.2.1.15.6. Yirmi Dokuzuncu Rivâyet

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو الرَّبِيعِ قَالَ: أَخْبَرَنَا ابْنُ وَهْبٍ، أَخْبَرَنِي يُونُسُ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، أَخْبَرَنِي ابْنُ السَّبَّاقِ، أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ حَدَّثَهُ قَالَ: أَرْسَلَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ الصِّدِّيقُ مَقْتُلَ أَهْلِ الْبِمَامَةِ، فَإِذَا عُمَرُ عِنْدَهُ فَقَالَ: " إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ بِأَهْلِ الْبِمَامَةِ مِنْ قِبَلِ الْمُسْلِمِينَ، وَإِنِّي أَحْشَى أَنْ يَسْتَحَرَّ الْقَتْلُ بِالْفُرَّاءِ فِي الْمَوَاطِنِ، فَيَذْهَبَ كَثِيرٌ مِنَ الْقُرْآنِ لَا يُوعَى، وَإِنِّي أَرَى أَنَّ تَأْمُرَ بِجَمْعِ الْقُرْآنِ، فَقُلْتُ لِعُمَرَ: كَيْفَ أَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ فَقَالَ عُمَرُ: هُوَ - وَاللَّهِ - خَيْرٌ، فَلَمْ يَزَلْ يُرَاجِعُنِي حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ لِي ذَلِكَ صَدْرِي، وَرَأَيْتُ فِيهِ الَّذِي رَأَى عُمَرُ قَالَ زَيْدٌ: وَعُمَرُ جَالِسٌ عِنْدَهُ لَا يَتَكَلَّمُ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّكَ رَجُلٌ شَابٌ عَاقِلٌ، وَلَا تَنْتَهِمُكَ، كُنْتُ تَكْتُبُ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَاتَّبَعِ الْقُرْآنَ فَاجْمَعْهُ قَالَ زَيْدٌ: فَوَاللَّهِ لَوْ كَلَّفَنِي نَقْلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ أَثْقَلَ عَلَيَّ بِمَا أَمَرَنِي بِهِ مِنْ جَمْعِ الْقُرْآنِ قَالَ: فَقُلْتُ لَهُ: تَفْعَلُونَ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ هُوَ - وَاللَّهِ - خَيْرٌ قَالَ: فَلَمْ يَزَلْ أَبُو بَكْرٍ يُرَاجِعُنِي حَتَّى انْشَرَحَ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ بِهِ صَدْرُ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرَ قَالَ: فَقُمْتُ فَاتَّبَعْتُ أَجْمَعَ الْقُرْآنَ مِنَ الرِّقَاعِ وَالْأَكْتَابِ وَالْعُسْبِ وَصُدُورِ الرِّجَالِ حَتَّى وَجَدْتُ آخِرَ سُورَةِ التَّوْبَةِ آتَيْنِ مَعَ حُزْمَةِ الْأَنْصَارِيِّ، لَمْ أَجِدْهُمَا مَعَ أَحَدٍ غَيْرِهِ: {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ} [التوبة: ١٢٨] ، وَكَانَتْ الصُّحُفُ الَّتِي جَمَعْنَا فِيهَا الْقُرْآنَ عِنْدَ أَبِي بَكْرٍ حَيَاتِهِ، حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ عُمَرَ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ حَفْصَةَ بِنْتِ عُمَرَ "

Abdullah bize, Ebu'r-Rebi', İbn Vehb, Yunus, İbn Şihâb ve İbnü's-Sebbâk vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit'in şöyle dediğini rivâyet etti:

“Ebû Bekir beni, hafızların Yemâme savaşında şehit olmasıyla çağırdı. Gittiğimde yanında Ömer de vardı. (Ebû Bekir) Dedi ki: ‘Müslümanlardan Yemâme hafızları şehit oldu ve ben memleketteki başka kurrâların da ölmesinden ve farkına varmadan Kur’ân’ın çoğunun kaybolmasından korkuyorum. Ben Kur’ân’ın toplanmasını emretmeniz düşüncesindeyim.’ (Ebû Bekir) Ömer’e şöyle dedim: ‘Resûlullâh’ın yapmadığı bir şeyi ben nasıl yaparım.’ Ömer (ise bana): ‘O hayırlı bir iştir’ diyerek bu konuda ısrarcı olmaya devam etti. Öyle ki Allah benim kalbimi ısındırdı ve ben de Ömer’in gördüğü şeyi gördüm.

¹⁴² İbn Ebû Dâvud, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 171-172.

Zeyd dedi ki: ‘Ömer onun yanında konuşmadan oturuyordu.’ Ebû Bekir şöyle dedi: ‘Sen hiçbir töhmette kalmamış akıllı bir gençsin. Sen Resûlullâh’ın da vahiy katipliğini yaptın. Kur’ân’ı iyice araştır ve onu topla.’ Zeyd dedi: ‘Allah’a yemin ederim ki eğer bir dağın yerini değiştirmem benden istenseydi bu bana verilen Kur’ân’ı toplama görevinden daha ağır gelmezdi.’ (Zeyd) ona (Ebû Bekir’e) şöyle dediğini söyledi: ‘Resûlullâh’ın yapmadığı bir şeyi sizler nasıl yaparsınız?’ Dedi ki: ‘O hayırlı bir iştir.’ (Zeyd) dedi ki: ‘Ebû Bekir’in ve Ömer’in kalbini o konuda açan Allah benim de kalbimi açınca kadar Ebû Bekir ısrarında devam etti.’ Dedi ki: ‘Kur’ân’ı toplamak için kâğıt parçalarından, kürek kemiklerinden ve tahta parçalarından ve hurma dallarından ve insanların hafızalarından iyice araştırmaya başladım. Öyle ki Tevbe Sûresi’nin son iki âyetini *لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ* Huzeymetü’l-Ensârî’de buldum. O ikisini ondan başka kimsede bulamadım. Kur’ân âyetlerini içinde topladığımız Suhuf, vefat edinceye kadar Hz. Ebû Bekir’in yanında kaldı sonra, Ömer vefat edinceye kadar onun yanında sonra da Ömer kızı Hafsa’nın yanında kaldı.’¹⁴³

1.2.1.15.7. Otuzuncu Rivâyet

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى قَالَ: حَدَّثَنَا هَارُونُ بْنُ مَعْرُوفٍ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَمَةَ قَالَ، أَخْبَرَنَا ابْنُ إِسْحَاقَ، عَنْ يَحْيَى بْنِ عَبَّادٍ، عَنْ أَبِيهِ عَبَّادِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الزُّبَيْرِ قَالَ: أَتَى الْحَارِثُ بْنُ حُزَيْمَةَ بِهَاتَيْنِ الْآيَتَيْنِ مِنْ آخِرِ السُّورَةِ: {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ} إِلَى قَوْلِهِ: {رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ} [التوبة: ١٢٩] إِلَى عُمَرَ فَقَالَ: مَنْ مَعَكَ عَلَى هَذَا؟ قَالَ: لَا أَذْرِي وَاللَّهِ إِلَّا أَنِّي أَشْهَدُ أَنِّي سَمِعْتُهَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَوَعَيْتُهَا وَحَفِظْتُهَا، فَقَالَ عُمَرُ: " وَأَنَا أَشْهَدُ لَسَمِعْتُهَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ قَالَ: لَوْ كَانَتْ ثَلَاثَ آيَاتٍ لَجَعَلْتُهَا سُورَةً عَلَى حِدَةٍ، فَانْظُرُوا سُورَةً مِنَ الْقُرْآنِ فَالْحَقُّوْهُمَا، فَالْحَقُّوْهُمَا فِي آخِرِ بَرَاءَةٍ"

Abdullah bize, Muhammed b. Yahya, Harun b. Marûf, Muhammed b. Seleme, İbn İshak, Yahya b. İbad ve babası Abbad b. Abdullah b. ez-Zübeyr vasıtasıyla şöyle dediğini rivâyet etti:

“Hâris b. Huzeyme Ömer’e Berâe Sûresi’nin *لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ* bu son iki âyetiyle geldi.

(Ömer) dedi ki: ‘Bu âyetler için seninle birlikte başka (şahit) kim vardır?’ Dedi ki: ‘Bilmiyorum fakat onları Resûlullâh’tan işittiğime, ezberlediğime ve de koruduğuma dair şehâdetime Allah da şahittir’ Ömer dedi ki: ‘Ben de Resûlullâh’tan onları kesinlikle işittiğime şahidim.’ Sonra

¹⁴³ İbn Ebû Dâvud, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 201-202.

فَقُتِلَ وَهُوَ يَجْمَعُ ذَلِكَ، فَقَالَ عُثْمَانُ بْنُ عَفَّانَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فَقَالَ: مَنْ كَانَ عِنْدَهُ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ شَيْءٌ فَلْيَأْتِنَا بِهِ، وَكَانَ لَا يَقْبَلُ مِنْ ذَلِكَ شَيْئًا حَتَّى يَشْهَدَ عَلَيْهِ شَهِيدَانِ، فَجَاءَ حُزَيْمَةُ بْنُ ثَابِتٍ فَقَالَ: إِنِّي قَدْ رَأَيْتُكُمْ تَرَكْتُمْ آيَتَيْنِ لَمْ تَكْتُبُوهُمَا قَالَ: وَمَا هُمَا؟ قَالَ: تَلَقَّيْتُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ} إِلَى آخِرِ السُّورَةِ قَالَ عُثْمَانُ: وَأَنَا أَشْهَدُ أَكُفُّمَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ، فَأَيُّنَ تَرَى أَنْ نَجْعَلَهُمَا؟ قَالَ: احْتِمِ بِهِمَا آخِرَ مَا نَزَلَ مِنَ الْقُرْآنِ، فَخَتَمْتُ بِهِمَا بَرَاءَةً

Abdullah bize, Ebû Tâhir, İbn Vehb, Ömer b. Muhammed b. Talha el-Leysî, Muhammed b. Amr b. Alkame ve Yahya b. Abdurrahman b. Hâtib vasıtasıyla şöyle dediğini rivâyet etti:

“Ömer b. Hattab Kur’ân’ı toplamak istedi ve insanların içinde durarak şöyle dedi: ‘Resûlullâh’tan Kur’ân’a ait bir şey alan varsa onu bana getirsin.’ Bunları sayfalara, levhalara ve hurma dallarına yazıyorlardı. İki şahit gösterilmedikçe kimseden hiçbir şey alınmıyordu. (Ömer) Kur’ân’ı toplarken öldürüldü. Osman b. Affan görevi aldı. Dedi ki: ‘Yanında Allah’ın kitabından bir şey bulunan kimse onu bana getirsin.’ O da getirilen âyetler için iki şahit gelmedikçe kimseden hiçbir şey kabul etmiyordu.

Huzeyme b. Sâbit geldi ve dedi ki: ‘Ben iki âyeti yazmadığınızı, terkettiğinizi gördüm. (Osman) dedi ki: ‘Nedir o ikisi?’ (Huzeyme) dedi ki: ‘Resûlullâh’tan (Tevbe) Sûresi’nin sonuna kadar aldığım رَحِيمٌ عَلَيْكُم بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ âyetidir.’

Osman dedi ki: ‘Ben bu ikisinin Allah katından olduğuna şahidim. O ikisini nereye koymamızı istersin?’

(Huzeyme) dedi ki: ‘Kur’ân’dan son ineni (sûre) bu ikisi ile bitir.’ Ben de Berâe’yi bu ikisi ile bitirdim.”¹⁴⁸

1.2.1.16. İbn Hibbân

H. 277’de Afganistan’a ait Sicistan bölgesindeki Büst’te doğdu. Eğitimini almaya burada başlamış ve yirmili yaşlarına geldiğinde sırasıyla Taşkent, Horasan, Mâverâünnehir, Irak, Hicaz, Şam, Mısır ve İskenderiye bölgelerinde bulunarak değerli hocalardan eğitim almıştır. Rivâyetleri âlî isnad derecesinde olan İbn Hibbân, ayrıca fıkıh, Arap dili, kelâm, felsefe, tıp, ilm-i nücûm ve özellikle hadis ilmini tahsil etmiştir.¹⁴⁹

Emirler, nehiyer, haberler, mubahlar ve Peygamber’in fiilleri olarak beş ana kısma ayrılan, çalışmada otuz ikinci ve otuz üçüncü rivâyetlerin iktibas edildiği *el-İhsân fî takrîbi*

¹⁴⁸ İbn Ebû Dâvud, *Kitâbu l-Mesâhif*, 224-225.

¹⁴⁹ Mehmet Ali Sönmez, “İbn Hibbân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/63-64.

sahihi ibn Hibbân adlı eser, tamamıyla muhafaza edilememiş bazı noksanlarıyla günümüze gelebilmiştir.¹⁵⁰

1.2.1.16.1. Otuz Üçüncü Rivâyet

أَخْبَرَنَا الْقُضْلُ بْنُ الْحُبَابِ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدِ الطَّبَالَسِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا ابْنُ شِهَابٍ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ السَّبَّاقِ عَنْ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ قَالَ: أُرْسِلَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ الصِّدِّيقُ رَضَوَانُ اللَّهِ عَلَيْهِ مَقْتَلُ أَهْلِ الْيَمَامَةِ، فَإِذَا عُمَرُ رَضَوَانُ اللَّهِ عَلَيْهِ جَالِسٌ عِنْدَهُ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّ عُمَرَ جَاءَنِي فَقَالَ: إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ يَوْمَ الْيَمَامَةِ بِقِرَاءَةِ الْقُرْآنِ، وَإِنِّي أَخَشَى أَنْ يَسْتَحِرَّ الْقَتْلُ فِي الْمَوَاطِنِ كُلِّهَا، فَيَذْهَبَ مِنَ الْقُرْآنِ كَثِيرٌ، وَإِنِّي أَرَى أَنْ تَأْمُرَ بِجَمْعِ الْقُرْآنِ، قَالَ: قُلْتُ: كَيْفَ أَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟! فَقَالَ عُمَرُ: هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ. فَلَمْ يَزَلْ يُرَاجِعُنِي فِي ذَلِكَ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ لَهُ صَدْرُ عُمَرَ، وَرَأَيْتُ فِي ذَلِكَ الَّذِي رَأَى، فَقَالَ لِي أَبُو بَكْرٍ: إِنَّكَ شَابٌ عَاقِلٌ لَا نَتَّهِمُكَ وَقَدْ كُنْتَ تُكْتَبُ الْوَحْيُ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَتَتَّبِعِ الْقُرْآنَ فَاجْمَعْهُ.

قَالَ زَيْدٌ: قَوْلَهُ لَوْ كَلَّفَنِي نَقْلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ أَثْقَلَ عَلَيَّ بِمَا أَمَرَنِي بِهِ مِنْ جَمْعِ الْقُرْآنِ. قُلْتُ: فَكَيْفَ تَفْعَلُونَ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ: هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ، فَلَمْ يَزَلْ أَبُو بَكْرٍ يُرَاجِعُنِي حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ لَهُ صَدْرُ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرَ، قَالَ: فَتَتَّبِعُ الْقُرْآنَ أَجْمَعُهُ مِنَ الرِّقَاعِ وَاللِّخَافِ وَالْعُسْبِ وَصُدُورِ الرِّجَالِ، حَتَّى وَجَدْتُ آجَرَ سُورَةِ التَّوْبَةِ مَعَ خُرْمَةٍ بِنِ ثَابِتِ الْأَنْصَارِيِّ لَمْ أَجِدْهَا مَعَ أَحَدٍ غَيْرِهِ {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ} [التوبة: ١٢٨] خَائِمَةٌ بَرَاءَةً. قَالَ: فَكَانَتْ الصُّحُفُ عِنْدَ أَبِي بَكْرٍ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ عُمَرَ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ حَفْصَةَ بِنْتِ عُمَرَ.

قَالَ إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ: وَحَدَّثَنِي ابْنُ شِهَابٍ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ أَنَّ حَذِيفَةَ قَدِمَ عَلَى عُثْمَانَ بْنِ عَفَّانَ وَكَانَ يُعَازِي أَهْلَ الشَّامِ وَأَهْلَ الْعِرَاقِ وَفَتَحَ أَرْمِينِيَّةً وَأَذْرَبِيجَانَ، فَأَفْزَعَ حَذِيفَةُ اخْتِلَافَهُمْ فِي الْقِرَاءَةِ، فَقَالَ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَدْرِكْ هَذِهِ الْأُمَّةَ قَبْلَ أَنْ يَخْتَلِفُوا فِي الْكِتَابِ كَمَا اخْتَلَفَ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى، فَبَعَثَ عُثْمَانُ إِلَى حَفْصَةَ: أَنْ أُرْسِلِي الصُّحُفَ لِنَسْخِهَا فِي الْمَصَاحِفِ، ثُمَّ تَرُدُّهَا إِلَيْكَ، فَبَعَثَتْ بِهَا إِلَيْهِ، فَدَعَا زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ، وَعَبْدَ اللَّهِ بْنَ الرُّبَيْرِ، وَسَعِيدَ بْنَ الْعَاصِ وَأَمْرَهُمْ أَنْ يَنْسُخُوا الصُّحُفَ فِي الْمَصَاحِفِ، وَقَالَ لَهُمْ: مَا اخْتَلَفْتُمْ أَنْتُمْ وَزَيْدُ بْنُ ثَابِتٍ فِي شَيْءٍ، فَاتَّكَبُوهُ بِلِسَانِ قُرَيْشٍ، فَإِنَّهُ نَزَلَ بِلِسَانِهِمْ، وَكَتَبَ الصُّحُفَ فِي الْمَصَاحِفِ، وَبَعَثَ إِلَى كُلِّ أَقْفٍ بِمُصْحَفٍ بِمَا نَسَخُوا، وَأَمَرَ بِمَا سِوَى ذَلِكَ مِنَ الْقُرْآنِ فِي كُلِّ صَحِيفَةٍ أَوْ مُصْحَفٍ أَنْ يَمْحَى أَوْ يَحْرَقَ.

قَالَ ابْنُ شِهَابٍ: فَأَخْبَرَنِي خَارِجَةُ بْنُ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ أَنَّهُ سَمِعَ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ يَقُولُ: فَقَدْتُ آيَةً مِنْ سُورَةِ الْأَحْزَابِ حِينَ نَسَخْتُ الْمُصْحَفَ، كُنْتُ أَسْمَعُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرُؤُهَا، فَالْتَمَسْتُهَا فَوَجَدْتُهَا مَعَ خُرْمَةٍ بِنِ ثَابِتِ الْأَنْصَارِيِّ {مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا

¹⁵⁰ Sönmez, "İbn Hibbân", 20/63-64.

مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ { [الأحزاب: ٢٣] فَأَلْحَقْتُمَهَا فِي سورتها فِي المصحف قَالَ ابْنُ شَهَابٍ: اخْتَلَفُوا يَوْمَئِذٍ فِي التَّابُوتِ فَقَالَ: زَيْدُ التَّابُوتِ، وَقَالَ ابْنُ الزُّبَيْرِ وَسَعِيدُ بْنُ الْعَاصِ: التَّابُوتُ، فَرَفَعَ اخْتِلَافَهُمْ إِلَى عُمَانَ رِضْوَانُ اللَّهِ عَلَيْهِ، فَقَالَ: اكْتُبُوهُ التَّابُوتُ فَإِنَّهُ لِسَانُ قَرِيشٍ

Fadl b. Hubâb, Ebu'l-Velîdu et-Tayâlisî, İbrahim b. Sa'd, İbn Şihâb, Ubeyd b. Sebbâk vasıtasıyla bize Zeyd b. Sâbit'in şöyle dediğini haber verdi:

“Yemâme halkının şehit olmasıyla Ebû Bekir (r.a.) bana elçi gönderdi, gittiğimde yanında Ömer b. Hattab (r.a.) da vardı. Ebû Bekir şöyle dedi: ‘Ömer bana geldi ve dedi ki: ‘Yemâme savaşında Kur’ân hafızları şehit oldu. Ben bütün bölgedeki kurrâların da ölmesinden ve de Kur’ân’ın çoğunun kaybolmasından korkuyorum. Ben Kur’ân’ın toplanmasını emretmeniz görüşündeyim.’ Sonra dedim ki: ‘Allah Resûlü’nün (s.a.s.) yapmadığı bir şeyi ben nasıl yaparım?’ Ömer (ise bana): ‘Allah’a yemin ederim ki bu hayırlı bir iştir’ diyerek bu konuda ısrarcı olmaya devam etti. Öyle ki Ömer’in kalbini açan Allah benim de kalbimi açtı ve onun gördüğünü ben de gördüm. Ebû Bekir bana şöyle dedi: ‘Sen hiçbir suçlamada bulunmayacağımız akıllı bir gençsin ve sen Resûlullâh’ın vahiy katipliğini de yapmıştın. O halde Kur’ân’ı araştır ve onu topla.’ Zeyd dedi ki: ‘Allah şahit ki, bir dağın yerini değiştirmem benden istenseydi bu bana verilen görevden daha ağır gelmezdi.’ Şöyle dedim: ‘Resûlullâh’ın (s.a.s.) yapmadığı bir şeyi siz nasıl yaparsınız?’ Dedi ki: ‘Vallahi bu hayırlı bir iştir.’ Ebû Bekir ve Ömer’in kalbini Kur’ân için açan Allah benim de kalbimi açıncaya kadar Ebû Bekir bu konuda ısrarcı olmaya devam etti. Zeyd şöyle dedi: ‘Sonrasında ben Kur’ân’ı kâğıt parçalarından, yassı taşlardan, hurma dallarından ve insanların ezberlerinden toplayarak onu iyice araştırdım. Hatta Tevbe Sûresi’nin sonu olan, لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ âyetini hiç kimsede bulamazken sadece Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî’de buldum. Bu sayfalar, vefat edinceye kadar Ebû Bekir’in yanında, sonra vefat edinceye kadar Ömer’in yanında kaldı. Daha sonra da Ömer kızı Hafsa’nın yanında kaldı.”

İbrahim b. Sa'd, İbn Şihâb, Enes b. Mâlik vasıtasıyla bana şöyle dedi:

“Huzeyfe Osman b. Affan’ın huzuruna Şam ve Irak halkı ile savaşmış ve Ermenistan ve Azarbaycan’ı fethetmiş olarak geldi. Huzeyfe onların Kur’ân’da ihtilafa düştüklerini anlattı. Devamında şöyle dedi: ‘Ey Mü’minlerin emiri! Yahudi ve Hristiyanların ihtilafa düştüğü gibi Muhammed ümmeti de bu Kitap’ta anlaşmazlığa düşmeden harekete geç.’ Sonrasında Osman Mushaf olarak Suhuf’u çoğaltacaklarını dolayısıyla kendisine Suhuf’u göndermesini, tekrar iade edeceğini bildirerek Hafsa’ya bir elçi gönderdi. Hafsa ona Suhuf’u gönderdi. Akabinde Osman, Zeyd b. Sâbit’i, Abdullah b. Zübeyr ve Saîd b. el-As’ı çağırdı ve onlara Suhuf’u Mushaflar’da çoğaltmalarını emretti. Sonrasında şöyle dedi: ‘Şayet siz ve Zeyd b. Sâbit bir

şeyde anlaşmazlığa düşerseniz onu Kureyş lehçesinde yazınız. Çünkü Kur'ân onların lehçesi ile inmiştir.' Böylece Suhuf'u Mushaflarda yazdılar. Sonrasında Çoğalttıkları Mushaf'ı bütün uzak bölgelere gönderdi. Kur'ân'a denk olmayan bütün Sahife ve Mushaflar'ın da imha edilmesini ya da yakılmasını emretti."

İbn Şihâb, Hârice b. Zeyd b. Sâbit vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit'ten şu sözleri işittiğini bildirdi: "Mushaf'ı çoğaltırken Ahzâb Sûresi'nden Allah Resûlü'nün okuduğunu işittiğim bir âyeti kaybettim. Sonrasında onu aradım. Nihayet Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî'de buldum ve Mushaftaki sûresine ekledim.' İbn Şihâb şöyle dedi: 'O gün 'التَّائِبُ' kelimesinde anlaşmazlığa düştüler. Zeyd: 'التَّائِبُ' dedi. İbn Zübeyr ve Saîd b. el-As: 'التَّائِبُ' dedi. Anlaşmazlıklarını Osman'a (r.a.) sundular. O da şöyle dedi: 'التَّائِبُ' olarak yazınız. Çünkü o Kureyş lisanındandır."¹⁵¹

1.2.1.16.2. Otuz Dördüncü Rivâyet

أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ قُتَيْبَةَ، قَالَ: حَدَّثَنَا حَزْمَةُ بْنُ يَحْيَى، قَالَ: حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ، قَالَ: أَخْبَرَنَا يُونُسُ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي ابْنُ السَّبَّاقِ أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ حَدَّثَهُ قَالَ: أَرْسَلَ أَبُو بَكْرٍ الصِّدِّيقُ رَضْوَانُ اللَّهِ عَلَيْهِ إِلَيَّ مَقْتُلَ أَهْلِ الْيَمَامَةِ، فَإِذَا عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضْوَانُ اللَّهِ عَلَيْهِ عِنْدَهُ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّ عُمَرَ جَاءَنِي فَقَالَ لِي: إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ بِأَهْلِ الْيَمَامَةِ مِنَ الْمُسْلِمِينَ، وَإِنِّي أَخَشَى أَنْ يَسْتَحَرَّ الْقَتْلُ فِي الْمَوَاطِنِ فَيَذْهَبَ كَثِيرٌ مِنَ الْقُرْآنِ لَا يُوعَى، وَإِنِّي أُرِيدُ أَنْ تَأْمُرَ بِجَمْعِ الْقُرْآنِ، قَالَ: قُلْتُ: كَيْفَ تَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ فَقَالَ عُمَرُ: هُوَ وَاللَّهُ خَيْرٌ. فَلَمْ يَزَلْ يُرَاجِعُنِي بِذَلِكَ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ لِدَلِيلِكَ صَدْرِي، وَرَأَيْتُ فِيهِ الَّذِي رَأَى عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضْوَانُ اللَّهِ عَلَيْهِ، وَعُمَرُ جَالِسٌ عِنْدَهُ لَا يَتَكَلَّمُ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّكَ رَجُلٌ شَابٌّ عَاقِلٌ، لَا تَنْهَمُكَ، وَكُنْتَ تُكْتَبُ الْوَحْيُ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَاتَّبِعِ الْقُرْآنَ فَاجْمَعْهُ.

قَالَ: قَالَ زَيْدٌ: فَوَاللَّهِ لَوْ كَلَّفُونِي نَقْلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ بِأَثْقَلٍ عَلَيَّ مِمَّا أَمَرَنِي بِهِ مِنْ جَمْعِ الْقُرْآنِ، قَالَ: قُلْتُ: وَكَيْفَ تَفْعَلُونَ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ: هُوَ وَاللَّهُ خَيْرٌ. فَلَمْ يَزَلْ أَبُو بَكْرٍ يُرَاجِعُنِي حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ لَهُ صَدْرُ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرُ. قَالَ: فَقُمْتُ أَتَتَّبِعُ الْقُرْآنَ، أَجْمَعُهُ مِنَ الرِّقَاعِ وَالْأَكْتَفِ وَالْعُسْبِ وَصُدُورِ الرِّجَالِ، حَتَّى وَجَدْتُ آخِرَ سُورَةِ التَّوْبَةِ مَعَ حُزْمَةِ الْأَنْصَارِيِّ

¹⁵¹ Ebû Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, el-İhsân fî tekrîbi sahihi ibn Hibbân, thk. Şuayb Arnavut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988), 10/360-362 (No: 4506).

لَمْ أَجِدْهَا مَعَ غَيْرِهِ {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ} [التوبة: ١٢٨] وَكَانَتِ الصُّحُفُ الَّتِي جَمَعْتُ فِيهَا الْقُرْآنَ عِنْدَ أَبِي بَكْرٍ حَيَاتِهِ، حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ عُمَرَ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ حَفْصَةَ بِنْتِ عَمْرِو.

قَالَ ابْنُ شِهَابٍ: وَأُخْبِرَنِي أَنَّهُ بَنِي مَالِكٍ أَنَّهُ اجْتَمَعَ لِعَزْوَةِ أُدْرِيحَانَ وَأَرْمِينَةَ أَهْلِ الشَّامِ وَأَهْلِ الْعِرَاقِ، فَتَذَاكُرُوا الْقُرْآنَ فَاحْتَلَفُوا فِيهِ، حَتَّى كَادَ يَكُونُ بَيْنَهُمْ قِتَالٌ، قَالَ: فَكَرِبَ حَدِيثُهُ بَنِي الْيَمَانِ لَمَّا رَأَى اخْتِلَافَهُمْ فِي الْقُرْآنِ إِلَى عُثْمَانَ بْنِ عَفَّانَ، فَقَالَ: إِنَّ النَّاسَ قَدْ اخْتَلَفُوا فِي الْقُرْآنِ، حَتَّى إِنِّي وَاللَّهِ لَأَخْشَى أَنْ يُصِيبَهُمْ مَا أَصَابَ الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى مِنَ الْإِخْتِلَافِ، فَفَرَعَ لِذَلِكَ عُثْمَانُ رِضْوَانُ اللَّهِ عَلَيْهِ فَرْعًا شَدِيدًا، وَأَرْسَلَ إِلَى حَفْصَةَ، فَاسْتَخْرَجَ الصُّحُفَ الَّتِي كَانَ أَبُو بَكْرٍ أَمَرَ زَيْدًا بِجَمْعِهَا، فَنَسَخَ مِنْهَا الْمَصَاحِفَ، فَبَعَثَ بِهَا إِلَى الْأَفَاقِ، ثُمَّ لَمَّا كَانَ مَرْوَانُ أَمِيرُ الْمَدِينَةِ أَرْسَلَ إِلَى حَفْصَةَ يَسْأَلُهَا عَنِ الصُّحُفِ لِيُمَرِّقَهَا، وَخَشِيَ أَنْ يُخَالِفَ بَعْضُ الْعَامِ بَعْضًا، فَمَنَعَتْهُ إِيَّاهَا.

قَالَ ابْنُ شِهَابٍ: فَحَدَّثَنِي سَالِمُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: لَمَّا تُؤْفِيتُ حَفْصَةَ أَرْسَلَ إِلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ بِعَزْمَةٍ لِيُرْسِلَ بِهَا، فَسَاعَةً رَجَعُوا مِنْ جَنَازَةِ حَفْصَةَ أَرْسَلَ ابْنُ عُمَرَ إِلَى مَرْوَانَ فَحَرَقَهَا، مَخَافَةَ أَنْ يَكُونَ فِي شَيْءٍ مِنْ ذَلِكَ اخْتِلَافٌ لَمَّا نَسَخَ عُثْمَانُ رِضْوَانُ اللَّهِ تَعَالَى عَنْهُ

Muhammed b. Hasan b. Kuteybe, Harmele b. Yahya, İbn Vehb, Yunus, İbn Şihâb, İbn Sebbâk vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit'tin şöyle dediğini bize haber verdi:

“Yemâme halkının şehit olmasıyla Ebû Bekir es-Sıddık (r.a.) bana elçi gönderdi, gittiğimde yanında Ömer b. Hattab (r.a.) da vardı. Ebû Bekir şöyle dedi: ‘Ömer bana geldi ve dedi ki: ‘Müslümanlardan Yemâme’de savaşanlar şehit oldu. Ben bölgedekilerin (insanları) ölmesinden ve farkında olmadan Kur’ân’ın çoğunun kaybolmasından korkuyorum. Ben Kur’ân’ın toplanmasını emretmenizi istiyorum.’ Şöyle dediğini aktardı: ‘Allah Resûlü’nün (s.a.s.) yapmadığı bir şeyi nasıl yaparsınız?’ Ömer (ise bana): ‘Allah’a yemin ederim ki bu hayırlı bir iştir’ diyerek bu konuda ısrarcı olmaya devam etti. Öyle ki Allah benim de kalbimi açtı ve sonra Ömer b. Hattab’ın gördüğünü ben de gördüm. Ömer onun yanında hiç konuşmadan oturuyordu. Ebû Bekir şöyle dedi: ‘Sen hiçbir suçlamada bulunmayacağımız akıllı bir gençsin ve sen Resûlullâh’ın vahiy katipliğini de yapmıştın. O halde Kur’ân’ı araştır ve onu topla.’ Zeyd dedi ki: ‘Allah şahit ki, bir dağın yerini değiştirmem benden istenseydi bu bana verilen görevden daha ağır gelmezdi.’ Şöyle dedim: ‘Resûlullâh’ın (s.a.s.) yapmadığı bir şeyi ben nasıl yaparım?’ Dedi ki: ‘Allah’a yemin ederim ki bu hayırlı bir iştir.’ Ebû Bekir ve Ömer’in kalbini Kur’ân için açan Allah benim de kalbimi açıncaya kadar Ebû Bekir bu konuda ısrarcı olmaya devam etti. (Zeyd) Şöyle dedi: ‘Sonrasında ben de Kur’ân’ı kâğıt parçalarından, kürek kemiklerinden, hurma dallarından ve insanların ezberlerinden toplayarak onu iyice araştırmaya başladım. Hatta Tevbe Sûresi’nin sonu olan لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ âyetini hiç kimsede bulamazken sadece Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî’de buldum. İçinde Kur’ân’ı

topladığım Suhuf, vefat edinceye kadar Ebû Bekir'in yanında, sonra vefat edinceye kadar Ömer'in yanında kaldı. Daha sonra da Ömer kızı Hafsa'nın yanında kaldı.”

İbn Şihâb, Enes b. Mâlik vasıtasıyla bana şöyle dedi:

“O, Azarbeycan ve Ermenistan'ın fethi için Şamlılar ve Iraklılar ile bir araya gelmişti. Sonrasında Kur'ân üzerinde tartıştılar ve onda anlaşmazlığa düştüler. Öyle ki nerdeyse birbirlerini öldüreceklerdi. Şöyle dedi: ‘Huzeyfe b. Yemân onların Kur'ân'da ihtilafa düştüklerini gördüğünde Osman b. Affan'a ilettili. Dedi ki: ‘Gerçekten insanlar Kur'ân'da ayrılığa düştüler. Yahudi ve Hristiyanların ihtilafa kapıldığı şeye onların da yakalanmasından korkuyorum.’ Bunun üzerine Osman fazlaca endişeye kapıldı. Sonrasında Hafsa'ya elçi gönderdi ve Ebû Bekir'in Zeyd'e toplattığı Suhuf'u çıkarmasını istedi. Böylece Mushaflar'ı ondan çoğalttı. Sonrasında onları uzak bölgelere gönderdi. Daha sonra Medine Valisi Mervan bir kısmın bir kısmıyla çelişmesinden korkarak Hafsa'ya bir elçi gönderdi ve ondan Suhuf'u imha etmek için istedi. Hafsa da Mervan'ı sahifelerden menetti.”

İbn Şihâb, Sâlim b. Abdullah'ın kendisine şöyle dediğini bildirdi:

“Hafsa vefat ettiğinde Abdullah b. Ömer'e Suhuf'un kendisine gönderilmesi talimatıyla bir elçi gönderdi. Hafsa'nın cenazesinden döndükten belli bir süre sonra İbn Ömer Mervan'a Suhuf'u gönderdi. O da Osman (r.a.) istinsah yaptığında Kur'ân'da bulunan bir şey hakkında anlaşmazlık çıkmasından korkarak onu yaktı.”¹⁵²

1.2.1.17. Taberânî

h. 260 senesinde doğan Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb b. Mutîr el-Lehmî eş-Şâmî Ebû'l-Kâsım et-Taberânî, on üç yaşlarında babasının teklifiyle Taberiye'de hadis tahsiline başlamış devamında Taberânî diye anılmıştır. Hadis alanında öğrenimine devam etmek için yirmi beş yıl boyunca gerçekleştirdiği seyahatlerde hocalarının sayısının iki bine ulaştığı kaynaklarda geçmektedir. Hadisçiler tarafından sika, sebt ve âdil olarak tanımlanan Taberânî'nin hadis ilmi yanında tefsir alanında da eserler yazdığı bilinmektedir.¹⁵³

Tevbe Sûresi son iki âyetle ilgili üç tane rivâyetin de içinde bulunduğu toplamda yirmi bir bin yedi yüz rivâyet ihtiva eden *el-Mu'cemü'l-kebîr* adlı eser, aşere-i mübeşşereden itibaren sahâbenin rivâyetlerini kapsamakta ve pek çok sahâbenin hadisine yer vermektedir.¹⁵⁴ Otuz

¹⁵² İbn Hibbân, *el-İhsân fî tekrîbi sahîhi ibn Hibbân*, 10/364-365 (No: 4507).

¹⁵³ Mehmet Görmez, “Taberânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/310-312.

¹⁵⁴ Görmez, “Taberânî”, 39/310-312.

sekizinci rivâyet ise Taberânî'nin sahâbe isimlerine göre alfabetik düzenlenen *Musnedu's-Şâmiyîn* adlı eserinden alınarak çalışmaya eklenmiştir.

1.2.1.17.1. Otuz Beşinci Rivâyet

حَدَّثَنَا مُطَّلِبُ بْنُ شُعَيْبٍ الْأَزْدِيُّ، ثنا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ صَالِحٍ، حَدَّثَنِي اللَّيْثُ، حَدَّثَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ خَالِدِ بْنِ مُسَافِرٍ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عَنِ ابْنِ السَّبَّاحِ، أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ، حَدَّثَهُ قَالَ: " أُرْسِلَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ مَقْتَلِ أَهْلِ الْيَمَامَةِ، فَإِذَا عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عِنْدَهُ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّ عُمَرَ أَتَانِي، فَقَالَ لِي: إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ بِأَهْلِ الْيَمَامَةِ مِنْ قُرَاءِ الْمُسْلِمِينَ، وَإِنِّي أَخْشَى أَنْ يَسْتَحَرَّ الْقَتْلُ بِالْقُرَاءِ فِي مَوَاطِنَ، فَيَذْهَبَ كَثِيرٌ مِنَ الْقُرْآنِ لَا يُوعَى، وَإِنِّي أَرَى أَنْ تَأْمُرَ بِجَمْعِ الْقُرْآنِ، فَقُلْتُ لِعُمَرَ: كَيْفَ أَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ عُمَرُ: هُوَ وَاللَّهُ خَيْرٌ، فَلَمْ يَزَلْ يُرَاجِعُنِي فِي ذَلِكَ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي بِذَلِكَ، وَرَأَيْتُ فِيهِ الَّذِي رَأَى عُمَرُ، فَقَالَ لِرَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ وَعُمَرُ جَالِسٌ عِنْدَهُ لَا يَتَكَلَّمُ: إِنَّكَ رَجُلٌ شَابٌّ لَا أَهْمِيكَ، وَكُنْتُ تُكْتَبُ الْوَحْيُ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَتَتَّبِعُ الْقُرْآنَ فَاجْمَعُهُ "، فَقَالَ زَيْدٌ: " فَوَاللَّهِ لَوْ كَلَّفُونِي نَقْلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ أَثْقَلُ عَلَيَّ بِمَا أَمَرَنِي بِهِ مِنْ جَمْعِ الْقُرْآنِ، قُلْتُ: كَيْفَ تَفْعَلُونَ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ: هُوَ وَاللَّهُ خَيْرٌ، فَلَمْ يَزَلْ أَبُو بَكْرٍ يُرَاجِعُنِي حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ لَهُ صَدْرَ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرُ، فَقُمْتُ فَتَتَّبَعْتُ الْقُرْآنَ أَجْمَعُهُ مِنَ الرِّقَاعِ وَالْأَكْتَابِ وَالْأَقْتَابِ وَالْعُسْبِ وَصُدُورِ الرِّجَالِ حَتَّى وَجَدْتُ آخِرَ سُورَةِ التَّوْبَةِ مَعَ خُزَيْمَةَ بْنِ ثَابِتٍ الْأَنْصَارِيِّ لَمْ أَجِدْهَا مَعَ أَحَدٍ غَيْرِهِ {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ} [التوبة: ١٢٨] «وَكَانَتِ الصُّحُفُ عِنْدَ أَبِي بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ حَيَاتِهِ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ، ثُمَّ عِنْدَ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ حَفْصَةَ بِنْتِ عُمَرَ حَتَّى جَمَعَ عُثْمَانُ الْقُرْآنَ مِنْهَا فِي الْمَصَاحِفِ»

Muttalib b. Şuayb el-Ezdiyyu, Abdullah b. Sâlih, el-Leys, Abdurrahman b. Halid b. Müsâfir, İbn Şihâb, İbn Sebbâk vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit'in şöyle dediğini bize bildirdi:

“Yemâme halkının şehit olmasıyla Ebû Bekir (r.a.) bana elçi gönderdi, gittiğimde yanında Ömer b. Hattab (r.a.) da vardı. Ebû Bekir şöyle dedi: ‘Ömer bana geldi ve dedi ki: ‘Yemâme savaşında Müslüman kurrâlar şehit oldu. Ben bölgedeki kurrâların da ölmesinden ve de farkına varmadan Kur’ân’ın çoğunun kaybolmasından korkuyorum. Ben Kur’ân’ın toplanmasını emretmeniz görüşündeyim.’ Sonra Ömer’e dedim ki: ‘Allah Resûlü’nün yapmadığı bir şeyi ben nasıl yaparım?’ Ömer (ise bana): ‘Allah’a yemin ederim ki bu hayırlı bir iştir’ diyerek bu konuda ısrarcı olmaya devam etti. Öyle ki Allah benim de kalbimi açtı ve Ömer’in gördüğünü ben de gördüm. Ömer onun yanında hiç konuşmadan otururken (Ebû Bekir) Zeyd’e şöyle dedi: ‘Sen hiçbir suçlamada bulunmayacağımız akıllı bir gençsin ve sen Resûlullâh’ın vahiy katipliğini de yapmıştın. O halde Kur’ân’ı araştır ve onu topla.’ Zeyd dedi ki: ‘Allah şahit ki, bir dağın yerini değiştirmem benden istenseydi bu bana verilen görevden daha ağır gelmezdi.’ Şöyle dedim: ‘Resûlullâh’ın yapmadığı bir şeyi siz nasıl yaparsınız?’ Dedi ki: ‘Vallahi bu hayırlı bir iştir.’ Ebû Bekir ve Ömer’in kalbini Kur’ân için açan Allah benim de kalbimi

açıncaya kadar Ebû Bekir bu konuda ısrarcı olmaya devam etti. Sonrasında ben de kalktım ve Kur'ân'ı kâğıt parçalarından, kürek kemiklerinden, tahta parçalarından, hurma dallarından ve insanların ezberlerinden toplayarak onu iyice araştırdım. Hatta Tevbe Sûresi'nin sonu olan لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ âyetini hiç kimsede bulamazken sadece Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî'de buldum.

Suhuf, hayatı boyunca vefat edinceye kadar Ebû Bekir'in (r.a.) yanında, sonra vefat edinceye kadar Ömer'in (r.a.) yanında kaldı. Daha sonra da Osman, Kur'ân'ı Mushaflarda toplayıncaya kadar Ömer kızı Hafsa'nın yanında kaldı.”¹⁵⁵

1.2.1.17.2. Otuz Altıncı Rivâyet

حَدَّثَنَا هَارُونُ بْنُ كَامِلٍ الْمِصْرِيُّ، ثنا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ صَالِحٍ، حَدَّثَنِي اللَّيْثُ، حَدَّثَنِي يُونُسُ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، أَخْبَرَنِي ابْنُ السَّبَّاقِ، أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ قَالَ: " أُرْسِلَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ الصِّدِّيقُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ مَقْتُلَ أَهْلِ الْيَمَامَةِ، فَإِذَا عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ عِنْدَهُ فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: أَتَانِي هَذَا الرَّجُلُ فَقَالَ لِي: إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ بِأَهْلِ الْيَمَامَةِ مِنْ قُرَاءِ الْمُسْلِمِينَ، وَإِنِّي أَخْشَى أَنْ يَسْتَحِرَّ الْقَتْلَ بِالْقُرَاءِ فِي الْمَوَاطِنِ، فَيَذْهَبَ كَثِيرٌ مِنَ الْقُرْآنِ لَا يُوعَى، وَإِنِّي أَرَى أَنْ تَأْمُرَ بِجَمْعِ الْقُرْآنِ، فَقُلْتُ لِعُمَرَ: كَيْفَ أَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ عُمَرُ: هُوَ وَاللَّهُ خَيْرٌ، فَلَمْ يَزَلْ يُرَاجِعُنِي فِي ذَلِكَ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ بِذَلِكَ صَدْرِي، وَرَأَيْتُ فِيهِ الَّذِي رَأَى عُمَرُ وَعُمَرُ جَالِسٌ عِنْدَهُ لَا يَتَكَلَّمُ، قَالَ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّكَ رَجُلٌ شَابٌ عَاقِلٌ وَلَا نَتَهَمُكَ، وَكُنْتَ تُكْتَبُ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَاتَّبَعَ الْقُرْآنَ فَاجْمَعُهُ "، قَالَ زَيْدٌ: «فَوَاللَّهِ لَوْ كَلَّفَنِي نَقْلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ أَثْقَلُ عَلَيَّ بِمَا أَمَرَنِي بِهِ مِنْ جَمْعِ الْقُرْآنِ» ، قَالَ: " قُلْتُ: كَيْفَ تَفْعَلُونَ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ: هُوَ وَاللَّهُ خَيْرٌ، فَلَمْ يَزَلْ أَبُو بَكْرٍ يُرَاجِعُنِي حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ بِهِ صَدْرَ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرُ " قَالَ: " فَقُمْتُ فَتَتَبَعْتُ الْقُرْآنَ أَجْمَعُهُ مِنَ الرِّقَاعِ وَالْأَكْتَابِ وَالْأَفْتَابِ وَالْعُسْبِ وَصُدُورِ الرِّجَالِ حَتَّى وَجَدْتُ آخِرَ سُورَةِ التَّوْبَةِ آتَيْنِ مَعَ خُزَيْمَةَ بْنِ ثَابِتٍ الْأَنْصَارِيِّ لَمْ أَجِدْهُمَا مَعَ أَحَدٍ غَيْرِهِ {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ} [التوبة: ١٢٨] ، فَكَانَتِ الصُّحُفُ الَّتِي جَمَعْتُ فِيهَا الْقُرْآنَ عِنْدَ أَبِي بَكْرٍ حَيَاتِهِ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ عُمَرَ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ حَفْصَةَ بِنْتِ عُمَرَ "

Harun b. Kâmil el-Mısırî, Abdullah b. Sâlih, el-Leys, Yunus, İbn Şihâb, İbn Sebbâk vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit'in şöyle dediğini bize haber verdi:

“Yemâme halkının şehit olmasıyla Ebû Bekir (r.a.) bana elçi gönderdi, gittiğimde yanında Ömer b. Hattab da vardı. Ebû Bekir şöyle dedi: ‘Bu adam bana geldi ve dedi ki: ‘Yemâme halkından Müslüman kurrâlar şehit oldu. Ben başka bölgedeki kurrâların da ölmesinden ve de

¹⁵⁵ Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb b. Mu'tir el-Lehmî eş-Şâmî Ebû'l-Kâsım et-Taberânî, *el-Mücemu'l-Kebîr*, thk. Hamdî b. Abdu'l-Mecîd es-Selfî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1415/1994), 5/146 (N.4901).

farkına varmadan Kur'ân'ın çoğunun kaybolmasından korkuyorum. Ben Kur'ân'ın toplanmasını emretmeniz görüşündeyim.' Sonra Ömer'e dedim ki: 'Allah Resûlü'nün yapmadığı bir şeyi ben nasıl yaparım?' Ömer (ise bana): 'Allah'a yemin olsun ki bu hayırlı bir iştir' diyerek bu konuda ısrarcı olmaya devam etti. Öyle ki Allah benim de kalbimi açtı ve Ömer'in gördüğünü ben de gördüm. Sonra Ömer onun yanında hiç konuşmadan otururken Ebû Bekir şöyle dedi: 'Sen hiçbir suçlamada bulunmayacağımız akıllı bir gençsin ve sen Resûlullâh'ın vahiy katipliğini de yapmıştın. O halde Kur'ân'ı araştır ve onu topla.' Zeyd dedi ki: 'Allah şahit ki, bir dağın yerini değiştirmem benden istenseydi bu bana verilen görevden daha ağır gelmezdi.' Şöyle dedim dedi: 'Resûlullâh'ın yapmadığını siz nasıl yaparsınız?' Dedi ki: 'Vallahi bu hayırlı bir iştir.' Ebû Bekir ve Ömer'in kalbini Kur'ân için açan Allah benim de kalbimi açıncaya kadar Ebû Bekir bu konuda ısrarcı olmaya devam etti. Dedi ki: 'Sonrasında ben de kalktım ve Kur'ân'ı kâğıt parçalarından, kürek kemiklerinden, tahta parçalarından, hurma dallarından ve insanların ezberlerinden toplayarak onu iyice araştırdım. Hatta Tevbe Sûresi'nin sonu olan *لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ* iki âyeti hiç kimsede bulamazken sadece Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî'de buldum. Kur'ân'ı içinde topladığım Suhuf, vefat edinceye kadar Ebû Bekir'in (r.a.) yanında, sonra vefat edinceye kadar Ömer'in (r.a.) yanında daha sonra da Ömer kızı Hafsa'nın yanında kaldı."¹⁵⁶

1.2.1.17.3. Otuz Yedinci Rivâyet

حَدَّثَنَا أَبُو خَلِيفَةَ، ثنا أَبُو الْوَلِيدِ، ثنا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، ثنا ابْنُ شِهَابٍ الزُّهْرِيُّ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ السَّبَّاقِ، عَنْ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ قَالَ: " أُرْسِلَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ مَقْتُلَ أَهْلِ الْيَمَامَةِ، فَإِذَا عُمَرُ جَالِسٌ عِنْدَهُ، قَالَ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّ عُمَرَ جَاءَنِي، فَقَالَ: إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ بِأَهْلِ الْيَمَامَةِ بِقُرْآنِ الْفُرْآنِ " قَالَ: " قُلْتُ: وَكَيْفَ أَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ فَقَالَ عُمَرُ: هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ، فَلَمْ يَزَلْ يُرَاجِعُنِي فِي ذَلِكَ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ صَدْرَ عُمَرَ، وَرَأَيْتُ فِي ذَلِكَ الَّذِي رَأَى عُمَرُ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ لَزَيْدٍ: إِنَّكَ رَجُلٌ شَابٌّ عَاقِلٌ لَا نَتَّهِمُكَ، قَدْ كُنْتَ تُكْتَبُ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَتَتَّبِعِ الْقُرْآنَ فَاجْمَعْهُ "، قَالَ زَيْدٌ: «فَوَاللَّهِ لَوْ كَلَّفُونِي نَقْلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ أَثْقَلَ مِنَّا أَمْرِي بِهِ مِنْ جَمْعِ الْقُرْآنِ» قَالَ: " قُلْتُ: وَكَيْفَ تَفْعَلُونَ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ: هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ، فَلَمْ يَزَلْ يَزِلُّ بِي أَبُو بَكْرٍ يُرَاجِعُنِي حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ صَدْرَ أَبِي بَكْرٍ " قَالَ: " فَتَتَّبِعْتُ الْقُرْآنَ أَجْمَعُهُ مِنَ الرِّقَاعِ وَالْعُسْبِ وَصُدُورِ الرِّجَالِ حَتَّى وَجَدْتُ آخِرَ سُورَةِ النَّبِيِّ مَعَ حُزْمَةٍ أَوْ أَبِي حُزْمَةٍ الْأَنْصَارِيِّ لَمْ أَجِدْهَا مَعَ أَحَدٍ غَيْرِهِ {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ} [التوبة: ١٢٨] حَتَّى خَاتَمَ بَرَاءَةً «وَكَانَتْ الصُّحُفُ عِنْدَ أَبِي بَكْرٍ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ عُمَرَ حَيَاتِهِ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ حَفْصَةَ بِنْتِ عُمَرَ

¹⁵⁶ Ebû'l-Kâsım et-Taberânî, *el-Mûcemu'l-Kebîr*, 5/147 (N.4902).

Ebû Halife, Ebû Velid, İbrahim b. Sa'd, İbn Şihâb ez-Zuhrî, Ubeyd b. Sebbâk vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit'in şöyle dediğini bize bildirdi:

“Yemâme halkının şehit olmasıyla Ebû Bekir (r.a.) bana elçi gönderdi, gittiğimde yanında Ömer oturuyordu. Ebû Bekir şöyle dedi: ‘Ömer bana geldi ve dedi ki: ‘Yemâme halkı ile birlikte Kur’ân hafızları şehit oldu.’ Ben de şöyle dedim: ‘Allah Resûlü’nün (s.a.s.) yapmadığı bir şeyi ben nasıl yaparım?’ Ömer (ise bana): ‘Allah’a yemin ederim ki bu hayırlı bir iştir’ diyerek bu konuda ısrarcı olmaya devam etti. Öyle ki Ömer’in kalbini açan Allah benim de kalbimi açtı ve Ömer’in gördüğünü ben de gördüm. Ebû Bekir, Zeyd’e şöyle dedi: ‘Sen hiçbir suçlamada bulunmayacağımız akıllı bir gençsin ve sen Resûlullâh’ın (s.a.s.) vahiy katipliğini de yapmıştın. O halde Kur’ân’ı araştır ve onu topla.’ Zeyd dedi ki: ‘Allah şahit ki, bir dağın yerini değiştirmem benden istenseydi bu bana verilen görevden daha ağır gelmezdi.’ Şöyle dedi: ‘Resûlullâh’ın (s.a.s.) yapmadığı bir şeyi siz nasıl yaparsınız?’ Dedi ki: ‘Vallahi bu hayırlı bir iştir.’ Ebû Bekir’in kalbini Kur’ân için açan Allah benim de kalbimi açınca kadar Ebû Bekir bu konuda ısrarcı olmaya devam etti. Şöyle dedi: ‘Sonrasında Kur’ân’ı kâğıt parçalarından, hurma dallarından ve insanların ezberlerinden toplayarak onu iyice araştırdım. Hatta Tevbe Sûresi’nin sonuna kadar لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ âyetini hiç kimsede bulamazken sadece Huzeyme veya Ebu Huzeyme el-Ensârî’de buldum. Suhuf, vefat edinceye kadar Ebû Bekir’in yanında, sonra vefat edinceye kadar Ömer’in yanında daha sonra da Ömer kızı Hafsa’nın yanında kaldı.”¹⁵⁷

1.2.1.17.4. Otuz Sekizinci Rivâyet

حَدَّثَنَا أَبُو زُرْعَةَ الدِّمَشْقِيُّ، ثنا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، أَخْبَرَنِي عُبَيْدُ بْنُ السَّبَّاقِ، أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ الْأَنْصَارِيَّ، - وَكَانَ مِمَّنْ يَكْتُبُ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ: أُرْسِلَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ الصِّدِّيقُ مَقْتُلَ أَهْلِ الْيَمَامَةِ وَعِنْدَهُ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّ عُمَرَ أَتَانِي فَقَالَ: «إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ يَوْمَ الْيَمَامَةِ بِقَرَاءِ النَّاسِ، وَإِنِّي أَخْشَى أَنْ يَسْتَمِيرَ الْقَتْلُ بِالْقِرَاءِ؛ فَيَذْهَبَ كَثِيرٌ مِنَ الْقُرْآنِ لَا يُوعَى، وَإِنِّي لَأَرَى أَنْ تَأْمُرَ بِجَمْعِ الْقُرْآنِ» فَقُلْتُ لِعُمَرَ: كَيْفَ أَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ فَقَالَ عُمَرُ: «[هُوَ] وَاللَّهِ خَيْرٌ»، فَلَمْ يَزَلْ يُرَاجِعُنِي فِي ذَلِكَ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي بِذَلِكَ، وَرَأَيْتُ فِيهِ الَّذِي رَأَى عُمَرُ، فَقَالَ لَزَيْدٍ وَعُمَرُ جَالِسٌ لَا يَتَكَلَّمُ: «إِنَّكَ رَجُلٌ شَابٌ لَا أَهْمُكَ، وَكُنْتَ تَكْتُبُ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَتَتَّبِعُ الْقُرْآنَ فَاجْمَعُهُ»، قَالَ زَيْدٌ: «فَوَاللَّهِ لَوْ كَلَّفُونِي حَمَلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ مَا سَكَانَ أَثْقَلُ عَلَيَّ بِمَا أَمَرَنِي بِهِ مِنْ جَمْعِ الْقُرْآنِ»، قُلْتُ: «وَكَيْفَ تَفْعَلَانِ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟» فَقَالَ أَبُو

¹⁵⁷ Ebû'l-Kâsım et-Taberânî, *el-Mücemu'l-Kebîr*, 5/148 (N. 4903).

بَكْرٍ: «هُوَ وَاللَّهُ خَيْرٌ»، فَلَمْ أَزَلْ أُرَاجِعُهُ حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ لَهُ صَدْرُ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرُ، فَقُمْتُ فَتَتَبَعْتُ الْقُرْآنَ أَجْمَعَهُ مِنَ الرِّقَاعِ وَالْأَكْتَانِ وَالْعُسْبِ وَصُدُورِ الرِّجَالِ، حَتَّى وَجَدْتُ مِنْ سُورَةِ التَّوْبَةِ آيَتَيْنِ مَعَ حُزْمَةِ الْأَنْصَارِيِّ، فَلَمْ أَجِدْهُمَا مَعَ أَحَدٍ غَيْرِهِ {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ} [التوبة: ١٢٨] حَتَّى خَتَمَهَا، فَكَانَتْ الصُّحُفُ الَّتِي جَمَعَ فِيهَا الْقُرْآنَ عِنْدَ أَبِي بَكْرٍ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ عُمَرَ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ، ثُمَّ عِنْدَ حَفْصَةَ بِنْتِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ

Ebû Zür'a ed-Dımeşkî, Ebû'l-Yemân, Şuayb, ez-Zuhrî, Ubeyd b. es-Sebbâk vasıtasıyla Zeyd b. Sâbit el-Ensârî'nin şöyle dediğini bize bildirdi:

“Resûlullâh'ın (s.a.s.) vahiy katiplerinden biri- şöyle dedi: ‘Yemâme halkının şehit olmasıyla Ebû Bekir es-Sıddık bana elçi gönderdi, gittiğimde yanında Ömer de vardı. Ebû Bekir şöyle dedi: ‘Ömer bana geldi ve dedi ki: ‘Yemâme savaşında hafızlar şehit oldu. Ben başka kurrâların da ölmesinden ve farkına varmadan Kur’ân’ın çoğunun kaybolmasından korkuyorum. Ben Kur’ân’ın toplanmasını emretmeniz görüşündeyim.’ Sonra Ömer’e dedim ki: ‘Allah’a yemin ederim ki bu hayırlı bir iştir.’ Bu konuda Allah benim de kalbimi açıncaya kadar ısrarcı olmaya devam etti ve Ömer’in gördüğünü ben de gördüm. Sonra Ömer onun yanında hiç konuşmadan otururken (Ebû Bekir) Zeyd’e şöyle dedi: ‘Sen hiçbir suçlamada bulunmayacağımız bir gençsin ve sen Resûlullâh’ın (s.a.s.) vahiy katipliğini de yapmıştın. O halde Kur’ân’ı araştır ve onu topla.’ Zeyd dedi ki: ‘Allah şahit ki, bir dağın yerini değiştirmem benden istenseydi bu bana verilen görevden daha ağır gelmezdi.’ Şöyle dedim: ‘Resûlullâh’ın (s.a.s.) yapmadığı bir şeyi siz ikiniz nasıl yaparsınız?’ Ebû Bekir dedi ki: ‘Allah şahit ki bu hayırlı bir iştir.’ Ebû Bekir ve Ömer’in kalbini Kur’ân için açan Allah benim de kalbimi açıncaya kadar ona bu konuda ısrarcı olmaya devam ettim. Sonrasında ben de kalktım ve Kur’ân’ı kâğıt parçalarından, kürek kemiklerinden, hurma dallarından ve insanların ezberlerinden toplayarak onu iyice araştırdım. Hatta Tevbe Sûresi’nden مِنْ أَنْفُسِكُمْ {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ} olan iki âyeti hiç kimsede bulamazken onu tamamlayıncaya kadar sadece Huzeyme el-Ensârî’de buldum. Kur’ân’ı içinde topladığım Suhuf, vefat edinceye kadar Ebû Bekir’in yanında, sonra vefat edinceye kadar Ömer’in yanında daha sonra da Ömer kızı Hafsa’nın (r.anhüm) yanında kaldı.”¹⁵⁸

¹⁵⁸ Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb b. Mutîr el-Lehmî eş-Şâmî Ebû'l-Kâsım et-Taberânî, *Musnedu 'ş-Şâmiyîn*, thk. Hamdî b. Abdu'l-Mecîd es-Selefi (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1984), 4/242 (N.3190).

1.2.2. Değerlendirme

Çalışmanın bu kısmında Tevbe Sûresi son iki âyet ile ilgili derlenen otuz sekiz rivâyette dikkat çeken hususlar paylaşılacak ve rivâyetlerde bulunan bilgiler karşılaştırılarak değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Söz konusu değerlendirmeler şu maddelerde özetlenebilir:

1. On altıncı ve yirmi ikinci rivâyette Zeyd b. Sâbit, Kur'ân âyetlerini cem ederken en son Mushaf'ı kontrol ettiğinde Ahzab Sûresi 23. âyetin yazılmadığını fark eder, uzun aramalar sonrasında bulur ve yerine ekler. Sonraki kontrolde ise Tevbe Sûresi son iki âyetin Mushaf'ta olmadığını görür ve aramaları neticesinde bu âyetleri tek bir sahâbîde yazılı olarak bulur ve “Şayet üç âyet olsaydı onları tek sûre yapardım” ifadesini kullanır. Fakat sekizinci ve otuzuncu rivâyetlerde bu ifadeyi Zeyd b. Sâbit'in değil, Hz. Ömer'in kullandığı görülmektedir. Sekizinci rivâyette anlatım şöyledir: Hâris b. Hazme Hz. Ömer'in yanına iki âyetle gelerek kendisinden başka bu âyetlere şahit olabilecek kimseyi bilmediğini söyler. Hz. Ömer bu ikisini Hz. Peygamber'den işittiğine dair kendisi şahitlik eder. Sonrasında bu iki âyet için “Şayet üç âyet olsaydı onları tek sûre yapardım” ifadelerini kullanır. Kaynakların çoğunda “Şayet üç âyet olsaydı onları tek sûre yapardım” ifadeleri Hz. Ömer'e atfedilmektedir. Halbuki bu cümleyi çalışmadaki rivâyetlerden ikisi Hz. Ömer'in, diğer iki rivâyet de Zeyd b. Sâbit'in söylediğini aktarmaktadır.

2. Rivâyetlerin senetlerine bakıldığında bazı hadislerde İbrahim b. Sa'd hadis aktarırken Tevbe Sûresi son iki âyetin kendisinde bulunduğu sahâbînin isminde şüphe etmekte, iki isim arasında kaldığını ifade etmektedir. Burada ilgili sahâbînin isminde yaşanan belirsizliğin râvi İbrahim b. Sa'd ile alakalı olup olmadığına bakılacak olursa şu tespitlerde bulunulabilir: Metindeki otuz sekiz rivâyetin on birinde İbrahim b. Sa'd ismi geçmekte bunların dördünde râvinin şüphe ettiği görülmektedir. Kalan yedi rivâyette tek isim üzerinde ittifak edilmese de herhangi bir belirsizlik, isimde şüphe ifadesi yoktur. Konunun daha iyi anlaşılmasında aşağıdaki tablo yardımcı olacaktır.

Tablo 1.

Rivâyetler	İlgili Sahâbînin İsmi
Dördüncü rivâyet	Huzeyme b. Sâbit
Beşinci rivâyet	Huzeyme ya da Ebû Huzeyme
Altıncı rivâyet	Huzeyme b. Sâbit
Onuncu rivâyet	Ebû Huzeyme el-Ensârî

On ikinci rivâyet	Huzeyme ya da Ebû Huzeyme
On sekizinci rivâyet	Huzeyme b. Sâbit
On dokuzuncu rivâyet	Huzeyme ya da Ebû Huzeyme
Yirmi dördüncü rivâyet	Huzeyme b. Sâbit
Yirmi beşinci rivâyet	Huzeyme b. Sâbit
Otuz üçüncü rivâyet	Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî
Otuz yedinci rivâyet	Huzeyme ya da Ebû Huzeyme el-Ensârî

Not: Tabloda Râvi İbrahim b. Sa'd'ın isminin geçtiği rivâyetler ve ilgili metinlerde Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin kendisinde bulunduğu sahâbîye verilen isimler yer almaktadır.

Yukarıdaki tabloda İbrahim b. Sa'd'ın senesinde yer aldığı bütün rivâyetler yer almaktadır. Fakat bu râvinin yer aldığı rivâyetlerin hepsinde söz konusu bir tereddüt yaşanmadığı sadece beşinci, on ikinci, on dokuzuncu ve otuz yedinci rivâyetlerde iki isim verildiği görülmektedir. Dolayısıyla Tevbe sûresi son iki âyeti getiren sahâbînin kimliği ile ilgili bir çıkmazın bu râvi kaynaklı olmadığı anlaşılmaktadır.

3. Tâberî kaynaklı yirmi ikinci rivâyetin diğer rivâyetlerin anlatımıyla pek çok konuda farklılaştığı görülmektedir. Yirmi ikinci rivâyette anlatıldığı üzere, Hz. Ebû Bekir kendisine Kur'an'ın cem edilmesi fikri ile gelen Hz. Ömer'e olumsuz cevap verir. Sonrasında Zeyd b. Sâbit'i çağırarak durumu anlatır ve "Eğer sen bu göreve olumlu bakar ve Hz. Ömer ile bir olursan ben de size destek olurum. Fakat eğer bana katılırsan ben bu görevi yapmama taraftarıyım" sözlerini söyler. İlgili konu üzerinde istişare yapıldıktan sonra bu görevde herkes için hayır olduğuna karar verilir. Zeyd b. Sâbit Kur'an âyetlerini deri parçalarına, kürek kemiklerine ve hurma dallarına yazar. Hz. Ebû Bekir vefat ettiğinde Hz. Ömer bu çalışmayı tek Sahifede toplar. Sonrasında Sahife Hafsa'da kalır. Hz. Osman kendi döneminde ortaya çıkan kıraat tartışmalarını önlemek için Zeyd b. Sâbit'i görevlendirerek Kur'an'ı bir Mushaf'ta toplamasını ister. Birlikte yazmaları için ise Eban b. Saîd b. el-As'ı, Zeyd b. Sâbit'in yanına verir. Yazma esnasında bir kelimenin okunuşunda ihtilaf yaşanır. (Zeyd) 'التابوه', Eban b. Saîd 'التابوت' der. Durumu Hz. Osman'a sorduklarında o da 'التابوت' yazılmasını söyler. Yazma işi bitip gözden geçirildiğinde Zeyd b. Sâbit Ahzab Sûresi 23. âyetin yazılmadığını fark eder ve uzun aramalar sonrasında bulur. Sonraki kontrolde ise Tevbe Sûresi son iki âyetin yazılmadığını anlayan Zeyd b. Sâbit birçok sahâbîye sorar fakat en son Huzeyme'de bulur. Zeyd b. Sâbit iki âyeti Berâe Sûresi'nin sonuna ekler ve "Şayet üç âyet olsaydı onları tek sûre yapardım" der.

Yazılan çalışma Hafsa'dan getirilen Mushaf ile karşılaştırıldığında hiçbir eksik olmadığı görülür ve insanlara bu Mushaf'ı yazmaları emredilir.

Yukarıdaki rivâyette Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer tarafından ikna edilememiş ve Zeyd b. Sâbit'e Kur'ân'ın cem'i konusu açılarak fikri alınmak istenmiştir. Zeyd b. Sâbit burada ara bulma rolündedir. Fakat diğer rivâyetlerde Hz. Ebû Bekir gönlü razı olmuş bir şekilde Zeyd b. Sâbit'i Kur'ân'ın ceminde görevlendirmek üzere çağırmıştır. Diğer taraftan Zeyd b. Sâbit bu rivâyette Hz. Ebû Bekir döneminde yaptığı çalışmadan bahsederken âyetleri deri parçalarına, kürek kemiklerine ve hurma dallarına yazdığını kaydetmektedir. Burada Hz. Ebû Bekir döneminde kağıtlar yerine halen bu ilkel malzemelerin kullanılıyor olması bilgisi farklılık arz etmektedir. Halbuki diğer rivâyetlerde bu kısım, Hz. Peygamber döneminde deri parçaları, kürek kemikleri ve hurma dalları gibi farklı malzemelerin üzerine yazılmış âyetlerin Hz. Ebû Bekir zamanında tekrardan kağıtlar üzerine yazılarak temize geçirilmesi ve derlenmesi şeklinde yer almaktadır. Diğer taraftan Hz. Osman döneminde bir araya gelen heyette Eban b. Saîd b. el-As isminden bahsedilmektedir. Oysaki heyette bu ismin yerine Saîd b. el-As adındaki sahâbeden bahsedilmekte ve bu sahâbî istinsah faaliyetinde Zeyd b. Sâbit'le birlikte çalışmaktadır. Bu isimle alakalı rivâyetlere bakıldığında istinsah faaliyetinde görev alanların değiştiği tabloda görülecektir.

Tablo 2.

Rivâyetler	Çalışmada Bulunan Sahâbe
İkinci Rivâyet	Übey b. Ka'b 'التابوه' dedi. Saîd b. el-As 'التابوت' dedi.
On beşinci Rivâyet	Zeyd b. Sâbit 'التابوه' dedi. Arap gençler 'التابوت' dedi.
Yirmi ikinci Rivâyet	Zeyd b. Sâbit 'التابوه' dedi. Eban b. Saîd el-As 'التابوت' dedi.
Otuz üçüncü Rivâyet	Zeyd b. Sâbit 'التابوه' dedi. Saîd b. el-As 'التابوت' dedi.

Hz. Osman dönemindeki istinsah faaliyetinde yer alan çalışma grubu, tabloda yer alan rivâyetlere göre verilmektedir. Çalışma grubundaki isimlerin rivâyetlere göre değiştiği görülmektedir. Bu grubun içerisinde Zeyd b. Sâbit'in olduğu fakat yanındaki yardımcı sahâbînin isminin farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır.

4. Dördüncü ve yedinci rivâyette Zeyd b. Sâbit Hz. Peygamber'den işittiğini bildiği sadece bir âyeti bulamadığını ifade etmektedir. Diğer rivâyetlerde آيَاتِن ya da وَجَدْنَاهُمَا gibi ifadelerle çokluğa işaret varken burada sadece bir âyetten bahsedilmektedir. Bahsi geçen hadis metni şöyledir:

" فَقَدْ تِ آيَةً كُنْتُ أَسْمَعُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُهَا، فَأَلْتَمَسْتُهَا، فَوَجَدْتُهَا عِنْدَ خُزَيْمَةَ بِنِ ثَابِتٍ {قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ

أَنْفُسِكُمْ} [التوبة: ١٢٨] الْآيَةِ، فَأَحْقَقْتُهَا فِي سُورَتِهَا "

Burada Tevbe Sûresi ile ilgili olarak yalnızca 128. âyetin kaybından bahsedilmektedir. Dolayısıyla 129. âyet konu edilmemektedir. Sadece dördüncü ve yedinci rivâyetlere bakıldığında Tevbe Sûresi'nin 128 âyetten oluştuğu ve bu sûrenin son âyetinin لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ olan 128. âyet olduğu görülmektedir. Halbuki diğer rivâyetlerde bu hadisin aksine 129. âyete de bir şekilde atıf yapılmakta ve Tevbe Sûresi'nin sonuna eklenen âyetlerin 128 ve 129. âyetler olmak üzere iki tane olduğu bilgisi çoğu rivâyette yer almaktadır. Çalışmadaki toplam otuz sekiz rivâyetten yalnızca ikisinin Tevbe Sûresi'nin 128 âyetten oluştuğunu söylemesi elbette bu mevzunun doğruluğuna kuşku düşürmektedir. Bununla birlikte manayla rivâyetin yaygın olduğu bir literatürde dördüncü ve yedinci rivâyetlerdeki bu ifadenin bir sonraki âyete de işaret ettiği de düşünülebilir.

5. İbn Ebû Dâvud'ın *Kitâbu'l-Mesâhif* adlı eserinden alınan rivâyetlere burada dikkat çekmek gerekmektedir. Zira bu eserden alınan rivâyetlerden edinilen bilgiler bahsi geçen konu ile alakalı anlaşılır, net açıklamalar barındırmamaktadır. Şimdi bu rivâyetlerde görülen bazı problemlere değinilecektir.

Bahsi geçen esere ait rivâyetlerin Kur'ân tarihi ile ilgili üzerinde ittifak ettiği bilgi sadece "Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından sonra Kur'ân'ın cem edilmesine karar verilmiş ve yapılan titiz bir çalışmayla Mushaf oluşturulmuştur" cümlesinde toplanabilmektedir. Diğer türlü ilgili rivâyetlere göre bu konu ile alakalı bütün konular bir çıkmazın içindedir. Örneğin, bu faaliyet hangi halife döneminde gerçekleştirilmiştir? Kur'ân'ın cem'i Hz. Ebû Bekir zamanında mı yoksa Hz. Osman ya da Hz. Ömer döneminde mi yapılmıştır? Kur'ân'ın toplanmasını kim teşvik etmiştir? Bu görevi kim ya da kimler icra etmiştir? Kur'ân'ın cem'ini Zeyd b. Sâbit mi, Übey b. Ka'b mı, Hz. Ömer mi yoksa Hz. Osman mı yerine getirmiştir? İlgili âyetin yazılmadığını anlayan sahâbî Zeyd b. Sâbit mi, Übey b. Ka'b mı, Huzeyme b. Sâbit mi yoksa Hâris b. Huzeyme midir? Bahsi geçen âyetler kimsede bulunamazken tek bir sahâbîde bulunmuş fakat bu sahâbînin kim olduğu yer verilen rivâyetlerde hep farklılık göstermiştir. İlgili âyetler rivâyetlerde geçen Übey b. Ka'b veya Hâris b. Huzeyme isimlerinden hangisinde bulunmuştur? Bahsi geçen âyetlerin yeri nasıl belirlenmiştir? İşte bütün bu soruların cevabı her bir rivâyette farklılık göstermiş, sorulara tek bir cevap alınamamıştır.

Aslında yukarıdaki İbn Ebû Dâvud'un rivâyetlerinde görülen problemi çalışmada geçen otuz sekiz rivâyetin genelinde görmek mümkündür. Rivâyetlerin her birinde bazı konulara farklı cevaplar yer almaktadır. Fakat *Kitâbu 'l-Mesâhif* diğerlerinden farklı olarak tek bir eserde birbiriyle çelişen rivâyetlerin bulunduğu bir eser olarak dikkat çekmektedir.

II. BÖLÜM

2. TEFSİR İLMİNDE TEVBE SÛRESİ 128 ve 129. ÂYETLERLE İLİŞKİLİ TARTIŞMALI KONULAR

Berâe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin Mushaf'a en son eklenmesi, hemen bulunamaması, yazılı nüshasının sadece tek bir kişide bulunması ayrıca Mushaf'a ilave edilirken hangi sûreye ekleneceğinin ihtilaflı olması gibi mevzular Tefsir ilminin belli başlı konularına dahil olmuş ve hakkındaki muhtelif rivâyetler tartışmaları nihayete erdirememiştir. Bu bölümde bahsi geçen âyetlerle ilgili rivâyetlerin Tefsir ilminde hangi tartışmalı konularda yer aldığı, ne gibi problemlere neden olduğu incelenecektir.

Tevbe Sûresi son iki âyet ile ilgili birçok belirsizlik mevcuttur. Bahsi geçen âyetlerin Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğu rivâyetlerde çeşitlilik göstermekte bu konuda farklı değerlendirmeler yapılmaktadır. Yine bu konu ile alakalı olarak adı geçen âyetlerin Allah katından en son nâzil olan âyetler olup olmadığı konusunda da çeşitli hadis ve görüşler vardır. Pek çok rivâyette bu âyetlerin semadan en son inen âyetler olduğu bilgisi yer alırken bunun aksini söyleyen rivâyetler de mevcuttur. Diğer taraftan Berâe Sûresi'nin sonuna eklenen iki âyet gerçekten de ilgili sûreye mi aittir yoksa Mushaf'a en son eklenen âyetler olması hasebiyle son sûreye eklenmesi uygun mu görülmüştür? Bütün bu konularla birlikte başka tartışmalar da aşağıda müstakil başlıklar altında ele alınmış, değerlendirilmiştir.

2.1. Tevbe Sûresi Son İki Âyet Mekkî midir Medenî midir?

Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin Mekkî ya da Medenî olduğuna dair âlimler farklı görüşleri savunmaktadır. Bazıları Übey b. Ka'b'a ait rivâyetlerle kimisi de âyetlerin üslubu ve anlamı üzerinden değerlendirme yapmaktadır. Çalışmada Übey b. Ka'b'tan aktarılan birinci, on yedinci ve yirmi üçüncü rivâyetlerde Tevbe Sûresi son iki âyetin Allah katından en son nâzil olan âyetler olduğu bilgisi mevcuttur. Bu üç rivâyeti Katâde, Hanbel b. İshak ve Taberî eserlerinde zikrederken Hâkim *Müstedrek*'inde aynı rivâyetlere yer vermektedir.¹⁵⁹ Yine İbn Kesîr, Elmalılı Hamdi Yazır ve Zemahşerî gibi müfessirler eserlerinde Übey b. Ka'b'dan gelen "Kur'ân'dan son nâzil olan âyet, sûrenin sonuna kadar olmak üzere: 'And olsun ki; size kendinizden bir peygamber gelmiştir...' âyetidir" rivâyetini aktarırlar.¹⁶⁰ Hasan Basrî Berâe

¹⁵⁹ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 1/56; İzzet Derveze, *Kur'ân'ı Anlamada Usûl* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2017), 69.

¹⁶⁰ İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*, 7/3708; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 4/2654; Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, çev. Muhammed Coşkun vd. (İstanbul, 2017), 3/ 224.

sûresi 128 ve 129. âyetlerin Kur'ân'ın en son inen âyetleri olduğunu, bu âyetlerden sonra Kur'ân'ın inmediğini söylemektedir. Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713 [?]) de ilgili âyetlerin Kur'ân'a inen son âyetler olduğu görüşünü savunmaktadır.¹⁶¹ İbnü'l-Enbârî Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetleri “Zaman bakımından semaya en yakın olan âyet” olarak tanımlamaktadır.¹⁶² Bu rivâyetler doğrultusunda bahsi geçen âyetlerin Medenî olduğu düşüncesi savunulmaktadır. Çalışmadaki rivâyetlerden olmayıp farklı eserlerde yer alan Übey b. Ka'b'ın söylediği mânâyla uyumlu olan İbn Abbas'ın rivâyetleri de mevcuttur. İbn Abbas Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin Kur'ân'ın son nâzil olan âyetleri olduğunu “Peygamber'e inen son âyet, *'Andolsun ki gerçekten size kendinizden olan bir Peygamber geldi...*' âyetidir” sözüyle tasdik etmektedir.¹⁶³ Dolayısıyla ilgili âyetlerle alakalı Übey b. Ka'b ve İbn Abbas tarafından nakledilen rivâyetlere Katâde, Hanbel b. İshak, Taberî, Hâkim, İbnü'l-Enbârî, İbn Kesîr, Elmalılı Hamdi Yazır ve Zemahşerî gibi âlimlerin eserlerinde ulaşılmaktadır.

Übey b. Ka'b'tan gelen rivâyet dışında ilgili âyetlerin Medenî olduğu tezi başka bir bilgiye daha dayandırılmaktadır. O da çeşitli tefsir kitaplarında var olan şu rivâyet metnidir: “Kur'ân'ın bütün bölümleri âyet âyet, harf harf inmiştir; yalnız Berâe (Tevbe) Sûresi ile Kul hüvallahü ehad (İhlas) Sûresi hariç. Çünkü bu iki sûre yetmiş bin saf melek refakatinde bana indirilmiştir.”¹⁶⁴ İşte bu hadis nazara alındığında Tevbe Sûresi'nin bütün âyetleriyle toplu olarak indiği, son iki âyetinin farklı bir şehir ya da bölgede inmediği anlaşılmaktadır. Bu durumda bir bütün olarak indiği söylenen Tevbe Sûresi'nin son iki âyeti de dahil bütün âyetleriyle Medenî olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere Tevbe Sûresi, Tebük seferine giderken inmeye başlamış ve sonrasında vuku bulan olaylar üzerine inmeye devam etmiştir. Tevbe Sûresi âyetleri belli bir olay üzerine indiği için bütün âyetleri nüzul sırasına göre tertip edilmiştir. İlgili âyetlerin en son inen âyetler olması hasebiyle Tevbe Sûresi de en son inen sûre olmaktadır.¹⁶⁵ Yukarıdaki hadise göre Tevbe Sûresi'nin Tebük seferindeki olaylar örgüsüne göre peyderpey indiği ve âyetlerinin de nüzul sırasına göre tertip edildiği bilgisine ulaşılamamaktadır. Çünkü hadise göre âyetler bir bütün halinde sûre olarak inmiştir. Bu rivâyetteki bilgi sadece son iki âyetin diğer âyetlerden farklı yer ve zamanda inmediğini

¹⁶¹ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat), 4/161; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meali Âlîsî ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi), 3/1355; Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, çev. Suat Yıldırım vd. (Ankara: Akçağ Yayınları), 12/246.

¹⁶² es-Suyûtî, *el-İtkân*, 1/57.

¹⁶³ Ali Arslan, *Büyük Kur'ân Tefsiri* (İstanbul: Arslan Yayınları), 7/315

¹⁶⁴ Şeyhülislam Ebüssuûd Efendi, *Ebüssuûd Tefsiri*, çev. Ali Akın (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2006), 6/2721; Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 3/224; Kadı Beydâvî, *Beydâvî Tefsiri*, çev. Bülent Kaya (İstanbul: Selsebil Yayınları, 2011), 2/264.

¹⁶⁵ Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, 4/161.

dolayısıyla Medenî olduğunu göstermektedir. Halbuki Tevbe Sûresi'nin konu itibarıyla değindiği Tebük Savaşı tarihî bir olaydır. Dolayısıyla âyetlerin savaşta yaşanan hadiseler üzerine kısım kısım inmesi muhtemel iken tek seferde toplu olarak inmesi anlaşılır görünmemektedir.

Buna karşın bazı âlimler ilgili âyetlerin en son inen âyetler olmadığını hatta bu âyetlerin Mekkî olduğunu ileri sürmektedirler. Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin iniş tarihi hakkında Derveze birkaç değerlendirme yapmaktadır. Zeyd b. Sâbit'in birçok rivâyette geçtiği üzere ilgili âyetler hakkında kullandığı "Tevbe Sûresi'nin son âyetleri" ifadesinde Derveze'ye göre Zeyd b. Sâbit, Tevbe Sûresi'nin nüzul açısından en son inen âyetleri demek istemiş olabilir. Bu değerlendirme isabetli olduğunda Derveze'ye göre bahsi geçen âyetlerin Medenî olması sahih olacaktır.¹⁶⁶ Fakat Derveze, Zeyd b. Sâbit'in çoğu rivâyette geçen "Tevbe Sûresi'nin son âyetlerini bulamadım" ifadesinde "Tevbe Sûresi'nin en son nâzil olan âyetini" demek istemediğini düşünmüş olacak ki kendisi ilgili âyetlerin Mekkî olduğunu savunmaktadır. Diğer taraftan Derveze çeşitli tefsir kitaplarında yer alan Tevbe Sûresi son iki âyetin en son nâzil olan âyetler olduğuna dair Übey b. Ka'b'ın naklettiği rivâyetin sahih hadis kitaplarında yer almadığını belirtmektedir. Aynı şekilde Derveze İbn Kesir'in bahsi geçen âyetleri konu alan bir rivâyet hakkında "garip" demesini hatırlatmaktadır. Çünkü İbn Kesir kendi eserinde, çalışmada dokuzuncu, yirmi birinci, yirmi üçüncü, yirmi yedinci ve otuz birinci rivâyetlerde geçen, Übey b. Ka'b'ın etrafındakilere Kur'ân âyetlerini dikte ettirdiği onların da yazdığı, en son Tevbe Sûresi 127. âyete geldiklerinde bunu Kur'ân'ın son âyeti zannettikleri hadisi, tam metin olarak aktarmakta ve bu rivâyeti "garip" olarak nitelemektedir. Derveze kitabında bu kısma atıfta bulunmakta ve bu rivâyetin de sahih hadis kaynaklarında olmadığını kaydetmektedir.¹⁶⁷ Dolayısıyla ilgili rivâyetlerin sahih hadis kitaplarında yer almaması sebebiyle bahsi geçen âyetleri söz konusu rivâyetler ışığında yorumlamanın doğru olmayacağını düşünmektedir. Peki Buhârî ve Müslim'in eserlerinde bulunmayan ya da diğer *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin eserlerinde yer almayan hadisleri "sahih değildir" denilmesi ne kadar isabetlidir? Hadislerin bulunduğu kaynaktan bağımsız olarak senet ve metin incelemesine tabi tutulması muhaddisler tarafından tercih edilen bir yöntemdir. Bu konu ile alakalı olarak Kasım b. Kutluboğa "Bir hadisin sıhhati, hangi kitapta bulunduğu bakılarak değil, onu nakledenlerin haline bakılarak tayin ve tespit edilir" demektedir.¹⁶⁸ Dolayısıyla bir hadisin kaynak gösterilebilmesi ya da Hz.

¹⁶⁶ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, çev. Vahdettin İnce (Ekin Yayınları, 1998), 7/439.

¹⁶⁷ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 7/437-438.

¹⁶⁸ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008), 109.

Peygamber'e atfedilebilmesi için hadis âlimleri öncelikle ilgili hadislerin râvilerini cerh ve ta'dîl açısından değerlendirmektedirler. Râvilerin cerh veya ta'dîl edilmesine göre amel edilip edilemeyeceğini beyan etmektedirler. Buradan hareketle Tevbe Sûresi son iki âyetle alakalı rivâyetler hakkında "sahih değildir" denilebilmesi için bu hadislerin bulunduğu hadis kitaplarına değil, bu rivâyetleri nakleden râvilerin adalet ve zabt özelliklerine bakılması ve yapılan tenkit sonrasında "sahihtir" ya da "sahih değildir" denilmesi daha anlaşılır olacaktır. Derveze Tevbe Sûresi son iki âyeti anlam itibarıyla da önceki âyetlerle uyumlu olduğunu düşünmekte hatta Kur'ân'ın son âyetleri olmaya en yakışır iki âyet olduğunu şu cümlelerle açıklamaktadır.

Durum ne olursa olsun birinci âyet Hz. Peygamber'i öven, onun güzel sıfatlarını, büyük ahlakını, müminlere ve Araplara karşı rahmet, şevkat, acıma, yumuşaklık, hayır ve iyiliklerle dolu olan kalbini anlatan âyetlerden biridir. Belki de bu açıdan âyet Hz. Peygamber'in mükemmel huyunu, sıfatlarını, gönlünün doluluğunu, samimiyetinin derinliğini, Arapların hidayetini, iyiliğin ve kuruluşunu şiddetle arzu edişini anlatan en belirgin ve özlü âyettir. Şayet bu âyet Kur'ân'ın son nâzil olan âyeti ise ve âyetlerindense bu Allah'ın Hz. Peygamber'e indirdiği yüce Kur'ân için çok güzel, çok yönlü ve çok amaçlı bir sonuç niteliğindedir.¹⁶⁹

Derveze'nin yukarıda yaptığı bütün değerlendirmeler göz önüne alındığı zaman aslında kendisi de ilgili âyetlerin Medenî olma ihtimaline daha çok yer vermektedir. Fakat buna rağmen ilgili âyetlerin Mekkî olduğu noktasında ısrarcıdır. Derveze, eserinde Reşit Rıza'nın düşüncelerine yer vermekte ona katıldığı görülmektedir. Reşit Rıza *Tefsîru'l-menar*'da İbn Fûrs'ten aktardığı rivâyette bu âyetlerin Mekkî olduğunu söylemektedir. Ne var ki Derveze, *Tefsîru'l-menar*'daki İbn Fûrs'ün rivâyetinin dışında, tefsir kitaplarında ilgili âyetlerin Mekkî olduğuna dair başka bir rivâyet bulamadığını kaydetmektedir.¹⁷⁰ Fakat buna rağmen sadece *Tefsîru'l-menar* kitabında olduğunu söylediği rivâyeti herhangi bir tenkide tabi tutmazken pek çok tefsir ve hadis kitaplarında yer alan söz konusu âyetlerle alakalı rivâyetleri, sahih hadis kitaplarında olmadığını ileri sürerek "sahih değildir" sözleriyle niteleyebilmektedir. Derveze'nin sahih hadis kitaplarından kastı nedir? Derveze'ye göre hangileri sahih hadis kitabıdır? Sadece *Tefsîru'l-menar*'da geçtiğini söylediği İbn Fûrs rivâyetine dayanarak Tevbe Sûresi ilgili âyetlerin Mekkî olduğunu nasıl temellendirir? Derveze'nin bu yorumlarında kendisiyle çeliştiği görülmektedir. İbn Fûrs'e göre Tevbe Sûresi, son iki âyeti hariç Medenîdir.

¹⁶⁹ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, 7/439.

¹⁷⁰ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, 7/437.

İbn Fûrs, Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetleri Mekkî kabul etmektedir. Ali Arslan ise eserinde “Bu iki âyet Kur’ân’ın en son inen âyetleridir” hadisini zikrederek bu rivâyetin İbn Fûrs’ün rivâyetiyle çeliştiğini hatırlatmaktadır.¹⁷¹

Reşit Rıza “Eğer yüz çevirirlerse de ki: ‘Bana Allah yeter. O’na tevekkül ettim. O, yüce Arşın sahibidir”¹⁷² âyetinin içerisinde taşıdığı anlam itibariyle Mekkî olduğunu düşünmektedir. “Eğer yüz çevirirlerse” hitabının özellikle müşriklere yönelik bir hitap olduğunu, ilgili âyetlerin insanların bölük bölük İslam’a girdiği Medine döneminde anlam dolayısıyla söylenmiş olamayacağını belirtmektedir. Adı geçen âyetlerdeki hitabı, Hz. Peygamber’in Mekke döneminde müşrikleri İslam’a davet ederken kullandığı üsluba benzetmektedir. Reşit Rıza her iki âyette de hitabın Araplara yönelik olması dolayısıyla bu âyetlerin Mekkî olduğunu savunmaktadır.¹⁷³ Aslan, Berâe Sûresi son iki âyetin mânâ olarak en güzel nübüvvetin başlangıcında ve Mekke döneminde anlamını bulacağını dolayısıyla Mekkî olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁴ Mukâtil b. Süleyman, Berâe Sûresi’nin hepsinin Medine’de indiğini sadece son iki âyetin Mekke’de nâzil olduğunu tefsirinde yazmaktadır.¹⁷⁵ Fakat nasıl böyle bir değerlendirmeye vardığının bilgisi eserinde mevcut değildir. İlgili âyetlerin Mekkî olduğu düşüncesine katılan Süleyman Ateş, Mekkî olan bu âyetlerin doğal olarak okunacağını, unutulmayacağını ve de Mushaf’taki yerinin pek tabi bilineceğini ileri sürmekte, aksini kabul etmemektedir. Ne var ki ilgili âyetlerin bulunamaması ya da yerinin bilinmemesi mevzuu, bu âyetlerin Medine’de indiğinin kabulünde gerçekleşecektir ki bu söz konusu ihtimal de Ateş’e göre çok zayıftır.¹⁷⁶ Halbuki, Ziya Şen’e göre bahsi geçen âyetlerin tek bir yazılı metninin bulunması ve ekleneceği sûre mevzusunda sahâbede belirsizlik yaşanması bu âyetlerin en son inen âyet olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁷⁷

Kurtubî Tevbe Sûresi son iki âyetin en son inen âyet olduğu görüşündense, Bakara Sûresi 281. âyetin Allah katından en son nâzil olan âyet olduğu rivâyetini daha sahih kabul etmektedir.¹⁷⁸ Kurtubî, ikinci görüşün daha yaygın, daha çok bilinen ve daha çok nakledilen olduğunu bildirmekte ve bu rivâyeti İbn Abbas’ın da rivâyet ettiğini kaydetmektedir.¹⁷⁹ Bir

¹⁷¹ Arslan, *Büyük Kur’ân Tefsiri*, 7/315.

¹⁷² et-Tevbe, 9/129.

¹⁷³ Derveze, *et-Tefsîru’l-Hadis*, 7/437.

¹⁷⁴ Arslan, *Büyük Kur’ân Tefsiri*, 7/315.

¹⁷⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Müessesetü’t-Târihi’l-Arabî, 2002), 2/153.

¹⁷⁶ Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, 4/162.

¹⁷⁷ Şen, *Kur’ân’ın Metinleşme Süreci*, 201.

¹⁷⁸ Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi’l-Kur’ân*, 8/465.

¹⁷⁹ Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi’l-Kur’ân*, 3/619.

rivâyetin senedine bakılmaksızın, yaygın bir rivâyet olması düşüncesiyle sahih saymak hadis usulü yöntemlerinde rastlanılan bir durum değildir. Ayrıca İbn Abbas’a izafe edilen, başka âyetlerin en son nâzil olduğuna dair rivâyetler de vardır. Ali Arslan da Kur’ân’ın en son inen âyetleriyle ilgili olarak bir araştırma yaptığını ve içlerinden en sahih olanı tespit ettiğini, sonuç itibarıyla sahih rivâyetlere göre Kur’ân’ın en son inen sûresinin Nasr, en son inen âyetinin ise Bakara Sûresi 281. âyet olduğunu kaydetmektedir.¹⁸⁰ Ali Arslan hangi rivâyetleri ne sebeple elemiştir? Nasr Sûresi’nin son sûre olduğunu beyan eden rivâyetler nasıl bir haslet taşımaktadır ki “en sahih rivâyet” olarak değerlendirilmiştir? Bütün bu sorular merak konusudur. Zira Nasr Sûresi Medine’de, Mekke’nin fethinden önce nâzil olmuştur. İbn Abbas’ın bu sûre ile ilgili yaptığı değerlendirme, bu sûrenin Hz. Peygamber’in risâlet görevini tamamladığı dolayısıyla vefatını haber verdiği, şeklindedir. Ali Arslan’ın Mekke’nin fethinden önce nâzil olan Nasr Sûresi için böyle bir ifade kullanması, bütünüyle inen en son sûre olarak anlaşılmaya daha çok müsaittir. Ali Arslan, ilgili âyetlerin Kur’ân’ın son inen âyetleri olmadığını ileri sürmekte, bu fikrini kitabı *Büyük Kur’ân Tefsirinde* Ebu’l-Âliye’den gelen şu rivâyete dayandırmaktadır:

Onlar Ebû Bekir döneminde Kur’ân’ı bir Mushaf’ta derlemişlerdir. Bazı kimseler yazıyordu. Übey b. Ka’b da onlara yazdırıyordu. Onlar Tevbe Sûresi’nin 127. âyetine gelince onu Kur’ân’ın son âyeti sandılar. Übey b. Ka’b ise onlara, “Hz. Peygamber bana bunlardan sonra iki âyeti okumuştur” deyip, “And olsun ki gerçekten size kendinizden olan bir peygamber geldi” âyetinden sûrenin sonuna kadar okudu ve yaptığı işi “Allah’tan başka ilah yoktur” cümlesi ile sona erdirdi.

Ali Arslan yukarıda yer verdiği rivâyetten hareketle ilgili âyetlerin, sadece Tevbe Sûresi’nin son âyetleri olduğunu diğer türlü Kur’ân’ın son nâzil olan âyetleri olmadığını söylemektedir. Arslan’a göre bahsi geçen âyetlerin son âyetler olarak kabul edilmesi Tevbe Sûresi’nin, Kur’ân’ın son nâzil olan sûresi olması durumunda gerçekleşecektir. Tevbe Sûresi’nin en son inen sûre olduğu kabul edildiğinde son inen âyetleri de Kur’ân’ın son nâzil olan âyetleri olacaktır.¹⁸¹ Diğer bir ifadeyle ilgili âyetler yazara göre Mushaf’ın son âyetleri değil, Tevbe Sûresi’nin son âyetleridir. Yazar eserine aldığı, aşağıda da tekrar değinilecek olan rivâyette söz konusu âyetlerin Kur’ân’ın son âyetleri olduğu bilgisine ulaşamadığını sadece Berâe Sûresi’nin son âyetleri olduğu malumatına ulaştığını kaydetmektedir.

Ali Arslan’ın yukarıda aktardığı rivâyet halihazırda çalışmada yer alan dokuzuncu, yirmi birinci, yirmi üçüncü, yirmi yedinci ve otuz birinci olmak üzere toplam beş farklı rivâyette

¹⁸⁰ Arslan, *Büyük Kur’ân Tefsiri*, 7/315-316.

¹⁸¹ Arslan, *Büyük Kur’ân Tefsiri*, 7/316.

geçmektedir. Bu rivâyetlerde Ali Arslan'ın aktardığı bölüm, Übey b. Ka'b'a ait şu sözlerle devam etmektedir: “Übey daha sonra: ‘Bu, Kur’ân’dan inen son âyettir, Allah’ın şu âyetinde: “Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberlere, ‘Şüphesiz, benden başka hiçbir ilah yoktur. Öyleyse bana ibadet edin’ diye vahyetmişizdir”¹⁸² ilham ettiğiyle bu iş (Kur’ân’ın vahyi) tamamlandı’ dedi.” Übey’e ait olan ve rivâyetin de son cümlesi olan bu ifade Arslan’ın aktardığı rivâyette mevcut değildir. Dolayısıyla yazar, Tevbe Sûresi ilgili âyetleri Kur’ân’ın son âyetleri değil, Tevbe Sûresi’nin son âyetleri olarak değerlendirmiştir. Halbuki oldukça sarıh ve anlaşılır bir ifade olan Übey’in “Bu, Kur’ân’dan inen son âyettir” cümlesi rivâyette yer almış olsaydı yazarın çok daha farklı bir sonuca ulaşması kaçınılmaz olacaktır. Mamafih yazarın bahsedilen kısımdan haberdar olmaması gibi bir durum da mantıklı görünmemektedir.

Yukarıda birçok müellifin görüşü aktarılmıştır. Tevbe Sûresi son iki âyetin en son nâzil olan âyet dolayısıyla Medenî olduğunu düşünen âlimler Hasan Basrî, Saîd b. Cübeyr, İbnü'l-Enbârî ve Ziya Şen'dir. Bununla birlikte sahâbeden Übey b. Ka'b ve İbn Abbas'ın ilgili âyetlerin Kur’ân’dan en son nâzil olan âyetler olduğu yönündeki rivâyetleri çok yaygın olup pek çok tefsir kitabında bulunmaktadır. Burada âlimlerin üslup ve anlam itibariyle konuya yaklaşımları dikkat çekmektedir. Tevbe Sûresi son iki âyet mealen şöyledir: “Andolsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir, size çok düşkündür, müminlere karşı şefkat ve merhamet doludur. Buna rağmen yüz çevirirlerse de ki: “Allah bana yeter, O’ndan başka ilah yoktur, ben yalnız O’na güvenip dayanırım; O, büyük arşın sahibidir.”¹⁸³ Bu âyetler Hz. Peygamber’in (s.a.s) güzel ahlakından, merhametinden bahsetmekte Hz. Peygamber’i (s.a.s.) övmektedir. Dolayısıyla Kur’ân’ın hatmini yapmaya en layık bu âyetlerin olduğu söylenmektedir. Aynı şekilde bu âyetlerin yazılı metninin herkeste olmaması, yalnızca bir sahâbîde bulunması bu âyetlerin nüzulda sona kaldığına dolayısıyla bu âyetlerin en son inen âyetler olmasına bağlanmaktadır.

Mukâtil b. Süleyman, Kurtubî, Reşit Rıza, Derveze, Ali Arslan ve Süleyman Ateş, Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin Mekkî olduğunu düşünmektedirler. Burada âlimlerin kendi düşüncelerini genel olarak ilgili âyetlerin Medenî olduğunu ifade eden rivâyetleri “sahih değildir” şeklinde çürüterek temellendirmeye çalıştıkları görülmektedir. Ayrıca ilgili âyetlerin Mekkî olduğunu destekleyen sadece İbn Fûrs’e ait olan “Tevbe Sûresi son iki âyeti hariç Medenîdir” rivâyeti bulunmaktadır. Yalnız ilgili âyetlerin üslup itibariyle Mekkî olduğunun söylenmesi kuvvetli bir yorum olarak görünmektedir. Âyetlerin mânâ itibariyle Mekke

¹⁸² el-Enbiyâ, 21/25.

¹⁸³ et-Tevbe, 9/128-129.

döneminde Hz. Peygamber'in müşriklere yaptığı hitaba benzediği, Mekke döneminde müşriklere yapılan uyarılardan olduğu dikkate alınacak olursa bu bahsi geçen âyetlerin Mekkî olduğu da ağır basmaktadır. Fakat Kur'ân'ın geneline bakıldığında Medenî olduğu halde Mekkî âyetlerin üslubunu taşıyan âyetler az da olsa bulmak mümkün olacaktır. Yukarıda ilgili âyetlerin Medenî olduğu yönünde çok daha kuvvetli deliller, rivâyetler sunulmuşken sadece hitap ve üslup açısından değerlendirerek bahsi geçen âyetlere Mekkî'dir demek doğru olmayacaktır.

2.2. Tevbe Sûresi Son İki Âyet Hangi Sûreye Aittir?

Mushaf'ta Tevbe Sûresi'nin son iki âyetini لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ

kelâmıyla devam eden iki âyet oluşturmakta dolayısıyla bu âyetler Tevbe Sûresi'nden sayılmaktadır. Fakat bu âyetlerin Kur'ân tarihi kaynaklarında tartışma konusu olduğu görülmekte ve bazı âlimlerce Tevbe Sûresi'ne aidiyeti sorgulanmaktadır. Çalışmada yer alan otuz sekiz rivâyetten yaklaşık yirmi dördü bahsi geçen âyetlerin Tevbe Sûresi'ne ait olduğunu ve bu sûrenin son âyetlerinden sayıldığını sarîh bir şekilde kaydetmektedir. Mevcut rivâyetlerin çoğunun söz konusu âyetlerin Berâe Sûresi'ne ait olduğunu ifade etmesi bu bilginin sıhhatine de işaret etmektedir. Tirmîzî, Buhârî ve İbn Şebbe gibi önemli muhaddis ve âlimlerin de aralarında bulunduğu birçok müellif bu kanaatteki rivâyetlere eserlerinde yer vermektedirler. Bütün bunlarla birlikte ilgili âyetlerin Mushaftaki yerinin bilinmediğine delil teşkil edecek başka rivâyetler de mevcuttur. Üçüncü, yedinci, on altıncı ve yirmi ikinci rivâyetleri bunlar arasında zikretmek mümkün olacaktır. Bu başlıkta ilgili konuya yer veren bütün rivâyetler ele alınacak, farklı görüşler paylaşılarak sağlıklı bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

Tevbe Sûresi son iki âyetin Mushaftaki yeri ile alakalı belirsizlik olduğunu ileri süren âlimler, iddialarını aşağıdaki rivâyet üzerinden temellendirmeye çalışmaktadırlar. Ahmed b. Hanbel ve İbn Ebû Davud'un eserinden alınan, sekizinci ve otuzuncu rivâyet şöyledir:

Hâris b. Huzeyme Ömer'e Berâe Sûresi'nin لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ

bu son iki

âyetiyle geldi. (Ömer) dedi ki: 'Bu âyetler için seninle birlikte başka(şahit) kim vardır?'

Dedi ki: 'Bilmiyorum fakat onları Resûlullâh'tan işittiğime, ezberlediğime ve de koruduğuma dair şehâdetime Allah da şahittir' Ömer dedi ki: 'Ben de Resûlullâh'tan onları kesinlikle işittiğime şahidim.' Sonra dedi ki: 'Şayet üç âyet olsaydılar onları tek bir sûrede

toplardım. Kur'ân'dan bir sûreye bakınız ve o ikisini oraya ekleyiniz.' Berâe Sûresi'nin sonuna onları ekledim.¹⁸⁴

Bu rivâyette Hâris b. Huzeyme getirdiği ilgili âyetlerin Tevbe Sûresi'ne ait olduğunu söylemektedir. Buna rağmen Hz. Ömer, “Şayet üç âyet olsaydılar onları tek bir sûrede toplardım” demektedir. Hz. Ömer'in yeri belli olan âyetleri tertîbinden ayırarak kendi iradesine göre ayrıca bir yere eklemek istemesi mümkün ve anlamlı görünmemektedir. Âlimler ise yukarıdaki rivâyetin girişinde yer alan söz konusu âyetlerin Berâe Sûresi'ne ait olduğu bilgisine bakmaksızın sadece Hz. Ömer'e ait olduğu söylenilen “Şayet üç âyet olsaydılar onları tek bir sûrede toplardım” ifadesinden hareketle âyetlerin yerinin bilinmediğini kaydetmektedirler. Halbuki rivâyetin girişinde âyetlerin Berâe Sûresi'ne ait olduğu geçmektedir. Bu durum gözden kaçırılmaması gereken bir ayrıntı iken sadece “Şayet üç âyet olsaydılar onları tek bir sûrede toplardım” ifadesine dayanılarak yapılan değerlendirme kimseyi doğru bilgiye ulaştırmayacaktır. Ayrıca benzer anlatımın yer aldığı on altıncı ve yirmi ikinci rivâyetlerde Hz. Ömer değil Zeyd b. Sâbit malum ifadeyi kullanmaktadır. Diğer taraftan Zeyd b. Sâbit'in bu ifadeleri farklı bir gelişmenin ardından söylediği görülmektedir. Bu rivâyetlerde Zeyd b. Sâbit Mushaf'ı incelediğinde ilk kontrolde Ahzab Sûresi 23. âyetin olmadığını fark eder ve uzun aramalar sonrasında bularak Mushaftaki yerine ekler. İkinci kontrolde Zeyd b. Sâbit “Sûrenin sonuna kadar olan لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ bu iki âyeti bulamadım” der. Ensar ve muhacire sorarak aramaya başlar ve ilgili âyetleri sonunda Huzeyme'de bulur, Berâe Sûresi'nin sonuna ekler. Zeyd b. Sâbit devamında “Şayet üç âyet olsaydılar onları tek bir sûrede toplardım” cümlesini söyler. Rivâyetin bu farklı anlatımında âyetlerin hangi sûreye ait olduğu ismen zikredilmese de on altıncı rivâyette geçen “Sûrenin sonuna kadar olan لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ bu iki âyeti bulamadım” ifadesinde sahâbî hangi sûre olduğunu bilmekte fakat dile getirmemektedir. Dolayısıyla bu rivâyetlerde dahi ilgili âyetlerin Mushaftaki yerinin bilinmediği yönündeki bilgilere ulaşmak zor görünmektedir. Şimdi âlimlerin yukarıdaki rivâyet üzerinden yaptığı değerlendirmelere yer verilecektir.

Ahmet Keleş yukarıda bahsi geçen Hz. Ömer'in “Şayet üç âyet olsaydı bir sûrede toplardım” ifadelerinden adı geçen âyetlerin hangi sûreye ait olduğunun bilinmediğini ifade etmektedir. Yazara göre, Hz. Ömer'in bahsi geçen âyetlerin yerini bilmesi durumunda böyle bir cümle kurması anlamlı olmayacaktır. Halbuki bu ifadenin geçtiği rivâyette sahâbînin, ilgili âyetlerin Tevbe Sûresi'ne ait olduğunu belirterek âyetleri Hz. Ömer'e getirdiği geçmişti.

¹⁸⁴ İbn Ebû Dâvud, *Kitâbu 'l-Mesâhif*, 221.

Dolayısıyla bu rivâyet bütün olarak okunduğunda Hz. Ömer'in ilgili âyetlerin yerinden haberdar olduğu sadece bireysel bir kanaat olarak bu ifadeleri o anda kullanmış olabileceği görülmektedir. Keleş makalesinin ilerleyen kısımlarında düşünceleriyle çelişki oluşturabilecek başka rivâyetlere de yer vererek açıklamalarını sürdürmektedir. Örneğin bu çalışmada yer alan birçok rivâyette Zeyd b. Sâbit "Tevbe Sûresi'nin son iki âyetini bulamadım" demektir. Dolayısıyla bu rivâyetlere göre sahâbe ilgili âyetlerin Mushaftaki yerini bilmektedir. Ne var ki Keleş Zeyd b. Sâbit ile Hz. Ömer'in anlam itibariyle farklı durumları anlatan bu rivâyetlerini şu şekilde izah etmektedir: "Zeyd'in sözü bu âyetler Tevbe Sûresi'nin sonuna konulduktan sonraki bir durumu anlatan ifadeler olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Ayrıca bu iki âyetin Mekki olduklarına dair verilen bilgiler de dikkate alındığında, bu âyetlerin oraya içtihaden konulmuş olduğu ortaya çıkmaktadır."¹⁸⁵ Keleş Hz. Ömer'in Tevbe Sûresi'nin sonuna ilgili âyetleri yerleştirdikten ve sahâbilerce bu ilave edilen yer benimsendikten sonra Zeyd b. Sâbit'in bu kabul ile ilgili âyetlerden bahsettiğini anlatmaktadır. Keleş'e göre söz konusu âyetlerin Tevbe Sûresi'ne aidiyeti söylenemez ve bu ikisi Tevbe Sûresi'ne içtihaden eklenmiştir. Keleş bu değerlendirmesinde ilgili rivâyete bütünüyle bakmamakta ve sadece "Şayet üç âyet olsaydı bir sûrede toplardım" sözünü ön plana çıkararak sonuca ulaşmaktadır. Ayrıca Zeyd b. Sâbit'in Tevbe Sûresi'nin son iki âyetini bulamadım dediği dolayısıyla âyetlerin hangi sûreye ait olduğunu bizzat söylediği rivâyet yaklaşık yirmi dört farklı yerde geçmektedir. Bu anlamda bu sözlerin bütün âyetler Mushaf'a kaydedildikten sonraki kabul ile söylenmiş olabileceği yeterli bir izah olarak görünmemektedir. Kaldı ki Zerkânî Hz. Ömer'e atfedilen "Şayet üç âyet olsaydı bir sûrede toplardım" hadisin sahih olmadığını, bu söze itibar edilmemesi gerektiğini söylemektedir. Fakat bu değerlendirmeye nasıl ulaştığını Zerkânî açıklamamıştır.¹⁸⁶

Süleyman Ateş, Hz. Ömer'in "Şayet üç âyet olsaydı bir sûrede toplardım" ifadesinde bahsi geçen âyetlerin Mushaf'taki yerinin sahâbe tarafından bilinmediğini söylemekte ve kaydettiği bilgilerden âyetlerin Tevbe Sûresi'ne nasıl eklendiği şöyle anlaşılmaktadır: Tevbe Sûresi son inen sûre olduğuna göre Tevbe Sûresi'ne kadar öncesindeki bütün sûreler âyetleriyle tertip edilmiş ve tamamlanmıştır. Mushaf'ta olmadığı sonradan anlaşılan ve en son bulunan bahsi geçen âyetler ise tamamlanmış sûrelere ilave edilmektense sonda kalan Tevbe Sûresi'ne eklenmek istenmiştir.¹⁸⁷ Yani Kur'an'da yeri bilinmeyen söz konusu âyetler en son nâzil olduğu bilinen sûreye eklenmek istenmiştir. Dolayısıyla bu iki âyet Tevbe Sûresi'ne ait olduğu için

¹⁸⁵ Keleş, "Kur'an'ın Cem'i ve Tertibi", 109-110.

¹⁸⁶ Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, 199.

¹⁸⁷ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 4/161; Derveze, *et-Tefsîru'l-hadis*, 7/438.

oraya kaydedilmemiş, Mushaf'ta en uygun yer Tevbe Sûresi görüldüğü için oraya yazılmıştır. Ateş'in de sadece Hz. Ömer'e atfedilen söze bakarak bu değerlendirmeyi yaptığı görülmektedir. Halbuki rivâyetin giriş kısmında ilgi âyetlerin Tevbe Sûresi'nden olduğu belirtilmişti. Diğer taraftan Ateş, Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin Mekkî olmaları dolayısıyla yıllarca okunduğunu ve sonuç itibarıyla yerlerinin bilinebileceğini, bilinmesi gerektiğini vurgulamakta sahâbenin bu âyetlerin Mushaftaki yeri konusunda anlaşmazlığa düşmelerine bir anlam verememektedir.¹⁸⁸

Bahsi geçen âyetlerin Tevbe Sûresi'nden olduğuna halihazırdaki çalışmadan pek çok örnek vermek mümkündür. Bu hadislerden olan dokuzuncu, yirmi birinci, yirmi yedinci, otuzuncu ve otuz birinci rivâyetlerde Übey b. Ka'b kendi Mushaf'ından görevlilere yazdırırken Tevbe Sûresi 127. âyete geldiklerinde bu âyeti görevliler son âyet zannederler. Bu durumda Übey b. Ka'b Hz. Peygamber'in kendisine okuttuğu 128 ve 129. âyetlerin de olduğunu söyleyerek bu iki âyeti de Mushaf'a yazdırır. Übey b. Ka'b bu iki âyeti Tevbe Sûresi'nin sonuna hemen eklemiş ve bunu yaparken de Hz. Peygamber'in kendisine bu sıra ile okuttuğunu söylemiştir. Dolayısıyla bu söz konusu rivâyetler de ilgili âyetlerin Tevbe Sûresi'ne ait olduğuna delil niteliğindedir. İlgili konuyu destekleyen bir diğer rivâyet Buhârî'nin eserinde yer alan, onuncu, on birinci, on ikinci, on üçüncü ve on dördüncü rivâyetlerde Zeyd b. Sâbit "Tevbe Sûresi'nin لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ olan iki âyetini kimsede bulamazken o ikisini sonuna kadar Huzeyme el-Ensârî'de buldum" demektedir. Ahmet Keleş bu ifadelerden Zeyd b. Sâbit'in bahsi geçen âyetlerin hangi sûreye ait olduğunu bildiğini, bu âyetlerin yerinin belirsiz olmadığını söylemektedir.¹⁸⁹ Halbuki yazar yukarıda da ifade edildiği üzere ilgili âyetlerin içtihaden Mushaf'a eklendiğini söylemiş, Zeyd'in âyetlerin Mushaf'a eklenmesinden sonra bu ifadeleri kullandığını açıklamıştır. Dolayısıyla Keleş'in bazı rivâyetler karşısında fikir karışıklığı yaşadığı anlaşılmaktadır.

Ali Arslan'a göre Tevbe Sûresi son iki âyet tevkîfi olarak Mushaf'a eklenmiştir. Çünkü ezberinde Hz. Peygamber'in dediği şekilde âyetleri muhafaza edenler Hz. Peygamber'in âyet tertibini bilmeyenlerden çok daha sıhhatli görüş ifade etmişlerdir. Übey b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit Hz. Peygamber'in en yakın vahiy katiplerinden olup Hz. Peygamber'den bütün âyetleri tertibiyle kendi kulakları ile işiten, hıfzeden akıllı ve zeki sahâbilerdendir. Dolayısıyla bu iki sahâbînin söz konusu âyetlerin yerini bildiği sahih rivâyetlerce sabittir. Ayrıca söz konusu

¹⁸⁸ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 4/162.

¹⁸⁹ Keleş, "Kur'an'ın Cem'i ve Tertibi", 109.

âyetlerin Tevbe Sûresi'ne eklenmesi mevzusunda ihtilafa giden az sayıda kişi olması ve çoğunluğun ittifak etmesi bahsi geçen âyetlerin ilgili yere konulmasına sebep teşkil etmiştir. Kendisine özel Mushaf tutan kimselerden de bu görüşe muhalif olmuş bir kimseye rivâyetlerde rastlanmamıştır. Arslan'a göre söz konusu âyetlerin yeri ile alakalı ihtilaf yaşanmasının bir diğer sebebi bu âyetlerin taşıdıkları üslup ve içerik itibarıyla Mekkî olmalarıdır. Dolayısıyla Medenî olan bir sûreye eklenecek olması tereddüt oluşturmıştır. Halbuki Mushaf'ta bunun örneği çoktur. Diğer taraftan bu âyetlerin Mekkî bir sûreye eklenmesine dair herhangi bir sahâbeden teklif de gelmemiştir. Onlar da Ebû Huzeyme'de Tevbe Sûresi'nin sonu olarak yazılı buldukları ilgili âyetleri yine Tevbe Sûresi'nin sonuna eklemişlerdir.¹⁹⁰ Bütün bunlarla birlikte çalışmadaki yirmi dört rivâyette söz konusu âyetlerin Tevbe Sûresi'ne ait olduğu bizzat yer almaktadır. Dolayısıyla yirmi dört rivâyeti görmezden gelerek sadece dört rivâyette Hz. Ömer yahut Zeyd b. Sâbit'e ait olduğu söylenilen "Şayet üç âyet olsaydı bir sûrede toplardım" ifadelerinden hareketle ilgili âyetlerin Tevbe Sûresi'ne ait olmadığını söylemek isabetli bir yaklaşım olmayacaktır.

2.3. Tevbe Sûresi Son İki Âyetin Kendisinden Alındığı Sahâbî Kimdir?

Hz. Ebû Bekir döneminde Zeyd b. Sâbit tarafından yapılan cem faaliyetinde Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin eklenmediği fark edilmiş ve sonradan bu âyetler Mushaf'a kaydedilmiştir. Söz konusu âyetlerin Mushaf'a eklenmesine vesile olan sahâbînin ismi ve kimliğinin rivâyetlerde farklılık arz ettiği görülmektedir. Bu sahâbînin ismi, çalışmadaki otuz sekiz rivâyette on farklı formda geçmektedir. Bunlar:

1. Huzeyme: Bu isim ikinci, on altıncı ve yirmi ikinci rivâyet olmak üzere toplam üç yerde geçmektedir.
2. Huzeyme b. Sâbit: Bu isim üçüncü, dördüncü, altıncı, on beşinci, on sekizinci, yirmi dördüncü, yirmi beşinci, yirmi sekizinci ve otuz ikinci rivâyet olmak üzere toplam dokuz yerde geçmektedir.
3. Ensardan bir adam: Bu kullanım sadece yedinci rivâyette geçmektedir.
4. Hâris b. Hazme: Bu isim sadece sekizinci rivâyette geçmektedir.
5. Hâris b. Huzeyme: Bu isim sadece otuzuncu rivâyette geçmektedir.
6. Huzeyme el-Ensârî: Bu isim onuncu, yirmi dokuzuncu ve otuz sekizinci rivâyet olmak üzere toplam üç yerde geçmektedir.

¹⁹⁰ Arslan, *Büyük Kur'an Tefsiri*, 7/317-319.

7. Ebû Huzeyme el-Ensârî: Bu isim on birinci, on ikinci ve on dördüncü rivâyet olmak üzere toplam üç yerde geçmektedir.

8. Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî: Bu isim yirminci, yirmi altıncı, otuz üçüncü, otuz dördüncü, otuz beşinci ve otuz altıncı rivâyet olmak üzere toplam altı yerde geçmektedir.

9. Huzeyme veya Ebû Huzeyme: Bu kullanım beşinci, on üçüncü ve on dokuzuncu rivâyet olmak üzere toplam üç yerde geçmektedir.

10. Huzeyme veya Ebû Huzeyme el-Ensârî: Bu kullanım sadece otuz yedinci rivâyette geçmektedir.

Yukarıda geçen isimler gruplandırıldığında Huzeyme, Ebû Huzeyme, Hâris b. Hazme ve Hâris b. Huzeyme olarak dört farklı isim olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan Huzeyme ve Ebû Huzeyme isimleri üzerinde aşağıda daha ayrıntılı durulacaktır. Hâris b. Hazme ve Hâris b. Huzeyme isimlerine bakıldığında ise kaynaklarda bu isimlerle ilgili şu malumatlara ulaşılmaktadır:

Hâris b. Hazme b. Adî Ebû Hazme el-Ensârî, Ebû Huzeyme denilir. Taberânî iki harekeyle el-Hâris b. Huzeyme olduğunu söylemiştir. Ebâ Bîşr diye künyelenen, lakaplandırılan İbn Huzeyme de denilmiştir. O Bedir ve Uhud savaşlarında bulunmuştur. O ikisinin ardından da o, Allah resulünün Tebük gazvesinde yolunu şaşırarak devesini bulup getirmiştir ve hicrî 40 yılında 67 yaşında Medine'de vefat etmiştir. İbn İshak'ın Yahya b. Abbad'dan, onun da babası Abbad b. Abdullah b. Zübeyr'den naklettiğine göre şöyle dedi: el-Hâris b. Hazme Berâe Süresi'nin sonunda bulunan iki âyeti getirdi. Size içinizden Ömer b. Hattab'a bir elçi geldi.¹⁹¹

Görüldüğü üzere Hâris b Hazme, Ebû Huzeyme hatta Hâris b Huzeyme isimleri Berâe Süresi son iki âyeti getiren sahâbînin isminde kullanılan künyeler olarak kaydedilmektedir. Dolayısıyla rivâyetlerde zikredilen bu isimler farklı olsa da aynı şahsa ait olduğu düşünülmektedir. Diğer taraftan Davut Ağbal, Hâris b. Hazme ve Hâris b. Huzeyme isimlerinin geçtiği rivâyetleri eseri *Tertîbu'l-Kur'ân*'da ele almış ve ilgili rivâyetlerin senedlerinde sıkıntılar olduğunu açıklamıştır. Bu rivâyetlerin münker, zayıf hatta irsal olarak kabul edildiğini sebepleriyle çalışmasında kaydetmiştir.¹⁹²

Çalışmadaki rivâyetlerde on farklı formda bahsi geçen sahâbîye ait olduğu söylenen isimlere tekrar dönülecek olursa Huzeyme b. Sâbit ve Ebû Huzeyme diğerlerine göre daha çok

¹⁹¹ Ebû'l-Mehâsin el-Hüseynî, *el-İkmâl fî zikri men lehû rivâye fî Müsnedi'l-İmâm Ahmed mine'r-ricâl sivâ men zükire fî Tehzîbi'l-Kemâl*, ed. Abdülmü'tî Emin Kal'acî (Pakistan: Menşûrâtü câmiati'd-dirâsâti'l-İslamiyyeti, ty), 1/74.

¹⁹² Ağbal, *Tertîbu'l-Kur'ân*, 74.

kullanılmaktadır. Huzeyme b. Sâbit ismi rivâyetlerde toplam on beş yerde, Ebû Huzeyme ise yedi yerde zikredilmektedir. Diğer isimlerin ise üç ya da bir yerde bahsi geçtiği görülmektedir. Bütün bu isimler verilen rivâyetlerde ilgili sahâbiye atfen kullanılmakta tek bir şahsa işaret etmektedir. M. Sofuoğlu yaptığı Buhârî tercümesinde ilgili âyetleri getiren sahâbiyi farklı isimlerde değil, her anlatımında tek bir isim, Huzeyme olarak kaydetmektedir. Huzeyme b. Sâbit ile Ebû Huzeyme isimleri bazı âlim ve müelliflerce iki ayrı sahâbî olarak kaydedilirken Sofuoğlu anlatılan hikayelerdeki bu iki ismin aynı sahâbî olduğunu, eserinde kaydettiği farklı başlık ve rivâyetlerin değerlendirmelerinde yine Huzeyme isminden bahsederek ifade etmektedir.¹⁹³ Dolayısıyla M. Sofuoğlu'na göre Huzeyme b. Sâbit ve Ebû Huzeyme adında iki farklı şahıs yoktur, her iki isim de tek bir sahâbiye aittir. Bu durum tek bir sahâbînin farklı isim ve lakapları olma ihtimalini akıllara getirmektedir. Muhsin Demirci ve Rahmi Tuğral da Ebû Huzeyme ile Huzeyme b. Sâbit isimlerinin aynı kişiye ait olduğunu kaydetmekte ve kendi çalışmalarında ilgili sahâbîden Huzeyme b. Sâbit olarak bahsetmektedirler.¹⁹⁴

Huzeyme b. Sâbit ve Ebû Huzeyme isimlerinin iki farklı şahıs olma ihtimali ele alındığında çalışmadaki ilk dört asır müelliflerinden derlenen rivâyetlerde Tevbe Sûresi son iki âyetle alakalı Huzeyme b. Sâbit ismi daha çok geçmektedir. Dolayısıyla bu ismin Tevbe Sûresi son iki âyeti getiren sahâbiye ait olması, Ebû Huzeyme ismine göre daha kuvvetle muhtemeldir. İbn Şebbe ve Taberî'nin eserlerinde Ebû Huzeyme ve Huzeyme b. Sâbit isimleri iki ayrı şahıs olarak gösterilmekte ve Tevbe Sûresi'ni getiren sahâbî Huzeyme ismiyle aktarılmaktadır. Fakat bazı kaynaklar Tevbe Sûresi son iki âyetin yazılı olarak kendisinde bulunduğu sahâbînin Ebû Huzeyme olduğunu söylemekte Tevbe Sûresi son iki âyetle alakalı mevzularda Ebû Huzeyme'den bahsetmektedirler. el-Muhelleb, Tevbe Sûresi son iki âyeti getiren şahsın Ebû Huzeyme olduğunu dolayısıyla iki ismin farklı olduğunu ifade etmektedir. Aynı düşüncelerde olan Kurtubî de bu iki ismin birbiri ile karıştırılmaması gerektiğini, farklı hikâyeleri olduğunu kaydetmektedir. Bu iki isimden birinin Evsli, diğerinin Hazreclî olduğu herhangi bir benzerliklerinin olmadığı çeşitli kaynaklarda geçmektedir.¹⁹⁵ Görüldüğü üzere Huzeyme b. Sâbit ve Ebû Huzeyme hatta sadece Huzeyme isimleri âlimler tarafından ifade edilmekte ve Tevbe Sûresi'ni getiren kişinin kimisine göre Ebû Huzeyme kimisine göre sadece Huzeyme olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmada yer alan rivâyetler doğrultusunda hareket edildiğinde ise bu

¹⁹³ Ebû Abdillâh Muhammed İbn İsmâil el-Buhârî, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmet Sofuoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987), "Kitabu't-tefsîr", 9/5086, 18. dipnot; Keleş, "Kur'ân'ın Cem'i ve Tertîbi", 110.

¹⁹⁴ Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 162; Tuğral, "Kur'ân'ın Cem'i ve İstinsâhında Üç Önemli Nokta", 101.

¹⁹⁵ el-Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/264; Öztürk- Ünsal, *Kur'ân Tarihi*, 120.

ismin Huzeyme b. Sâbit ismiyle on beş defa, Ebû Huzeyme olarak da yedi kez geçtiği görülmektedir. Dolayısıyla tek bir şahsa ait farklı lakaplar olduğu düşünülmektedir.

İlgili ismin kimliğiyle alakalı, kaynaklarda bazı malumatlara ulaşılmaktadır. İbn Hacer eseri *Tehzîbu't-tezhîb*'de sahâbînin tam ismini Huzeyme b. Sâbit b. el-Fâkih b. Se'lebe b. Sâid el-Ensârî el-Hatmî Ebû Ammâr el-Medenî zü's-Şehâdeteyn şeklinde vermektedir.¹⁹⁶ Aynı sahâbî İbn İshâk'tan aktarılan bir rivâyette Huzeyme b. Sâbit b. el-Fâkih b. Se'lebe b. Sâid b. Âmir b. Gâyyân b. Âmir b. Hatme şeklinde ve iki şehâdetin sahibi olarak yer almaktadır.¹⁹⁷ Dolayısıyla İbn Hacer'in eserinde yer alan isimle İbn İshâk'ın rivâyetindeki isim, aynı kimlik aynı şahıstır. İbn İshâk ayrıca Ammâr b. Yâsir'in şehit olmasından sonra Sıffin savaşında Huzeyme b. Sâbit'in Hz. Ali (r.a.) ile birlikte savaşırken şehit edildiğini nakletmektedir.¹⁹⁸ Bu sahâbînin Bedir'de ya da daha sonra şehit edildiği,¹⁹⁹ yine Bedir Gazvesi ve Uhud Gazvesi ile sonraki cihatlarla katıldığı, Cemel savaşında bulunduğu dair bilgiler de mevcuttur.²⁰⁰ İlgili sahâbî Ebû Umâre Huzeyme b. Sâbit b. el-Fâkih el-Ensârî el-Hatmî olarak da verilmekte ve Evs'in Hatmoğulları kolundan olduğu kaydedilmektedir.²⁰¹

İbn Abdî'l-Berr ilgili sahâbînin Ebû Huzeyme künyesi ile bilindiğini tam olarak isminin sahih bir rivâyet ile tespit edilemediğini bazı kaynaklarda Ebû Huzeyme b. Evs b. Zeyd b. Esram b. Sa'lebe b. Ganm b. Mâlik b. Neccâr olarak geçtiğini kaydetmektedir.²⁰² Makdisî de eserinde benzer bilgileri kaleme almış, Ebû Huzeyme'nin Benî Neccâr kabilesinden Ebû Huzeyme b. Evs b. Zeyd olduğunu yazmıştır.²⁰³

Buraya kadar ilgili sahâbînin kimliği ile alakalı olarak Nisâbü'rî ve İbn Hacer'in eserinden edinilen malumatlarla Kurtubî ve Makdisî'den alınan rivâyetlerde farklılık olduğu görülmekte ve muhtelif kişilerden söz edildiği anlaşılmaktadır. Nisâbü'rî ve İbn Hacer'in çalışmalarında ilgili sahâbînin ismi Huzeyme b. Sâbit olarak geçerken Kurtubî ve Makdisî'de Ebû Huzeyme ismiyle verilmekte ayrıca bahsi geçen sahâbînin künyesi de tamamen değişmektedir. Aynî ise Tevbe Sûresi son iki âyetin bulunduğu şahsın Ebû Huzeyme olduğunu yani Mes'ûd b. Evs'in

¹⁹⁶ Ahmed b. Ali Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbu't-tezhîb* (Hind: Meclisu Dâirati'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1326), 3/140.

¹⁹⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek alâ es-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdu'l-Kâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411), 3/446 (N.5695).

¹⁹⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek alâ es-Sahîhayn*, 3/446 (N.5695).

¹⁹⁹ Ahmed b. Ali Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbu't-tezhîb*, 3/140.

²⁰⁰ Asri Çubukçu, "Huzeyme b. Sâbit", 436; Öztürk - Ünsal, *Kur'an Tarihi*, 120; el-Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'an*, 1/264; Ebû Şâme el-Makdisî, *Kur'an ve Kıraati*, 81, bk. 229. dipnot.

²⁰¹ Asri Çubukçu, "Huzeyme b. Sâbit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 436.

²⁰² Öztürk - Ünsal, *Kur'an Tarihi*, 120; el-Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'an*, 1/264.

²⁰³ Ebû Şâme el-Makdisî, *Kur'an ve Kıraati*, 81, bk. 229. dipnot.

kardeşi olan Ebû Huzeyme b. Evs b. Zeyd b. Esrâm b. Sa'lebe b. Ganem b. Mâlik b. Neccâr olduğunu kaydeder. Kirmânî ve Mübarekfûri de Aynî gibi düşünür ve Ebû Huzeyme'nin İbn Evs olduğunu savunur.²⁰⁴ İbn Kudâme, zü's-şehâdeteyn lakabıyla bilinen sahâbînin Ebû Huzeyme olduğundan ve Evs b. Zeyd b. Eramoğullarına mensubiyetinden bahsetmekte ayrıca "Zeyd b. Sâbit'in, 'Tevbe Sûresi'nin sonunu Ebû Huzeyme el-Ensârî'den buldum' şeklindeki sözünde kastedilen kişi işte budur" cümlelerini aktarmaktadır.²⁰⁵ Dolayısıyla İbn Kudâme, Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetleri getiren sahâbînin Ebû Huzeyme olduğunu vurgulamaktadır. Ali Arslan *Büyük Kur'an Tarihi* eserinde bazı müellifler tarafından Huzeyme yerine Ebû Huzeyme ifadesinin kullanımını yerinde bulmaktadır. Diğer taraftan burada hem Huzeyme hem de Ebû Huzeyme adında iki kişinin varlığı ihtimali üzerinde durarak Zeyd b. Sâbit'in her iki isimden de bahsi geçen bilgileri almış olabileceğini ifade eder.²⁰⁶ Zeyd b. Sâbit'in bu isimlerde iki farklı kişiden ilgili âyetleri aldığı yönünde hiçbir bilgi ya da rivâyet mevcut değildir. Yazar burada bahsi geçen sahâbînin kimliği ile alakalı bir tercihte bulunmak istemiş ve iki ayrı kişi olduğunu ayrıca ikisinden de âyet alındığını söyleyerek mevzuyu çözüme ulaştırmaya çalışmıştır. Fakat bu kanaat konunun anlaşılmasında yeterli görünmemektedir.

Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda Tevbe Sûresi son iki âyeti getiren sahâbî ile alakalı olarak iki farklı kimlik olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki Ebû Huzeyme b. Evs b. Zeyd b. Eram b. Sa'lebe b. Ganm b. Mâlik b. Neccâr; ikincisi Huzeyme b. Sâbit b. el-Fâkih b. Se'lebe b. Sâid b. Âmir b. Gâyyân b. Âmir b. Hatme'dir. Bu durumda Ebû Huzeyme ve Huzeyme b. Sâbit olarak iki farklı sahâbî tekrar akıllara gelmektedir. Fakat her iki ismin de Tevbe Sûresi son iki âyeti getirmiş olma ihtimali şimdiye kadar aktarılan bilgilerle çelişmektedir. Çünkü bahsi geçen âyetlerin sadece bir kişide bulunduğu çalışmada üzerinde durulan malumatlardandı. Aynı şekilde ilgili âyetlerin Huzeyme ya da Ebû Huzeyme adındaki sahâbîden alındığı yahut her iki ismin aynı kişiye ait olduğu tartışmalarına yer verilmişti. Konu ile alakalı Öztürk şunları kaydetmektedir:

Ebû Huzeyme ile Huzeyme b. Sâbit hakkındaki bilgiler birçok kaynakta birbirine karıştırılmıştır. Bu karışıklığın temel sebeplerinden biri özellikle Ebû Huzeyme'nin künyesinin kime delalet ettiği hususunda ciddi belirsizlik bulunmasıdır. Bu künyenin muhayyel bir sahâbiye işaret etmesi mümkün ve muhtemeldir. Ebû Huzeyme b. Evs b. Zeyd b. Eram b. Sa'lebe b. Ganm b. Mâlik b. Neccâr şeklindeki isim belirlemesi operasyonel görünmektedir. Çünkü birçok kaynakta Hârise b. Nu'man İbn Nef' b. Zeyd b.

²⁰⁴ Keleş, "Kur'an'ın Cem'i ve Tertibi", 110.

²⁰⁵ Öztürk - Ünsal, *Kur'an Tarihi*, 120-121.

²⁰⁶ Arslan, *Büyük Kur'an Tefsiri*, 316.

Ubeyd b. Sa'lebe b. Ğanem b. Malik b. Neccâr el-Hazrecî isimli bir sahâbîden de söz edilmekte ve bu isim Ebû Huzeyme künyesine eklenen isimle büyük ölçüde örtüşmektedir.²⁰⁷

Öztürk, Tevbe Sûresi son iki âyeti getiren sahâbînin kim olduğunun tam olarak bilinemediğini, Ebû Huzeyme'ye atfedilen künyenin gerçeği yansıtmadığını ileri sürmekte, şahıslara ait neseplerin birbirine karıştırıldığını kaydetmektedir. Kaynaklarda geçen Ebû Huzeyme veya Huzeyme b. Sâbit'e ait olduğu söylenilen künyenin aynısının bir başka kişiye daha nispet edilerek farklı kaynaklarda geçtiğini aktarmaktadır. Muhtelif şahıslara ait olduğu söylenilen künyelerde yaklaşık altı kuşak isim benzerliğinin olması rastlanılması muhtemel bir durum değildir. Fakat künye benzerliği olan bu şahıslar aynı dönemde yaşadıklarında ya da aynı yörenin insanları olduklarında durum biraz daha anlaşılır olacaktır. Zira dedelerde altı kuşak kadar isim benzerliğinin olması bu şahısların farklı yörelerin farklı zamanların insanı olması durumunda kesinlikle mantıklı görünmemektedir. Dolayısıyla Tevbe Sûresi son iki âyetle ilgili rivâyetlerde bahsi geçen sahâbînin birkaç isimle zikredilmesi, künyelerinin belli bir kuşaktan sonra farklılaşması ya da tamamen farklı olması, bu isimlerin aynı şahsa ait olmayıp birbirinden farklı şahıslara işaret etmesi dikkat çeken hususlardandır. Diğer taraftan Tevbe Sûresi ilgili âyetler Zeyd b. Sâbit'in ifadesiyle sadece tek bir kişide bulunurken söz konusu rivâyetlerde iki ya da üç belki daha fazla ismin geçmesi konunun anlaşılmasında izah isteyen bir diğer mevzudur. Bilindiği üzere ilgili âyetlerin yazılı metniyle kendisinde bulunduğu sadece bir sahâbî vardır. Bu sahâbînin kimliği ile ilgili bilgiler yukarıda değinilmiş olup kesin bir malumatın kaynaklarda geçmediği öyle ki künyedeki isimlerde belli bir karışıklığın olduğu izlenen sonuçlar arasındadır. Diğer taraftan farklı isimlerle farklı künyelerle Tevbe sûresi son iki âyetin kendisinde bulunduğu tek sahâbî zikredilmek istenmiş dolayısıyla muhtelif isim ve künyeler bir sahâbîyi anlatmak için kullanılmış olabilir.

2.4. Tevbe Sûresi Son İki Âyet Ne Zaman Tespit Edilip Mushaf'a Yazılmıştır?

Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin Mushaf'a yazılması Hz. Ebû Bekir dönemindeki cem faaliyetinde mi yoksa Hz. Osman zamanındaki istinsah çalışmasında mı gerçekleşmiştir? Buhârî'den alınan onuncu, on birinci, on ikinci, on üçüncü ve on dördüncü rivâyete göre Tevbe Sûresi son iki âyet Hz. Ebû Bekir döneminde Mushaf'a eklenmektedir. İbn Ebû Dâvud'un dokuz rivâyetinden yedisine göre yani yirmi dördüncü, yirmi beşinci, yirmi altıncı, yirmi yedinci, yirmi dokuzuncu, otuzuncu, otuz birinci rivâyete göre Berâe Sûresi son iki âyet Hz.

²⁰⁷ Öztürk - Ünsal, *Kur'an Tarihi*, 121.

Ebû Bekir döneminde yazılırken yirmi sekizinci ve otuz ikinci rivâyete göre ise Hz. Osman zamanında kaydedilmektedir.²⁰⁸ Çalışmada yer alan diğer müelliflerin ilgili rivâyetleri ise şöyledir: Abdullah b. Vehb'ten alınan ikinci rivâyete göre Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetler Hz. Ebû Bekir döneminde kaydedilirken üçüncü rivâyete göre Hz. Osman zamanında Mushaf'a eklenmektedir. Yine Abdu'r-Rezzak, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Tirmîzî, Mervezî, İbn Durays, İbn Hibbân, Taberânî gibi âlimler de bahsi geçen âyetlerin Hz. Ebû Bekir döneminde kaydedildiğine dair rivâyetleri eserlerinde paylaşmaktadırlar. Diğer taraftan İbn Şebbe'nin eserine ait olan on beş ve on altıncı rivâyet ve Taberî'den alınan yirmi ikinci rivâyete göre adı geçen âyetlerin yokluğu Hz. Osman döneminde fark edilmiş ve Mushaf'a eklenmiştir. Kurtubî de Tevbe Sûresi son iki âyetin Hz. Ebû Bekir döneminde yazıldığını daha doğru bulmaktadır.²⁰⁹ Bahsi geçen âyetlerin Hz. Ebû Bekir döneminde Mushaf'a eklendiği bilgisi, çalışmadaki çoğu rivâyetten alınan ortak bir düşüncedir. Çalışmada geçen toplam otuz sekiz rivâyetten otuz biri ilgili âyetlerin Hz. Ebû Bekir zamanında kaydedildiğini paylaşıırken sadece yedi rivâyet Hz. Osman döneminde Mushaf'a eklendiğini söylemektedir. Müelliflerin eserlerinden alınan rivâyetler doğrultusunda bahsi geçen âyetlerin hangi dönemde Mushaf'a eklendiği aşağıdaki tabloda verilmektedir.

Tablo 3: Rivâyetlerin Tevbe Sûresi 128 ve 129. Âyetlerin Tespit Edildiği Dönemlere Göre Dağılımı

Kaynaklar	Hiz. Ebû Bekir Dönemi	Hiz. Osman Dönemi
Abdullah b. Vehb	İkinci Rivâyet	Üçüncü Rivâyet
Ebû Dâvud et-Tayâlisî	Dördüncü Rivâyet	
Abdurrezzâk es-San'ânî	Beşinci Rivâyet	
Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm	Altıncı Rivâyet	
Ahmed b. Hanbel	Dokuzuncu Rivâyet	
Buhârî	Onuncu, On Birinci, On İkinci, On Üçüncü, On Dördüncü Rivâyet	
İbn Şebbe		On Beşinci ve On Altıncı Rivâyet

²⁰⁸ Altuntaş, "Kur'ân'ın Mekke'de Yazılması ve Medine'de Çoğaltılması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", 276.

²⁰⁹ el-Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmî'l-Kur'ân*, 1/258.

Tirmîzî	On Sekizinci Rivâyet	
Mervezî	On Dokuzuncu Ve Yirminci Rivâyet	
İbn Durays	Yirmi Birinci Rivâyet	
Muhammed b. Cerîr et-Taberî		Yirmi İkinci ve Yirmi Üçüncü Rivâyet
İbn Ebû Dâvud	Yirmi Dördüncü, Yirmi Beşinci, Yirmi Altıncı, Yirmi Yedinci, Yirmi Dokuzuncu, Otuzuncu, Otuz Birinci Rivâyet	Yirmi Sekizinci ve Otuz İkinci Rivâyet
İbn Hibbân	Otuz Üçüncü ve Otuz Dördüncü Rivâyet	
Taberânî	Otuz Beşinci, Otuz Altıncı, Otuz Yedinci ve Otuz Sekizinci Rivâyet	

Mevcut rivâyetlerin genel durumuna değinildikten sonra şimdi de özelde bazı rivâyetlere ve onlar hakkında yapılan değerlendirmelere yer verilecektir. Bunlardan Taberî'nin eserinden alınan yirmi ikinci rivâyette olay kısaca şöyle anlatılır: Kendi döneminde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ile birlikte Zeyd b. Sâbit'ten Kur'ân'ı cem etmesini ister. Bu sorumluluktan ilk başta çekinen Zeyd b. Sâbit daha sonra yoğun çalışmaya koyulur. Kendisine emredildiği üzere âyetleri deri parçalarına, kürek kemiklerine ve hurma dallarına yazar. Bu süreçte Hz. Ebû Bekir vefat eder, Hz. Ömer ise bu nüshaları tek Sahife'de toplar. Hz. Ömer'in vefatıyla Sahife Hafsa'ya verilir. Hz. Osman zamanında Müslümanların okuyuş olarak birbirleri ile anlaşmazlığa, ayrılığa düştüğü görülür. Bu durumda Hz. Osman Zeyd b. Sâbit başkanlığında oluşturduğu komisyondan Kur'ân'ı bir Mushaf'ta yazmalarını ister. Yazma işi tamamlandığında Zeyd b. Sâbit kontrol eder ve Ahzâb Sûresi 23. âyetin yokluğunu fark eder. Önce muhacirlere sonra ensara durumu anlatır ve ilgili âyeti sorar. İki toplulukta da bu âyetleri bulamaz. En son ensardan Huzeyme b. Sâbit'te bulur ve Mushaf'a ekler. Tekrar Mushaf'ı kontrol ettiğinde bu sefer de Tevbe Sûresi son iki âyetin olmadığını fark eder ve önce muhacir sonra da ensar ile konuşarak bahsi geçen âyetleri sorar. Her iki grupta da bulamaz fakat Huzeyme diye çağırılan bir adamın yanında âyetleri bulur ve Mushaf'a ekler. Devamında Zeyd

b. Sâbit “Şayet üç âyet olsaydı onları tek sûre yapardım” cümlesini söyler. Zeyd b. Sâbit son bir inceleme yaptığında artık Mushaf’ta hiçbir noksanlık bulamaz. Hz. Osman, Hafsa’daki Sahife’yi isteyerek elindeki Mushaf’la karşılaştırır. İkisi arasında hiçbir noksanlık ve fazlalık olmadığını, ikisinin birebir aynı olduğunu gördüğünde Sahife’yi Hafsa’ya tekrar iade eder. Elindeki Mushaf’ın ise çoğaltılmasını insanlara emreder.

Yukarıda geçen rivâyette Taberî’ye göre Ahzâb ve Tevbe Sûresi ilgili âyetler Hz. Ebû Bekir değil Hz. Osman zamanında yapılan istinsah faaliyetinde Mushaf’a eklenmiştir. Dolayısıyla Hz. Ebû Bekir döneminde Kur’ân âyetlerinin derlendiği Mushaf, ilgili âyetlerden on yıl kadar eksik kalmıştır denilebilir. Fakat sahâbe bu sûre zarfında bahsi geçen âyetleri okumamıştır demek doğru bir kanaat olmayacaktır. Zira Hz. Ebû Bekir döneminde derlenen Mushaf’ın korunmak üzere belli başlı yerlerde tutulduğu, okumak ve öğrenmek için sahâbîlerin kendi şahsî Mushaflarının kullanıldığı çalışmanın birinci bölümünde geçmişti. Dolayısıyla Taberî’den alınan rivâyet doğrultusunda yalnızca bahsi geçen âyetlerin Hz. Osman döneminde eklendiği bilgisine ulaşılırken bu âyetlerin okunmadığı ya da diğer Mushaflarda olmadığı malumatına ulaşmak doğru olmayacaktır. Rivâyete tekrar dönülecek olursa Zeyd b. Sâbit, Hz. Ebû Bekir döneminde yazılan Mushaf ile Hz. Osman döneminde istinsah ettiği çalışmayı karşılaştırdığında aralarında hiçbir noksanlık ve fazlalığın olmadığını dile getirmişti. Buradan hareketle Davut Ağbal iki farklı döneme ait olan Kur’ân çalışmaları arasında hiçbir farkın olmaması ve her ikisinin birebir aynı olması dolayısıyla Tevbe sûresi son iki âyetin sonradan eklendiği yorumlarını doğru bulmamakta ve Hz. Ebû Bekir döneminde yapılan çalışmada zaten ekli olduğunu kaydetmektedir.²¹⁰ Aşağıda yazarın bu yorumlarına daha ayrıntılı olarak yer verilecektir.

İbn Şebbe’nin eserinden alınan on altıncı rivâyette de yukarıdaki benzer durum görülmekte ve konu şu şekilde geçmektedir: Zeyd b. Sâbit Mushaf’ı inceler ve onda Ahzâb Sûresi 23. âyetin olmadığını fark eder. İlgili âyetleri sormak için önce muhacirle sonra ensarla görüşür fakat onlarda bulamaz. Nihayet Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî’de bulur ve Mushaf’a ekler. Tekrar kontrol ettiğinde Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetin olmadığını görür. Durumu önce muhacirlerle sonra ensarla konuşarak ilgili âyetleri sorar. Fakat her iki toplulukta da bulamaz. Sonunda ensardan Huzeyme olarak bilinen birinde bulur ve Berâe Sûresi’nin sonuna ekler. Son olarak incelediğinde Mushaf’ta herhangi bir noksanlık göremez. Hz. Osman da Hafsa’daki Sayfa’yı isteyerek elindeki Mushaf ile karşılaştırır. Her iki çalışma arasında hiçbir değişiklik

²¹⁰ Davut Ağbal, *Tertîbu’l-Kur’ân* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2021), 78.

ya da noksanlığın olmadığı, birbiri ile aynı olduğu görüldüğünde Hafsa'ya Sahife tekrar iade edilir.

Davut Ağbal, *Tertîbu'l-Kur'ân* adlı eserinde yukarıdaki İbn Şebbe'ye ait olan rivâyeti şu şekilde değerlendirmektedir:

Bu rivâyetteki detaylar göz önüne alındığında bu olaydan bazı âyetlerin Hz. Osman dönemine kadar kaydedilmediğine dair bir sonuç çıkarılması mümkün görünmemektedir. Zira âyetlerin en azından ilgili sahâbiler tarafından yazıldığı zaten bu rivâyetlerde ifade edilmektedir. Buna Hz. Ebû Bekir dönemindeki nüshanın halife nezdinde muhafaza edildiği ve Hz. Osman dönemine kadar şahsî Mushaflara müsaade edildiği olgusu da eklenecek olursa bazı sahâbilerde bu âyetlerin kaydedilmemiş olması muhtemel olmakla birlikte bunun Hz. Ebû Bekir'in cem ettirdiği nüshanın tam olmadığı anlamına gelmeyeceği açıktır. Zaten istinsah edilen nüshanın Hz. Hafsâ'nın yanında bulunanla karşılaştırılması esnasında bir farklılığın çıkmaması da bu durumu desteklemektedir.²¹¹

Ağbal, İbn Şebbe'nin rivâyetinde söz konusu âyetlerin Hz. Osman döneminde eklendiği bilgisine ulaşamayacağını izah etmiştir. Son cümlesinde yaptığı değerlendirme ise bahsi geçen âyetlerin Hz. Osman döneminde Mushaf'a eklendiği yorumlarını çürütmektedir. Nitekim iddia edildiği gibi adı geçen âyetler Hz. Ebû Bekir Mushafında olmayıp sonradan Hz. Osman istinsahında eklenmiş olsaydı iki çalışmanın karşılaştırılması esnasında birinde noksanlık olduğu rivâyetlerde yazardı. Halbuki her ikisinin birbiriyle aynı olduğu noksanlık ve fazlalığın olmadığı kaynaklarda geçmektedir. Diğer taraftan söz konusu âyetlerin Hz. Osman döneminde eklendiğini söyleyen ifadelerle rivâyet metninin sonunda geçen, her iki halife dönemine ait Mushaf çalışmaları arasında hiçbir farkın olmadığı bilgisi, birbiriyle ihtilaflı farklı hadiseleri aktarmaktadır. Bununla birlikte bu rivâyette dikkat çeken başka bir husus, Hz. Ebû Bekir isminin burada geçmemesidir. Zeyd b. Sâbit'in faaliyeti nihayete erdikten hemen sonra Hz. Osman, yapılan çalışmayı Hafsa'daki Sahife ile karşılaştırmıştır. Buradan, yapılan faaliyetin Hz. Osman döneminde gerçekleştiği de anlaşılabilir. Çünkü yapılan faaliyet Hz. Ebû Bekir zamanında olsa idi rivâyetlerde verilen genel bilgiler doğrultusunda burada geçen ismin Hz. Osman değil Hz. Ömer olması gerekirdi. Zira Hz. Ebû Bekir döneminde Hz. Ömer isminin aktif olarak geçtiği kaynaklarda görülmektedir. Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen rivâyet bir bölümü ile Tevbe Sûresi son iki âyetin Hz. Ebû Bekir döneminde eklendiğine delil teşkil ederken diğer verdiği bilgilerle de Hz. Osman zamanında Mushaf'a kaydedildiğini doğrulamaktadır.

²¹¹ Ağbal, *Tertîbu'l-Kur'ân*, 78.

Muhammed Hamîdullah ise *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi* adlı eserinde şu rivâyete yer vermektedir:

Osman b. Affan bana, kendisi için Kur'ân yazmamı emretti ve yazım işini bitirdiğimde karşılaştırdım işte o zaman Ahzâb 23. âyetin bulunmadığını fark ettim. Bunun üzerine konuyu muhacirlere arz ettim onların hiçbirinde bulamadım sonra ensara meseleyi arz ettim ama Huzeyme b. Sâbit dışında onlardan da kimsede bulamadım. O zaman onu alıp yazdım. Sonra Kur'ân'ı bir kere daha karşılaştırdım ve Tevbe Sûresi'nin 128-129. âyetleri olan iki âyetin eksik olduğunu gördüm. Muhacirlere başvurdum ama bu iki âyeti onların hiçbirinde bulamadım. Sonra ensara başvurdum aynı Huzeyme adını taşıyan diğer bir adam dışında onlarda da bunları bulamadım. Böylece söz konusu iki âyeti de 9. sûrenin sonuna yazdım.²¹²

Hamîdullah'ın aktardığı bu rivâyete göre Hz. Osman zamanında yapılan Mushaf çalışması Hz. Ebû Bekir döneminde yazılan Mushaf ile karşılaştırılmış ve Ahzâb Sûresi 23. âyetin yazılmadığı ilk yoklamada, Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetin yokluğu ise ikinci kontrolde anlaşılmıştır. Başka bir anlatımla iki ayrı dönemde derlenen Mushaf çalışmaları kontrol edildiğinde ikinci çalışmada bazı âyetlerin kaydedilmediği yani bazı noksanlıklar olduğu tespit edilmiştir. Diğer rivâyetlerde geçen, çalışmalar arasında hiçbir noksanlık ve fazlalığın olmadığı, bilgisi Hamîdullah'ın kitabından alınan rivâyette farklı bir anlatıma geçmektedir. Fakat halifeler döneminde Zeyd b. Sâbit tarafından derlenen Mushaflar arasında farklılığın olduğu, Hz. Osman zamanında yazılan Mushaf'ın Hz. Ebû Bekir döneminde yazılan Mushaf'a göre noksan olduğu malumatı yalnızca Hamîdullah'ın eserinden alınan rivâyette yer almaktadır. Çalışmada geçen otuz sekiz rivâyette bu beyanda bir bilgiye ulaşılamamıştır. Rivâyetlerin kendi içinde taşıdığı bütün bu çelişkilerle birlikte Âyetullah Hûî'nin (öl. 1899-1992) sözlerinden bahsetmek yerinde olacaktır. Âyetullah Hûî Kur'ân'ın cem edilmesini konu alan rivâyetlerin haber-i vâhid özelliği taşıdığı vurgusunu yapmaktadır. Bu rivâyetlerin kendi içindeki ihtilaflarından dolayı cem faaliyetinin hangi dönemde yapıldığının bilinmesinin güç olduğunu söylemektedir. Ayrıca Hz. Osman dönemine kadar bazı âyetlerin tedvin edilmemiş olabileceği ihtimalinin mümkün olduğunu kaydetmektedir.²¹³ Dolayısıyla Âyetullah Hûî mevcut rivâyetlerin birbiriyle ihtilaflı olmasından dolayı herhangi bir sonuca ulaşmanın mümkün olmayacağını ifade etmektedir. Halbuki rivâyetlerde ihtilaf olması doğru bilgiye ulaşmayı zorlaştırırsa da bazı titiz çalışmalar sonrasında nihâî bilgiye ulaştıracaktır.

²¹² Hamîdullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, 48-49.

²¹³ Öztürk -Ünsal, *Kur'ân Tarihi*, 122.

Mehmet Altuntaş, makalesinde Berâe Sûresi son iki âyetin Hz. Ebû Bekir döneminde bulunmuş olmasının mantığa ve hadiseye daha yakın olduğunu kaydetmektedir. Ona göre altı bin iki yüz küsur âyetin bir anda eksiksiz olarak toplanıp Mushaf'a eklenmesi, yapılan vazifenin büyüklüğü göz önüne alındığında güç görünmektedir. Altuntaş, sonraki kontrollerde birkaç âyetin yazılmadığının fark edilip sonradan Mushaf'a eklenmesinin çok muhtemel bir süreç olduğunu düşünmektedir.²¹⁴ Altuntaş, bazı âlimlerin Tevbe Sûresi son iki âyetin Hz. Osman döneminde bulunduğu dair yorumlarını sağlıklı bulmamaktadır. Ona göre Mekkî olduğu düşünülen ve yıllarca okunan bu âyetlerin Hz. Ebû Bekir dönemindeki cem faaliyetinde Mushaf'a eklenmediği kabul edilebilir bir değerlendirme görünmemektedir.²¹⁵ Kur'ân âyetlerinin hepsinin Hz. Peygamber döneminde kayda geçtiği sabit rivâyetlerce bilinmektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber döneminde yazılmış olan bu bahsi geçen âyetlerin uzun yıllar sonra ilk defa Hz. Osman zamanında kayda geçtiği iddiası rivâyetlerle ve Kur'ân tarihi bilgisi ile de çelişmektedir. Öyle ki bu âyetler Hz. Osman dönemine gelinmeden daha Hz. Ebû Bekir döneminde ikinci kez zaten yazılmaktadır. Sonuç itibarıyla Hz. Osman zamanına gelindiğinde bu âyetlerin ilk defa yazılması bir kenara en az iki nüshasının daha mevcut olması lazım gelmektedir. Diğer taraftan Hz. Osman'ın yaptırdığı faaliyet Kur'ân'ın ilk defa derlenmesi değil, öncesinde bir araya getirilmiş olan Kur'ân âyetlerinin Kureyş lehçesinde çoğaltılması işlemidir. Dolayısıyla âyetlerin kayda geçmesinin ve cem edilmesinin sıfırdan yapılmadığı bu dönemde ilgili âyetlerin de ilk defa bu zamanda Mushaf'a eklenmesinin anlaşılır olmadığı görülmektedir.²¹⁶ Aynı düşüncede olan Rahmi Tuğral söz konusu olan âyetlerin Hz. Ebû Bekir döneminde Mushaf'a eklendiğini belirtmektedir.²¹⁷

Hayrettin Öztürk, Zeyd b. Sâbit'in adı geçen âyetleri yazılı olarak bulmada zorlandığı zamanın Hz. Ebû Bekir dönemi olduğunu düşünmektedir. Rivâyetlerde anlatılan Übey b. Ka'b'ın başında bulunduğu on iki kişilik heyetin yaptığı çalışmalar da Hz. Ebû Bekir hilafetindeki cem faaliyetine tekabül etmektedir. Bu düşüncesini rivâyetlerde yer alan Hz. Ebû Bekir dönemindeki cem faaliyetinde Zeyd b. Sâbit'in yalnız bırakılmayıp Hz. Ömer, Übey b. Ka'b ve Eban b. Saîd gibi sahâbîlerin yardım ettiği bilgisine bağlamaktadır.²¹⁸ Zira pek çok rivâyette Hz. Ömer'in Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân'ın cem edilmesinde aktif olarak görev

²¹⁴ Altuntaş, "Kur'ân'ın Mekke'de Yazılması ve Medine'de Çoğaltılması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", 276-277.

²¹⁵ Altuntaş, "Kur'ân'ın Mekke'de Yazılması ve Medine'de Çoğaltılması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", 277.

²¹⁶ Altuntaş, "Kur'ân'ın Mekke'de Yazılması ve Medine'de Çoğaltılması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", 277.

²¹⁷ Tuğral, "Kur'ân'ın Cem'i ve İstinsâhında Üç Önemli Nokta", 99.

²¹⁸ Öztürk -Ünsal, Kur'ân Tarihi, 93-94.

yaptığı, Hz. Ebû Bekir ile istişareler yaparak birlikte çalıştığı görülmektedir. Dolayısıyla Übey b. Ka‘b’ın yaptığı Mushaf çalışmasında Hz. Ömer’in isminin geçmesi dolayısıyla bu dönemin Hz. Ebû Bekir dönemi olması makul görünmektedir. Diğer taraftan Öztürk Tevbe Sûresi son iki âyetin Mushaf’a Hz. Osman döneminde eklendiğine dair yapılan değerlendirmeleri sağlıklı bulmamaktadır.²¹⁹ Öztürk bu iki halifenin döneminden ziyade bahsi geçen âyetlerin Hz. Peygamber döneminde kaydedildiğini savunmaktadır. Übey b. Ka‘b’ın bir rivâyette Tevbe Sûresi son iki âyeti Hz. Peygamber’in kendisine okuttuğunu söylemesi ve İbn Abbas’ın bahsi geçen âyetleri son inen âyetler olarak ifade etmesi Öztürk’ü, ilgili âyetlerin Hz. Peygamber döneminde yazıldığı sonucuna ulaştırmaktadır.²²⁰ Başka bir ifadeyle Öztürk, Hz. Peygamber’in âyet ve sûre tertîbini kendisinin bizzat yaptığını, her bir âyeti katiplerine yazdırdığını, sahâbeye sadece âyetleri bir araya getirme görevinin kaldığını ifade etmektedir. Dolayısıyla bütün âyetlerin Hz. Peygamber zamanında kayda geçtiği bu işlemin sonraki döneme kalmadığı anlaşılmaktadır.

Çalışmadaki çoğu rivâyet bahsi geçen âyetlerin Hz. Ebû Bekir döneminde kaydedildiği yönünde malumat paylaşmaktadır. Tevbe Sûresi son iki âyetin Hz. Osman döneminde kaydedildiğini aktaran rivâyetlerde ise kendi içinde bir ihtilaf görülmektedir. Bu rivâyetlerin içeriğinde geçen “Her iki halife döneminde yapılan Mushaf çalışmaları arasında hiçbir noksanlık ve fazlalığın olmadığı” ayrıntısı zaten bahsi geçen âyetlerin Hz. Ebû Bekir döneminde eklenmiş olduğu bilgisini teyit etmektedir. Kur’ân tarihi kaynaklarında geçtiği üzere Hz. Peygamber döneminde her bir âyetin sahâbece kaydedilmesi de söz konusu görüşü doğrular niteliktedir.

2.5. Tevbe Sûresi Son İki Âyet ve Kur’ân’ın Mevsûkiyeti

Hz. Peygamber’e Cebrail aracılığıyla vahyolan, sahâbe tarafından gerek yazarak gerekse hıfzedilerek korunan Kur’ân, Allah’ın “Kur’ân’ı biz indirdik biz koruyacağız”²²¹ hükmü celiline günümüze kadar eksiksiz ve tahripsiz gelmiştir. Kıyamete kadar da sonraki nesillere aynı muhafaza ile taşınacaktır. Bu inanç ve kabulde olunmakla birlikte konu ile alakalı bazı tartışmalara bu başlık altında değinilecektir. Nâzil olan bütün âyetlerin Mushaf’a kaydı esnasında Tevbe Sûresi son iki âyetin yazılı metninin hiç kimsede bulanamaması, uzun aramalar sonucunda tek bir sahâbîde bulunması Kur’ân tarihi eserlerinde konu olmuş ve İslâm âlimleri tarafından Kur’ân’ın mevsûkiyeti meselesi gündeme gelmiştir. Özellikle Zeyd b.

²¹⁹ Öztürk, *Edebi Mucize Kur’ân Yazılması ve Toplanması*, 192.

²²⁰ Öztürk, *Edebi Mucize Kur’ân Yazılması ve Toplanması*, 192.

²²¹ el-Hicr 15/9.

Sâbit'in yanında ilgili âyetlerin yazılı nüshasıyla bulunamaması, pek çok âlim tarafından izaha muhtaç olarak görülmüştür. Bahsi geçen tartışmalar burada ele alınacak ilk dört asır rivâyetleri çerçevesinde izah edilmeye çalışılacaktır.

Çalışmada yer alan üçüncü, sekizinci, on beşinci, yirmi sekizinci, otuzuncu ve otuz ikinci rivâyetlere bakıldığında Zeyd b. Sâbit, Tevbe Sûresi son iki âyetin Mushaf'a kaydedilmediğini fark etmemektedir. Huzeyme bu altı rivâyete göre, Kur'ân âyetlerini derleyen Zeyd b. Sâbit'in yanına gelerek bahsi geçen âyetlerin Mushaf'ta olmadığını kendisi hatırlatmaktadır. Dolayısıyla sahâbînin ikazıyla ilgili âyetler Mushaf'a eklenmekte aksi durumda Zeyd b. Sâbit yokluğunu anlamamaktadır. Fakat Zeyd b. Sâbit yaptığı Kur'ân çalışmasının ilk aşamalarında adı geçen âyetlerin Mushaf'a yazılmadığını anlamamış olsa dahi sonraki düzeltme ve okumalarda mutlaka bu noksanlığı fark edecek yahut diğer hafız sahâbîler bu durumu er ya da geç dile getirecektir. Aksi takdirde Kur'ân âyetlerinin unutulması, hiçbir hafız sahâbe tarafından bu âyetlerin fark edilmeden Mushaf çalışmasının nihayete erdirilmesi mümkün görülmemektedir.

Yukarıdaki rivâyetlerden farklı olarak dokuzuncu, yirmi birinci, yirmi yedinci ve otuz birinci rivâyetlerde Zeyd b. Sâbit, Kur'ân âyetlerini bir araya getirirken Tevbe Sûresi'nin son âyetlerini bulamadığını bizzat kendisi dile getirmektedir. Dolayısıyla hangi sûrenin kaçınıcı âyetini Mushaf'a eklemediğini bilmekte ve çevresindekilerden araştırıp bularak ilgili sûreye kaydetmektedir. Diğer bir ifadeyle herhangi bir âyetle ilgili kayıp yahut gaflet söz konusu değildir. Bu anlamda Kur'ân'ın mevsûkiyeti ile alakalı herhangi bir sıkıntı görülmemektedir. Çalışmadaki diğer rivâyetlere bakıldığında bu başlık ile ilgili olarak belli bir bilgi ön plana çıkmamaktadır. Dolayısıyla bahsi geçen rivâyetler kapsamında konu ele alınmaya çalışılacak, ilgili konuda yazarların düşüncelerine yer verilecektir.

Mustafa Öztürk'e göre Zeyd b. Sâbit son arzaya katılmasına, orada bütün âyetleri Hz. Cibrâil'e okuyan Hz. Peygamber'den dinlemesine rağmen derleme esnasında bazı Kur'ân âyetlerini bulamamaktadır. Yazara göre hadisenin rivâyetlerde bu şekilde anlatılması diğer taraftan Zeyd b. Sâbit'in başka âyetleri de bulamamış olabileceğini akıllara getirmektedir. Dolayısıyla yazar, bu durumun Kur'ân âyetlerinin bütünüyle korunup korunamadığına yani mevsûkiyet problemine kapı araladığını düşünmektedir.²²² Halbuki dokuzuncu, yirmi birinci, yirmi yedinci ve otuz birinci rivâyetlerden de anlaşılacağı üzere Zeyd b. Sâbit'in herhangi bir âyeti "bulamama" durumu söz konusu değildir. Yalnızca ezberinde olan Hz. Peygamberden

²²² Öztürk-Ünsal, *Kur'ân Tarihi*, 87.

işittiğini bildiği ilgili âyetleri yazılı metniyle arama çabası vardır. Biraz araştırdıktan sonra da Huzeyme b. Sâbit'te âyetleri yazılı kaydıyla bularak Mushaf'a eklemiştir. Yukarıda geçen diğer rivâyet grubunda da “bulamama” durumu gerçekleşmemiş Huzeyme tarafından yokluğu hatırlatılan âyetler belli bir arama sonrasında Mushaf'a eklenmiştir. Ayrıca “Bulamama” ifadesi sonu kayıpla sonuçlanan durumlarda kullanıldığı için Zeyd b. Sâbit'in Kur'ân âyetlerini derleme gayretinin bu ifadeyle karşılanması hakkaniyetli olmayacaktır. Çünkü kaybettiği, sonuç itibarıyla ulaşamadığı, kaydını tutamadığı herhangi bir âyet söz konusu değildir. Ali Arslan da Zeyd b. Sâbit'in “Onu kaybettik” ifadelerinde mananın “Bahsi geçen âyetleri yazılı olarak kaybettik” demek olduğunu, âyetleri ezbere bildiğini, kaybetmediğini açıklamaktadır. Ali Arslan yaptığı bu değerlendirmeyi rivâyetlerde geçen “Onu hurma kabuklarından defterinden araştırmaya başladım” ifadeleriyle de desteklemektedir.²²³ Dolayısıyla yazılı metinlerden araştırmaya başladığını söyleyen Zeyd b. Sâbit, ‘bulamadım’ ifadesini de ‘yazılı olarak bulamadım’ demek istemektedir. Sonrasında ise ilgili âyet Mushaftaki yerine kaydedilmekte ve kayıp olan herhangi bir âyet söz konusu olmamaktadır.

Rivâyetlerde Hz. Osman'ın kendi döneminde yazdırdığı Mushaf'ı Hz. Ebû Bekir döneminde yazılan Mushaf ile karşılaştırdığı ve iki ayrı hilafet döneminde yazılan Kur'ân'ın birbiriyle uyumlu olduğu, âyetlerde noksanlık ve fazlalığın olmadığını gördüğü bir önceki başlıkta ayrıntısıyla geçmişti. Bu söz konusu rivâyetle alakalı olarak Mustafa Öztürk, Zeyd b. Sâbit'in Ahzab 23 ve Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetleri cem faaliyetinin ilk kontrolünde bulamamasından dolayı mü'minlerde oluşabilecek bir kısım âyetlerin kaybolduğu endişesini gidermek için bu bahsi geçen rivâyetin söylenmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Dahası Öztürk, cem faaliyeti ile istinsah faaliyetinin birbiri ile karıştırılmış ya da iki ayrı dönemdeki çalışmaların tek bir anlatımda toplanmış olabileceği ihtimalini paylaşmaktadır.²²⁴ Halbuki Kur'ân âyetlerinin hepsinin tek zamanda noksansız Mushaf'a kaydedilmesi oldukça meşakkatli ve zor bir iştir. Dolayısıyla Mushaf çalışması yapılırken ilk kontrolde bu bahsi geçen âyetlerin kaydedilmemiş olması kadar doğal bir durum yoktur. Önemli olan bunların yazılmadığının anlaşılıp sonra Mushaftaki yerine eklenmesidir. Zeyd b. Sâbit de ilk okumasında eksik olan âyetleri fark etmiş ve diğer sahâbîlerle konuşarak ilgili âyetleri yerine kaydetmiştir. Bu hadisenin normal, olağan bir durum olduğu kabul edildiğinde rivâyetleri yorumlarken herhangi bir uyarılma, farklı okuma da gerekmeyecektir. Farklı bir rivâyet de Ebû Ubeyd'in aktardığına göre Ebû Musa el-Eş'ârî'den gelmektedir: “Tevbe Sûresi kadar bir sûre nâzil oldu sonra

²²³ Ali Arslan, *Büyük Kur'ân Tefsiri*, 7/318.

²²⁴ Öztürk - Ünsal, *Kur'ân Tarihi*, 93.

kaldırıldı. O sûreden şu kaldı: ‘Allah bu dini, nasipsiz kişilerle destekleyecektir. Âdemoğlunun iki vadi dolusu malı olsaydı üçüncüsünü isterdi. Onun gözünü toprak doyurur. Allah tevbe edenin tevbesini kabul eder.’”²²⁵ Menazir Ahmet Gilani ise bu durumu şöyle yorumlamaktadır:

Hz. Peygamber 9. sûrenin sonunu oluşturan bu iki âyeti, cinlere karşı meşru bir korunma vasıtası olarak kullanması sebebiyle bu iki âyete fazla önem atfedilmemişti. Yine aynı gerekçeden dolayı Nâs ve Felak Sûreleri de bazı sahâbilerin özel nüshalarında yer almıyordu.²²⁶

Yazar, Tevbe Sûresi son iki âyetin tıpkı Nâs ve Felak Sûrelerinde olduğu gibi cinlere karşı korunmak maksadıyla okunduğunu dolayısıyla başka zamanlarda okunmadığından diğer âyetlere nazaran bu bahsi geçen âyetlerin çok önemsenmediğini, göz ardı edildiğini söylemektedir. Halbuki Allah’tan gelen mesajların Müslümanlar nezdinde hiçbir farkı olmayacaktır. Çünkü bütün âyetlerin kaynağı Allah’tır. Diğer taraftan cinler, insanlık alemi için her zaman gizemini korumuş ve her dönemde insanların ürperdiği, korunmak istediği varlıklar olmuşlardır. Dolayısıyla adı geçen âyet ve sûrelerin göz ardı edilmesi bir yana bu varlıklardan korunmak maksadıyla insanların ilk ezberleyeceği, çok daha önem vereceği, hiç unutmayacağı âyetlerden olması akla daha uygun görünmektedir. Diğer bir ifadeyle bahsi geçen âyetlerin unutulması, çok okunmamış olması için yazar tarafından öne sürülen sebep, aslında o âyetlerin çok daha fazla okunması için bir gerekçe niteliği oluşturmaktadır. Çünkü insanlar görmedikleri bilmedikleri varlıklardan her zaman korunmak ve bu vesileyle ilgili âyetleri daha çok okumak istemişlerdir. Bütün bunlarla birlikte Hz. Peygamber’in ahlakından bahseden ilgili âyetlerin muhtevâ olarak da korunma âyetleri olmadığı aşıkardır.

Muhammed Âbid el-Câbirî, Tevbe Sûresinde bahsi geçen âyetlerin kaybolmadığını ileri sürmektedir. Eğer kayıp bir bölümden bahsedilecekse Tevbe Sûresi’nin baş kısmının olabileceğini söylemiş ve şu cümlelerle bu olasılığı ifade etmiştir: “Muhtemelen bu bölüm daha önce müşriklerle yapılmış olan anlaşmalardan söz ediyordu. Zira Kur’ân sûreleri, özellikle de uzun olanları, esas konuya girmeden önce genellikle uzun ya da kısa bir girizgâh bölümü ile başlarlar.”²²⁷ Câbirî, bahsi geçen âyetlerin anlamı yerindeyse Müslümanlar için faydalı âyetler olduğunu dolayısıyla kaybolmadan Mushaf’a eklendiğini ifade etmektedir. Diğer taraftan kayıp âyetlerin olması durumunda bu âyetlerin muhtemelen Tevbe Sûresi’nin giriş kısmına tekabül edebileceğini, çünkü bazı sûrelerde bu bölümlerin girizgâh niteliğinde olduğunu söylemektedir.

²²⁵ Yaşar Atli, *Kur’ân’ın Yazılması ve Cem’i* (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 35.

²²⁶ Atli, *Kur’ân’ın Yazılması ve Cem’i*, 36; Hamîdullah, *Kur’ân-ı Kerîm Tarihi*, 49, bk. 24. dipnot.

²²⁷ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Kur’ân’a Giriş* (İstanbul: Mana Yayınları, 2013), 264.

Başka bir anlatımla Câbîrî, Kur'ân âyetlerinin kaybolabilmesine olumlu bakmakta fakat bu kaybı Tevbe Sûresi'nde Müslümanlar için çok da önemli olmadığını düşündüğü giriş kısmına daha uygun görmektedir. Yazar, Allah'ın inzal ettiği âyetlerden bir kısmının Mushaf'a yazılmamış olmasını sanki ilâhî bir karar olarak düşünmektedir. Ya da sahâbenin, yazarın müşriklerle yapılan anlaşmalar olarak değerlendirdiği bu âyetleri, bilinçli olarak Kur'ân'a eklemeyi varsaymaktadır. Ne var ki Tevbe Sûresi son iki âyetin kayıp olmadığı ifade edilirken başka bir bölümün nakıs olabileceğini belli bir mantığa dayandırarak açıklamak Kur'ân'ın mevsûkiyetini kurtarmayacak, tartışmaların konusunu değiştirmeyecektir. Ayrıca rivâyetlerde geçmeyen, hiçbir sahâbînin bilmediği, işitmediği, ezberinde olmadığı farazâ âyetler üretmek akademik camiaya da bir şey kazandırmayacaktır.

Hiz. Ömer'in Yemâme Savaşında pek çok hafızın şehit olmasından sonra Kur'ân âyetlerinin kaybolacağı endişesine düştüğü sahih kaynaklarca bilinmektedir. Keleş'e göre bu rivâyetlerdeki anlatım doğru kabul edilecek olursa Kur'ân'ın mevsûkiyetine halel düşecek ve böyle bir problemle yüzleşilmesi gerekecektir. İlgili rivâyetlerde Hiz. Ömer'in endişesine bakıldığında Kur'ân'ı muhafaza eden tek kaynağın hafızların ezberi olduğu anlaşılacaktır. Halbuki yazara göre bu kanaat, Kur'ân'ın Hiz. Peygamber'in emriyle yazıya geçirildiği ve kitabet ile korunduğu malumatıyla çelişmektedir. Bu durumda Kur'ân'ın yazı ile kaydedildiğini nakleden kaynaklara rağmen hafızların şehit olmasıyla birlikte çoğu âyetin kaybolacağının söylenmesi doğru olmayacaktır.²²⁸ Tarihî bağlam ile düşünüldüğünde o dönemde yazıdan çok ezbere güvenilmekte ve ezberin kalıcılığına daha çok inanılmaktaydı. Dolayısıyla kitâbette var olduğu kabul edilen âyetler hafızlar tarafından onaylanmadıkça bu âyetlere muhkem olarak bakılamamış, hafızı yeterli sayıda olmayan âyetler de Mushaf'a kaydedilmemiştir. Bütün bu olası problemlerin önüne geçme düşüncesiyle Hiz. Ömer'in hafızların sayısı azalmadan Kur'ân âyetlerini derlemek istemesi Kur'ân'ın mevsûkiyetine gölge düşürmeyecek bilakis Kur'ân'ın mevsûkiyetini kuvvetlendirecektir.

İzzet Derveze yukarıda bahsi geçen yazarlardan farklı düşünmekte hatta söz konusu iddialara cevap niteliğinde yorumlar getirmektedir. Derveze Tevbe Sûresi son iki âyetle ilgili rivâyetler üzerinden bir değerlendirme yapmakta ve bunlar arasında hiçbir çelişkinin olmadığını ifade etmektedir. Örneğin, Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin kaybedildiği ve nihayetinde Ebû Huzeyme'de bulunduğunu konu alan rivâyetleri ve de Hiz. Ebû Bekir döneminde insanlara çağrı yapılarak yanlarındaki Kur'ân âyetlerini iki şahitle getirmelerini

²²⁸ Keleş, "Kur'ân'ın Cem'i ve Tertibi", 108.

içeren rivâyetleri ihtilaflı bulmamaktadır. Dolayısıyla Tevbe Sûresi son iki âyet ile ilgili anlatımlarda herhangi bir tenakuz olmadığını şu sözlerle ifade etmektedir:

Bütün bunlar Kur'ân'ın yazılmamış olmasını, tertip edilmemiş olmasını ve deriler üzerinde yazılı olarak Peygamberimizin evinde korunmamış olmasını ve yine ashabın ileri gelenlerinin ve Kur'ân hafızlarının yanında bu şekilde tedvin ve tertip edilmiş Mushafların olmamasını gerektirmez. Doğru olanı bütün bunların Kur'ân'ın korunması ve yazılmasının, titiz bir şekilde ve azami özen gösterilerek gerçekleşmesi için yapılmış olmasıdır.²²⁹

Diğer taraftan Derveze, sahâbenin Kur'ân âyetlerinin bir kısmını karıştırmış olabileceğini, şahsî Mushafına bazı âyetleri yazmamış olabileceğini kaydetmektedir. Ayrıca şahsî Mushaf'a yaptıkları bazı şerhlerin makul karşılanması gerektiğini bunların hepsinin iyi niyetle Kur'ân'ı tedvin, tertip ve muhafaza gayesiyle yapıldığını, bu durumun Kur'ân'ın kaydına önem vermeleriyle alakalı olduğunu açıklamakta doğru olanın bu olduğunu belirtmektedir.²³⁰

Görüldüğü üzere yukarıda ismi geçen birçok yazar Tevbe Sûresi son iki âyeti ısrarla Kur'ân'ın mevsûkiyeti bahsine konu etmekte ve bu yöndeki zihin karışıklıklarını bahsi geçen âyetlerle temellendirmeye çalışmaktadırlar. Fakat öne sürdükleri iddiaların Kur'ân'ın mevsûkiyetine zarar teşkil edecek yönde katî deliller olmadığı görülmektedir.

2.6. Tevbe Sûresi Son İki Âyet ve Kur'ân'ın Tevâtürle Nakledilmesi

Konu ile ilgili açıklamalara geçmeden önce tevâtür kavramı üzerine durulacak, sonrasında Tevbe Sûresi son iki âyetin tek bir sahâbînin şehâdeti ile Mushaf'a kaydedilmesinden doğan tevâtür tartışmalarına yer verilecektir.

Mütevâtir kavramı ilk olarak mutezile imamları tarafından kullanılmaktadır. Kurucularından olan Vâsıl b. Atâ 'hüccet olabilecek haber' tarifi üzerinde durmakta ve bu tanımdan doğan tartışmalar neticesinde 'mütevâtir haber' literatüre eklenmektedir.²³¹ Mutezile ve bir çok âlim mütevâtiri, "Hüccet olabilecek haberler, üzerinde önceden kasıtlı veya kasıtsız olarak anlaşması mümkün olmayan bir topluluk tarafından, yine kendisi gibi bir topluluğa zorunlu bir bilgi olarak aktarılan ve başında, sonunda, ortasında aynı nitelikleri taşıyan haberlerdir" şeklinde tanımlamaktadır.²³² Kur'ân âyetleri derlenirken tevâtür şartlarının gözetildiği kaynaklarda geçmektedir. Tanımda geçen mütevâtir kavramındaki birçok hususun

²²⁹ Derveze, *Kur'ân'ı Anlamada Usûl*, 81.

²³⁰ Derveze, *Kur'ân'ı Anlamada Usûl*, 81-82.

²³¹ Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis* (Ankara: Kitâbiyât, 2004), 112.

²³² Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 113.

yerine getirildiği görülürken, ‘bir haberin bir topluluk tarafından başka bir topluluğa nakledilmesi’ olarak geçen şartın gerçekleşip gerçekleşmediği üzerinde durulmaya çalışılacaktır. Buradaki topluluktan kasıt iki ya da bir sayısı olmasa gerekir. Bununla birlikte Kur’ân-ı Kerîm âyetleri derlenirken ‘iki şahit’ ile kaydedildiği, hatta bir şahidin getirdiği yazılı metinle Mushaf’a kaydedilen âyetlerin olduğu rivâyetlerde mevcuttur. Bu durumda bazı âyetlerinin tek şahitle kabul edildiği bilinen Kur’ân, tevâtür şartını gerçekleştirmiş olur mu?

Tevbe Sûresi son iki âyetin Mushaf’a kaydedilirken ‘iki şahit’ şartının göz ardı edildiği ve tek bir sahâbînin tanıklığı ile Kur’ân’ın ilk şartı olan tevâtürün gerçekleşmediği düşünülmektedir. Bu mevzu ile alakalı şöyle bir değerlendirme yapılmaktadır:

Tevâtür vardır, yoktur meselesi Hz. Peygamber’in ashâbından sonraki devreye aittir. Tâbiîn ve etbâ-ı tâbiîn devirlerine nispetle tasavvur olunur. Ashâba gelince, onların Hz. Peygamber’den herhangi bir âyetin Kur’ân olduğunu işitince, onun Kur’ânlığını kat’î olarak bilirlerdi. Ahzâb ve Tevbe’deki âyetlerin Huzeyme gibi yüksek bir şahsiyeti hâiz sahâbînin yanında bulunması ayrıca bir itibar ve emniyet medarı olmuştur.²³³

Tevâtür ifadesinin kullanımına bakıldığında yukarıda da geçtiği üzere ilk olarak Mutezile imamlarından Vasıl b. Atâ’nın eşdeğer kelimelerle bu ifadeye yer verdiği ve açıkladığı görülmektedir. Dolayısıyla yazar, sahâbe arasında ‘tevâtür vardır, tevâtür yoktur’ gibi konuşmaların geçmediğini bu tanımın sonraki dönemden itibaren yer aldığını kaydetmektedir. Çünkü sahâbe gibi âyet ve vahyin içinde büyümüş, manevî ortamda yetişmiş kutlu bir neslin aktardığı haberleri böyle bir kavramla temellendirmeye ihtiyaçları yoktu. Devamında yazar sahâbenin Kur’ân âyetlerini çok iyi tanıyıp bildiğini, bir şeyin Kur’ân’dan olup olmadığı konusunda katiyen tereddüt yaşamadıklarını belirtmektedir. Yazarın bu haklı yorumu akıllara, Hz. Ömer’in Tevbe Sûresi son iki âyeti Huzeyme’den duyar duymaz ‘Bu iki âyetin Allah katından olduğuna ben de şahidim’ sözlerini getirmektedir. Diğer bir ifadeyle yazar, Kur’ân âyetlerinin bir araya getirilerek bir Mushaf’ta toplandığı sahâbe dönemini, Kur’ân’ı çok iyi bilmeleri ve tanımaları dolayısıyla Mushaf ile ilgili hatalardan ve yanlışlardan beri olan bir dönem olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla Kur’ân âyetlerinin muhkem bir şekilde kaydedildiği, bu mevzuda en ufak bir gafletin olmadığı anlaşılmaktadır. Bütün bu bilgilerle birlikte yine de mevcut tevâtür tartışmalarına cevaplar aranacaktır.

Tevâtürle nakledilen Kur’ân âyetlerinde yalnızca Tevbe Sûresi son iki âyetin âhad yoluyla sabit olduğu kaydedilmektedir. Halbuki bu düşünce doğru kabul edilmemektedir. Çünkü Tevbe Sûresi son iki âyet sahâbe yanında zaten mütevâtirdir. Zeyd b. Sâbit yazılı kaydıyla bulunduğu

²³³ el-Buhârî, *Sahîhi Buhârî ve Tercemesi*, 11/5085, 18. dipnot; Kılıç, “Kur’ân’ın Cem’i Meselesi”, 273.

âyetleri bizzat Hz. Peygamber'den işittiğini söyleyerek doğrulamış, Hz. Ömer de bu âyetlere şahitlik etmiştir. Dolayısıyla Übey b. Kâ'b gibi başka sahâbîlerin de üzerinde ittifak ettiği bu âyetler mütevâtir olarak kabul edilmiştir.²³⁴ Başka bir ifadeyle Tevbe Sûresi son iki âyetin sadece bir sahâbî tarafından yazılı olarak nakledilmesi Kur'ân âyetlerinin tevâtüren nakli noktasında sorun oluşturmamaktadır. Çünkü adı geçen âyetler sadece bir sahâbînin şahitliği ile değil birden fazla hafız sahâbînin ezberi ile de nakledilmekte ve doğrulanmaktadır. Dolayısıyla Mushaf'ta kayıtlı bütün âyetlerin tevâtüren nakledildiği konusunda icma oluşmaktadır.²³⁵ Jeffery de Tevbe Sûresi son iki âyetin herkes tarafından ezbere bilindiğini, yazılı olarak da Huzeyme veya Ebû Huzeyme'de bulunmasıyla birlikte Mushaf'a yazıldığını belirtir. Burada bir ayrıntıya daha dikkat çeker: "Dileselerdi bunu ezberlerindeki bilgilerinden yazarlardı. Onların bu âyetleri kaybettiklerini anlamaları, bu âyetlerin onların hafızalarında var olduğunun delilidir."²³⁶

Rafizîler, Tevbe Sûresi ilgili âyetlerin tek bir kişinin şehâdeti ile kabul edilmesinden dolayı adı geçen âyetler hakkında şüphe yaratmaya çalışmaktadırlar.²³⁷ Kurtubî de tek şahitle âyetlerin kaydedildiği iddiası üzerinden Kur'ân'a çirkin sözler sarf eden Râfîzîlere cevaben "Huzeyme (r.a.) bu âyetlerin Kur'ân-ı Kerîm'den olduğunu söyleyip açıklayınca, ashâb-ı kiramdan birçok kimse bunları hatırladı" sözlerini söyledi. Kurtubî'ye göre Zeyd b. Sâbit bu âyetleri ezbere bildiğinden, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) işittiğinden dolayı kaybettiğinin farkına varmış ve "Tevbe Sûresi'nin sonundaki iki âyeti bulamadım" sözlerini sarf etmiştir. Dolayısıyla ilgili âyetler tek bir kişinin şahitliği ile değil sahâbenin icması ile kaydedilmiştir. Rafizîlerin asılsız iddialarına karşı Kurtubî son olarak "Tevbe Sûresi son iki âyetin yalnızca Huzeyme'nin şahitliği ile sabit olması Hz. Peygamber'in niteliği ile alakalı olması ve doğruluğuna delilin ortada olması dolayısıyladır. Çünkü bu kadar açık ve belli bir karinedir ki bir başka şahidi aramaya gerek bırakmamaktadır" cümlelerini sarfeder.²³⁸

Diğer taraftan rivâyetlerde geçen bilgilere göre Tevbe Sûresi son iki âyetin sadece bir sahâbînin getirdiği yazılı metinle Mushaf'a kaydedilmesinde Zeyd b. Sâbit'in dayandığı bir başka gerekçe bulunmaktadır. O da Zeyd b. Sâbit'in bahsi geçen âyetleri getiren Huzeyme b. Sâbit'in yahut Ebû Huzeyme'nin Hz. Peygamber tarafından iki şahit yerine konulduğunu, tek başına iki farklı kişi sayıldığını bilmesidir. Başka bir ifadeye Zeyd b. Sâbit bahsi geçen âyetleri

²³⁴ el-Buhârî, *Sahîhi Buhârî ve Tercemesi*, "Kitabu't-tefsîr", 240 (No. 305).

²³⁵ Öztürk-Ünsal, *Kur'ân Tarihi*, 72.

²³⁶ Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci*, 207.

²³⁷ Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci*, 209.

²³⁸ Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci*, 209; el-Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/264.

yalnızca Huzeyme'den bulduğu yazılı metinle Mushaf'a kaydederken Hz. Peygamber'in Huzeyme'yi zü's-şehâdeteyn olarak isimlendirdiğini bilmektedir. Dolayısıyla Zeyd b. Sâbit bu önemli görevi titizlikle yerine getirmiş, uygun olmayan hiçbir şey yapmamıştır.²³⁹ Demirci Huzeyme b. Sâbit'in Hz. Peygamber tarafından 'şahitliği iki kişinin şahitliğine denk sahâbî' olarak nitelendirildiğini dolayısıyla Zeyd b. Sâbit'in 'iki şahit' kuralını çiğnemediğini ilgili sahâbînin zü's-şehâdeteyn olarak bu şartı yerine getirdiğini kaydetmektedir. Son olarak Demirci "Zeyd b. Sâbit'in yapmış olduğu bu uygulamada herhangi bir 'kural dışılık' ya da 'şart tanımamazlık' söz konusu değildir" değerlendirmesinde bulunmuştur.²⁴⁰ Fakat Ebû Huzeyme'nin 'iki şahit' yerine konulduğu rivâyet ile ilgili olarak Keleş eleştirel bir yaklaşımda bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerîm'in mütevâtir olarak nâzil olduğunu ve bu bilgi üzerinde bütün İslam âleminin ittifak ettiğini kaydetmektedir. Bununla birlikte Kur'an-ı Kerîm'in cem'inin anlatıldığı kaynaklarda bir sahâbînin 'iki şahit' sayılması ile ilgili rivâyetlere ihtiyaç olmadığını, Kur'an-ı Kerîm'in mütevâtir olmasında böylesi sıkıntılı rivâyetlerin delil olarak gösterilmemesi gerektiğini söylemektedir. Ayrıca ilgili rivâyetlerin bilgi değerinin olmadığını, çok mühim tarihî bilgiler de taşımadığını eklemektedir.²⁴¹

Burada yukarıda bahsi geçen iki şahit özelliği taşıyan sahâbî ile alakalı bir başka çıkmaza değinilecektir. Tevbe Sûresi son iki âyeti getiren sahâbînin kimliği ile alakalı bilgiler önceki başlıklarda geçmişti. Ebû Huzeyme ve Huzeyme b. Sâbit, verilen rivâyetlerde Tevbe ve Ahzab Sûresi ilgili âyetleri nakleden isimler olarak yer almıştı. Bu bölümlerde bazı âlimler adı geçen iki ismi iki ayrı şahıs olarak açıklamakta dolayısıyla Kur'an âyetlerinden Tevbe Sûresi 128-129. âyeti ya da Ahzab Sûresi 23. âyetin sadece bir kişinin şahitliği ile kaydedildiğini söyleyerek Kur'an'ın tevâtüren nakledildiği mevzusunu tekrar gündeme getirmektedirler.²⁴² Diğer bir ifadeyle yukarıda bahsi geçen isimlerden birine "şehâdeteyn" özelliği verildiğinde diğer sahâbî bu nitelikten muaf olacaktır. Dolayısıyla Tevbe Sûresi son iki âyet yahut Ahzab 23. âyet, iki şahidi olmamasına rağmen Mushaf'a kaydedilmiş ve tevâtür şartını gerçekleştirmemiş olacaktır.²⁴³ Böylesi bir değerlendirme ile hareket edilecek olursa ilgili sahâbînin zü's-şehâdeteyn olmaması Mushaf'ın mütevâtir olduğu savunmasını zorlaştıracaktır. Halbuki ilgili âyetler ister bir şahitle isterse iki şahitle kaydedilmiş olsun sonuç itibarıyla en az bir yazılı metinle Hz. Peygamber'den işitilerek Mushaf'a yazılmış ayrıca birçok sahâbe bu

²³⁹ Kılıç, "Kur'an'ın Cem'i Meselesi", 274.

²⁴⁰ Demirci, *Kur'an Tarihi*, 162-164.

²⁴¹ Keleş, "Kur'an'ın Cem'i ve Tertibi", 110.

²⁴² Öztürk - Ünsal, *Kur'an Tarihi*, 122.

²⁴³ Öztürk, *Edebi Mucize Kur'an Yazılması ve Toplanması*, 192.

âyetlerin Allah Kelâmı olduğuna şehâdet etmiştir. Dolayısıyla Mushaf istenilen sayının çok çok üstünde bir sahâbe çoğunluğuyla yazılmıştır.

Ahmet Keleş rivâyetlerin çoğunda bilgisi geçtiği üzere Tевbe Sûresi son iki âyetin yazılı olarak yalnızca Ebû Huzeyme’de bulunması ve Zeyd b. Sâbit’in eline başka sahâbe tarafından ilgili âyetlerin teslim edilmemiş olması dolayısıyla o döneme dair farklı problemler olduğu izlenimlerine ulaşmaktadır. Yazar Hz. Peygamber’in birçok vahiy kâtibi olmasına rağmen ilgili âyetlerin yalnızca bir kişide bulunmasını anlaşılır görmemekte ve bu duruma farklı bir yorum getirmektedir. İbn Mes’ud, Übey b. Ka’b gibi sahâbîlerin şahsî Mushafında bu âyetlerin gerçekten de olup olmadığını sorgulamaktadır. Halbuki yazara göre İbn Mes’ud’un Mushaf’ına bakıldığında bahsi geçen âyetlerin nakıslığına dair bir bilgi mevcut değildir. Bu durum da İbn Mes’ud’un Mushafı’nda bu âyetlerin olduğunu göstermektedir. Yazar konu ile ilgili başka sorular da sormaktadır. Örneğin, bu âyetler başka sahâbîlerde olduğu halde bu sahâbîler diğer sebeplerden dolayı Zeyd b. Sâbit’e bu âyetleri getirmemiş olabilirler mi? Böyle bir soruya olumlu cevap verildiğinde ise tıpkı Şia gibi belli başlı âyetler bile isteye Kur’ân’a eklenmemiştir anlayışına gelinecektir ki yazara göre bu düşüncede olmak yahut onu ispat etmeye çalışmak bile başlı başına sıkıntılı olacaktır.²⁴⁴ Yazar aslında burada ilgili âyetlerin tek yazılı şahidi olmadığını başka sahâbîlerin Mushafında da mutlaka kayıtlı olması gerektiğini ispata çalışmaktadır. Keleş, bahsi geçen âyetlerin ‘iki şahit’ kuralına uygun dolayısıyla mütevâtir olduğunu ifade etme gayretindedir. Ne var ki Kur’ân âyetlerinin bir araya getirilmesi gibi önemli bir konuda sahâbenin kendi dünyevî yahut siyâsî planlarını öncelemesi, kasıtlı olarak bazı âyetleri gizlemesi akla, düşünceye zül gelmektedir. Ayrıca Keleş’in İbn Mes’ud ve Übey b. Ka’b’ın Mushaf’ında bahsi geçen âyetlerin bulunması gerektiğine dair söylemleri yukarıda geçmişti. Halbuki rivâyetlere bakıldığında çalışmada dokuzuncu, yirmi birinci, yirmi yedinci ve otuz birinci rivâyetlerde Übey b. Ka’b’ın Mushaf’ında zaten Tевbe Sûresi son iki âyetin yazılı olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ilgili âyetlerle alakalı herhangi bir kayıp, bilinmezlik söz konusu değildir.

Tevâtür tartışmalarının Tевbe Sûresi son iki âyetin tek bir sahâbînin getirdiği yazılı metinle Mushaf’a kaydedilmesinden kaynaklı çıktığı görülmektedir. Ne var ki rivâyetlerde bahsi geçen âyetlerin tek bir sahâbî ile değil pek çok sahâbe tarafından da bilindiği yer almaktadır. Ayrıca tevâtür kavramının sahâbe döneminde ortaya çıkmadığı, daha sonraki dönemlerde güvenilir bilgi tanımında kullanıldığı yer almaktadır. Dolayısıyla Mushaf’ın

²⁴⁴ Atli, *Kur’ân’ın Yazılması ve Cem’i*, 36; Keleş, “Kur’ân’ın Cem’i ve Tertibi”, 110.

kaydının yapıldığı sahâbe dönemi için tevâtür tartışmalarının yapılması ve bu dönemin bu kavramla sorgulanması doğru olmayacaktır. Kaldı ki söz konusu tartışmaların her birine verilecek cevabın rivâyetlerde mevcut olduğu görülmektedir.

2.6.1. Tevbe Sûresi Son İki Âyet ve İki Şahit Meselesi

Tevbe Sûresi son iki âyet Mushaf'a kaydedilirken bazı sahâbiler tarafından 'iki şahit' getirilmesi gerektiği ifade edilmiş ve bu konu âyetlerin Kur'an'a kaydında aranan şartlardan olmuştur. Bazı rivâyetlerde geçen 'iki şahit' ifadesinden âlimlerin ne anladığı ve hangi değerlendirmelerin daha sağlıklı olduğu üzerinde durulacaktır.

Çalışmada 'iki şahit' kavramının geçtiği üçüncü, yirmi sekizinci ve otuz ikinci rivâyetlerde Hz. Ömer, Kur'an'ı cem etmek ister ve insanların içine girerek Kur'an âyetlerini 'iki şahit' tanık göstererek kendisine getirmelerini talep eder. Hz. Ömer bu çalışma üzerindeyken şehit edilir. Bu görevi devralan Hz. Osman da Allah'ın kelâmından her şeyi getirmelerini ve 'iki şahit' göstermelerini halka iletir. Devamında Huzeyme b. Sâbit Hz. Osman'a gelerek iki âyetin Mushaf'a yazılmayıp terk edildiğini hatırlatır. Hz. Osman bu âyetlerin ne olduğunu sorduğunda Huzeyme b. Sâbit Tevbe Sûresi son iki âyeti okuyarak "Kur'an'dan son ineni bu ikisi ile bitir" cevabını verir. Sonrasında Berâe Sûresi bu ikisi ile tamamlanır. Söz konusu rivâyetlerde geçen 'iki şahit' ifadesine İslâm âlimleri farklı yorumlar getirmişlerdir.²⁴⁵ Örneğin, 'iki şahit' kavramını hem ezbere hem de yazılı olarak âyetlerin getirilmesi, semadan indiği şekilde yazıldığına tanıklık edilmesi şeklinde ifade etmişlerdir. Bunlardan en yaygın olan görüş ise iki ayrı şahsın bir konuda şehâdet etmesidir. Muhsin Demirci bu görüşe katılarak 'iki şahit' istenmesini iki ayrı şahsın şahitliği olarak değerlendirmiştir.²⁴⁶ Muhammed Hamîdullah ise 'iki şahit' kavramını iki farklı kişinin getirdiği iki yazılı metin olarak yorumlamış ve aşağıdaki ifadelerle yer vermiştir:

Kaynaklar şu konuda söz birliği halindedirler. Hz. Ebû Bekir Zeyd'e asla yalnızca belleğine güvenmemesini, aksine her bir âyet için en az iki tanık, yani iki ayrı şahısta bulunan yazılı iki nüsha aramasını emretmiştir. Ayrıca şehirde halka ilan çıkarmış ve her kimde

²⁴⁵ Ebû Şâme'ye göre 'iki şahit' mevzusundan kasıt, zaten hafızalarda mevcut olan Kur'an âyetlerinin bir de Hz. Peygamber'in (s.a.s.) huzurunda yazılmış olmasıdır (es-Suyûtî, *el-İtkân*, 1/140). Bu durumda Zeyd b. Sâbit cem faaliyetinde âyetlerin hem ezbere okunmasını hem de Hz. Peygamber'in huzurunda kaydedildiğine dair yazılı nüsha olarak getirilmesini gözetmiştir. Sehâvî, 'iki şahit' ifadesini getirilen âyetlerin Allah (c.c.) tarafından indirildiği vech ile yazıldığına iki ayrı şahsın tanıklık etmesi olarak değerlendirmiştir (es-Suyûtî, *el-İtkân*, 1/140). İbn Hacer de benzer şekilde "Getirilen âyetin yazılı metni ile ezberden bilinmesidir" sözleriyle 'iki şahit'ten kastın hem yazılı hem de ezbere olarak getirilmesi olduğunu ifade etmiştir. İbn Eşte'nin Leys b. Sâbit'ten aktardığı rivâyete göre ise 'iki şahit' iki farklı şahsın şehâdeti olarak yorumlanmıştır (es-Suyûtî, *el-İtkân*, 1/140).

²⁴⁶ Demirci, *Kur'an Tarihi*, 162.

Kur'ân'dan yazılı parçalar varsa Zeyd'e göstermesini istemiştir. Bir rivâyetin bize ifade ettiğine göre bu çalışma Medine'deki Büyük Cami'de yapılıyordu ve burada Hz. Ömer, getirilen metinlerin sahiplerine, metinlerinin Hz. Peygamber tarafından kontrol edilip edilmediği konusunda yemin ettiriyordu.²⁴⁷

Hamîdullah'ın tarif ettiği 'iki şahit' ifadesi, iki yazılı metin olarak anlaşıldığında Tevbe Sûresi son iki âyetin tevâtüren kaydedilmediği sadece bir yazılı metne göre Mushaf'a yazıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu ifadede yine yazıya büyük sorumluluk yüklendiği, ezberin ve hafızanın değerlendirilmediği görülmektedir. Ziya Şen 'iki şahit' kavramından âyetlerin yazılı olarak getirilmesinin kastedildiğini söylemektedir.²⁴⁸ Şen'in açıklamasına bakıldığında bütün âyetlerin kaydında 'iki şahit' kuralının uygulandığını görmek mümkündür. Suyûtî ise 'iki şahit' kavramını "Resûlullah'ın vefat senesinde vuku bulan arza'da kabul edilen âyetlerden olduğuna dair şehâdet etmeleridir" sözleriyle açıklamıştır.²⁴⁹ Suyûtî'nin bu sözlerinden hareketle arza-i ahîre'de Hz. Peygamber ile bulunan, rivâyetlerde geçtiği üzere, sadece Zeyd b. Sâbit'tir. Bu sahâbînin dışında arz'aya katılan Suyûtî'nin tanımladığı şekliyle 'iki şahit' ifadesine karşılık gelebilecek başka sahâbîyi bulmak imkânsız görünmektedir. Bu noktada arza-i ahîre'ye katılan ve o vakte kadar inzâl olmuş Kur'ân âyetlerini Hz. Cebrail ile Hz. Peygamber'in karşılıklı olarak okumalarına ve Kur'ân âyetlerinin son kontrolüne şahit olan Zeyd b. Sâbit'in faktörü büyük önem teşkil etmektedir. Suyûtî'nin Kur'ân'ın cem'ine bakışını makalesine taşıyan Yaşar Akaslan, Suyûtî'nin 'iki şahit'i arzaya katılmakla açıklamasını şu şekilde yorumlamaktadır:

Suyûtî'nin bu yorumu bağlamında Zeyd b. Sâbit'in arza-i ahîre'de Hz. Peygamber'in yanında bulunması ve Kur'ân'ın tamamını ezberlemesi itibarıyla ikinci şahit konumunda bulunması, iki şahit kriterini sağlamaktadır. Dolayısıyla bu kanaat, "Kur'ân, âhad haberle sabit olmaz" kâidesince, Zerkeşî gibi bazı âlimlerin dile getirdiği "Zeyd b. Sâbit'in bu konuyla ilgili başkasının bilgisine müracaat etmesi malumat için değildir" görüşünü kuvvetlendirmektedir. Bu durum, Zeyd b. Sâbit'in Kur'ân'ın toplanması noktasında ne kadar ihtiyatlı ve hassas bir tutum sergilediğinin göstergesidir.²⁵⁰

Akaslan'a göre 'iki şahit'ten kasıt herhangi bir hatalı, yanlış ve de nâkıs bilgiden berî olmak için iki ayrı hafızın onayını almaktır. Tek bir kişide bu özelliklerin toplanmış olması 'iki

²⁴⁷ Hamîdullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, 50.

²⁴⁸ Şen'e göre, Buhari'nin hadisinde geçen "O âyeti ondan başka kimsenin yanında bulamadım" ifadesi "Yazılı olarak ondan başkasında bulamadım" şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü bulma ve kaybetme gibi ifadeler somut kavramlardır. Aynı de "Ebû Huzeyme el-Ensârî'den başkasında bulamadım" ifadesini "yazılı veya saklanmış olarak ondan başkasında bulamadım" şeklinde yorumlamaktadır. Buradan da iki şahitten 'yazılı olma' anlamı ortaya çıkmaktadır (Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci*, 207-208).

²⁴⁹ es-Suyûtî, *el-İkân*, 1/140.

²⁵⁰ Yaşar Akaslan, "Kur'ân'ın Cem'i Meselesine Suyûtî Vechesinden Bir Bakış", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (20 Haziran 2020), 154-155.

şahit' aramadaki asıl amaca hizmet etmemektedir. Yazara göre Zeyd b. Sâbit hem arz'aya katıldığı için hem de hafız olduğu için Zeyd b. Sâbit'in bu durumdan muaf tutulması kabul edilebilir. Fakat yazarın burada bir önceki cümlesi ile çeliştiği görülmektedir. Çünkü 'Tek bir kişide bazı özelliklerin toplanması onu iki şahit kriterine taşımaz' diyen yazar, arzaya katıldığı için Zeyd b. Sâbit'i bu kuraldan berî tutmaktadır. Halbuki Zeyd b. Sâbit'in 'iki şahit' yerine geçebileceği ile alakalı hiçbir kaynakta bilgi mevcut değildir. Diğer taraftan yazara göre pek çok kaynakta kendisinde 'iki şahit' kriterinin toplandığı Huzeyme b. Sâbit, tek şahit olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte yazar, ilgili âyetlerin çokça hafız tarafından biliniyor olması ve Hz. Peygamber'den dinlediğini söyleyen sahâbî sayısının yeterince olması dolayısıyla söz konusu âyetlerin tevâtüren nakli noktasında sıkıntı oluşturmadığını aktarmaktadır.²⁵¹ Akaslan, yaptığı değerlendirmede bazı kaynakların aksine Huzeyme b. Sâbit'i tek şahit olarak kaydederken Zeyd b. Sâbit'i arz'aya katılması dolayısıyla 'iki şahit' kriterinde saymaktadır. Halbuki böyle bir değerlendirme çoğu rivâyetle çelişmektedir.

Ebu'l-Kasım el-Hûî, âyetlerin kaydında aranan 'iki şahit' meselesinde âyetlerin yazıyla veya ezberden bilinmesi olarak yapılan açıklamalara katılmamaktadır. Eleştirdiği bu yaklaşımın Kur'ân'ın cem'inde paylaşılan meşhur rivâyetlere ters düştüğünü ileri sürmektedir. Ona göre mütevâtir olduğu bilinen bir rivâyetin ayrıca yazı ve ezber ile onaylanmasına gereksinim duyulmaz. Diğer taraftan bir metin, bir yazı mütevâtir değilse yazılı belge yahut ezber ile desteklense dahi Kur'ân âyetlerinden olduğuna dair kaynak yeterli sayılmaz.²⁵² Yazara göre, bir rivâyet mütevâtirse kendisini teyit edecek herhangi bir yazı ya da ezberin olmasına gerek yoktur, çünkü muhkemdir. Aynı şekilde mütevâtir değilse ne kadar yazı ya da ezber ile desteklense de o yine mütevâtir sayılmayacaktır. Peki yazara göre hangi şartlarda bir rivâyet mütevâtir sayılmaktadır, yazı ve ezbere ihtiyaç duymaksızın hangi rivâyet mütevâtir kabul edilmektedir? Kur'ân âyeti mütevâtirdir fakat onu da sahâbenin işitip dinleyip 'Evet bu Kur'ân'dandır' demesi gerekmektedir. Dolayısıyla Kur'ân âyetinde dahi sahâbenin ezberiyle ve şahsî Mushafında bulunan yazılı metinle bu âyetleri onaylaması aranmaktadır. Hal böyle iken yazarın neyi kastettiği tam olarak anlaşılmamaktadır.

Zeyd b. Sâbit'in önemli vahiy katiplerinden biri olması ve son arzaya katılan bir isim olmasına rağmen Kur'ân âyetlerini kaydetmeye başladığında bütün insanlardan kendilerinde olan Kur'ân âyetlerini 'iki şahit' ile getirmelerini istemesi pek çok âlim tarafından anlaşılmaması güç bir durum olarak görülmüştür. Bu mevzuyu İbn Hacer, Zeyd b. Sâbit'in Kur'ân âyetlerini

²⁵¹ Yaşar Akaslan, "Kur'ân'ın Cem'i Meselesine Süyûfî Vecesinden Bir Bakış", 155, bk. 61. dipnot

²⁵² Öztürk - Ünsal, *Kur'ân Tarihi*, 122-123.

toplama gibi önemli bir görevi icra ederken Kur'ân'a ait yazılı metinleri herkesten istemesini çalışmasındaki titizliğine bağlamakta ve bu kıymetli işi sadece kendi ilmine ve kendi ezberine güvenerek yapmadığını söylemektedir. Ali Arslan, bu konuda şu cümleleri aktarmaktadır:

Onlar bu iki âyetin hafızalarda sabit olmasını araştırıyor değillerdi. Çünkü bu âyetler zaten birçok sahâbî tarafından ezberlenmişti. Araştırılan husus onların yazılı olup olmadığıdır. Sonuç olarak deriz ki bu iki âyet hem ezberlenmişti hem yazılmıştı hem de birçok sahâbî tarafından bilinmekteydi.²⁵³

Yukarıda âlimlerin görüşlerine bakıldığında 'iki şahit' ifadesinin, sahâbeden istenen yazılı âyet metinleri, olduğu görülmektedir. Ezberin çok daha önemli ve kıymetli olduğu bir dönemde yazının kaynak değeri olarak sağlamlığı unutulmamış ayrıca kuvvetli bir belge olan yazı ile âyetlerin Allah'a (c.c.) aidiyeti pekiştirilmek istenmiştir. Pek çok sahâbede ezbere korunduğu bilinen Allah Kelâmı, kıymetinden dolayı bir de yazılı metinle şahit gösterilmiştir. Dolayısıyla bir ya da iki yazılı metinle gelen, Hz. Peygamber'den işitildiği şekilde kaydedilen âyetler, tek belge, tek kayıt, tek delil ile nakledilmiş olmayacak birçok sahâbe de bu getirilen âyetlerin Allah Kelâmı olduğuna şahitlik edecektir. Getirilen âyetlerin Allah Kelâmı olduğuna dair ortaya çıkan delillere ve sahâbe sayısındaki çokluğa bakıldığında Kur'ân-ı Kerîm'in bütün sûre ve âyetleriyle mütevâtir olduğu hakikati kendini gösterecektir.

2.7. Tevbe Sûresi Son İki Âyet ve Kur'ân Âyetlerinin Tertîbi

Kur'ân'ın cem'i esnasında Tevbe sûresi 128 ve 129. âyetlerin Mushaftaki yerine konulmasında vuku bulan hadiseler Kur'ân tarihinde tartışmalara konu olmuştur. Kur'ân âyetlerinin tevkîfî veya içtîhâdî olmasını savunan yazarlar bu görüşlerinde Tevbe Sûresi son iki âyetle ilgili rivâyetleri hüccet olarak kullanmışlardır. Burada ilk olarak âyetlerin tevkîfî olduğu görüşlerine yer verilecek sonraki paragraflarda içtîhâdî olduğu düşüncesi paylaşılacaktır.

İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu Kur'ân âyetlerinin Mushaf'ta sıraya konulmasının bizzat Allah Resûlü tarafından olduğunu düşünmektedirler. Bu âlimler âyetlerin kaydedilmesinin tevkîfî olduğunu yani Hz. Cebrail'in (a.s.) Hz. Peygamber'e âyetlerin Mushaftaki yerini haber vermesiyle gerçekleştiğini beyan ederler. Öyle ki bu selefî âlimlerin yaptıkları ilgili çalışmalarda, Kur'ân âyetlerinin tertîbinin içtîhâdî olduğu yorumlarına hiç yer vermedikleri, yalnızca tek kabulleri olan tevkîfîliği ele aldıkları görülür. Zaten Kur'ân âyetlerinin tertîbinin sahâbenin icmaı ile olduğu görüşü son dönem âlimlerince gündeme

²⁵³ Arslan, *Büyük Kur'ân Tefsiri*, 7/318.

gelmekte, kitaplarda konu edilmektedir.²⁵⁴ Selefi âlimlerin Mushaftaki âyetlerin tevkîfi olduğuna dair görüşlerine ise pek çok kaynakta rastlamak mümkündür.²⁵⁵

Buhârî'nin rivâyetleri arasında bulunan, onuncu, on birinci ve on ikinci rivâyetlerde Zeyd b. Sâbit Kur'ân'ın toplanması görevini îfâ ederken "Tevbe Sûresi son iki âyeti yalnızca Ebû Huzeyme el-Ensârî'de buldum" ifadelerini kullanmıştır. Bu cümle Hz. Peygamber'in kendi döneminde âyetlerin yerini sahâbeye bildirdiğini ve âyetlerin belli bir sıralamasının olduğunu ispatlamaktadır.²⁵⁶ Zira Zeyd b. Sâbit'in bulamadığı iki âyetin Tevbe Sûresi son iki âyet olduğunu bilmesi âyet tertîbini bildiğini de göstermektedir.

Yine çalışmada dokuzuncu, yirmi birinci, yirmi yedinci ve otuz birinci rivâyetlerde Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân cem edilirken Übey b. Ka'b'ın Kur'ân âyetlerini etrafındaki bir grup kişiye yazdırdığı ve onların da yazdığı kaydedilmektedir. Tevbe Sûresi 127. âyete gelindiğinde yazarlar tarafından bu âyetin Kur'ân'ın son inen âyeti zannedildiği ve Übey b. Ka'b'ın Hz. Peygamber'den iki âyet daha dinlediğini söyleyerek Mushaf'a Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyeti de eklettiği bilinmektedir. Davut Ağbal *Tertîbu'l-Kur'ân* adlı eserinde bu rivâyetle ilgili bazı ayrıntılara dikkat çekmektedir. Ağbal, Übey b. Ka'b'ın, âyetlerin yerini Hz. Peygamber'in işaret etmesiyle bilebileceğini dolayısıyla âyet tertîbinin tevkîfi olduğunu yazmaktadır. Yazar, Tevbe Sûresi son iki âyetin Mushaftaki yerinin Hz. Peygamber tarafından belirtilmesine rağmen birçok sahâbînin bundan habersiz olabileceğini ifade etmektedir. Öte yandan yazar, Kur'ân'ın en son nâzil olan âyetlerinin yerlerinin Hz. Peygamber tarafından belirlenmiş olmasından yola çıkarak daha önceki âyetlerin de doğal olarak tertip edilmiş olacağı bilgisine ulaşmaktadır.²⁵⁷ Mushaf'ın son âyetlerinin yerinin çoğu sahâbe tarafından bilindiği rivâyetlerce sâbittir. Bu durumda son âyetlerin yerinin bilinmesi ilk âyetlerin yerinin bilineceği gerçeğini de göstermektedir.

²⁵⁴ Ağbal, *Tertîbu'l-Kur'ân*, 47.

²⁵⁵ Mekki b. Ebî Tâlib (öl. 437/1045) "Sûrelerdeki âyetlerin tertîbi ile sûre evvellerindeki besmeleler Hz. Peygamber'in emriyle olmuştur. Bunun içindir ki Berâe Sûresi'nin başına besmelenin konmamasını Hz. Peygamber emretmiştir" demiştir (Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 178; Atik, "Âyet ve Sûrelerin Tevkîfilîği Meselesi" 202-203; es-Suyûtî, *el-İtkân*, 1/146). Bâkîllâni *el-İntisâr* adlı eserinde her bir âyetin yerini bizzat Cebrail'in söylediğini dolayısıyla buna riâyet edilmesinin vâcib ve zorunlu olduğunu (es-Suyûtî, *el-İtkân*, 1/146), ümmetin kıraat ve tilâveti Peygamberden öğrendiği gibi bütün sûre ve âyetlerin yerlerini de yine Hz. Peygamber'den bildiğini söylemiştir (Derze, *Kur'ân'ı Anlamada Usûl*, 74). Zerkeşi ise *el-Burhân* adlı eserinde âyetlerin sûredeki yerlerini ve sûre başına eklenen besmelelerin düzenlenmesinin tamamen vahye dayandığını, bu konuda en ufak bir şüphe ve ihtilafın kabul edilemeyeceğini beyan etmiştir (Danacı, "Kur'ân-ı Kerîm'in Metinleşme Süreci ve Sûrelerin Tertîbine Dair Görüşlerin Değerlendirilmesi" 151; Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 179).

²⁵⁶ Danacı, "Kur'ân-ı Kerîm'in Metinleşme Süreci ve Sûrelerin Tertîbine Dair Görüşlerin Değerlendirilmesi", 151.

²⁵⁷ Davut Ağbal, *Tertîbu'l-Kur'ân*, 59.

Kemal Atik “Tevbe Sûresi son iki âyetin yeri konusunda Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki komisyonun ihtilaf etmesi az da olsa bazı âyetlerin tertîbinin haberi vâhid ve sahâbenin içtihadıyla olduğunu göstermez mi?” şeklinde soru yöneltmektedir.²⁵⁸ Halbuki tek bir sahâbide bulunan Tevbe Sûresi son iki âyetin Mushaf’a eklenmesinde yazarın dediği gibi kati surette bir karışıklık yaşanmamış aksine bazı rivâyetlerde geçtiği üzere Tevbe Sûresi son iki âyet doğrudan ilgili sûreye eklenmiştir. Hatta çoğu âlim bu rivâyetlerden hareketle sahâbenin âyetlerin Mushaftaki yerini bildiğini dolayısıyla âyet tertîbinin tevkiî olduğunu savunmaktadır. Ayrıca rivâyetlere bakıldığında söz konusu karışıklığı yok sayan anlatımlar da mevcuttur. Ne var ki yazarın bahsettiği tarzda bir konu hiçbir hadiste yer almamış yalnızca üçüncü, on beşinci, yirmi sekizinci ve otuz ikinci rivâyetlerde şöyle bir durum yaşanmıştır: Kur’ân’ın cem edilmesinde Huzeyme b. Sâbit, Tevbe Sûresi son iki âyeti Hz. Osman’a okuyarak iki âyeti eklemeyi unuttuklarını söylemiş ve Hz. Osman da bu iki âyetin Allah Kelâmı olduğuna şehâdet ederek nereye eklenileceğini sahâbîye sormuştur. Huzeyme de Tevbe Sûresinin sonunu işaret etmiştir. Görüldüğü üzere yazarın dediği gibi Zeyd b. Sâbit ismi hiç geçmemiş Hz. Osman’dan bahsedilmiştir. Zaten Zeyd b. Sâbit’in isminin geçtiği rivâyetlerde de böyle bir durum söz konusu olmamıştır. Dolayısıyla ilgili âyetlerin Mushaf’a eklenmesinde yazarın bahsettiği gibi bir anlaşmazlık yaşanmamıştır. Devamında yazar o dönemde Tevbe Sûresi son iki âyetin Mushaf’ta ilgili yere eklenmesine âlimlerin karşı çıkmaması dolayısıyla bu tertipte icma olduğunu söylemektedir. Ayrıca Atik’e göre Übey b. Ka’b, Hz. Ömer, Hz. Osman gibi sahâbenin de Resûlullâh’tan bu tertip üzere öğrendiklerini açıklamaları âyet tertîbinin Hz. Peygamber zamanında bilindiğini, öğrenildiğini ifade etmektedir.²⁵⁹ Aynı düşüncede olan İzzet Derveze de et-Tûsî’nin kendi eserinde naklettiği “Tevbe Sûresi’nin son iki âyeti Kur’ân’da en son inen âyetlerdir” rivâyetine atıfta bulunarak âyet tertîbinin Hz. Peygamber zamanında bilindiğine işaret etmektedir.²⁶⁰ İlgili başlıkta Tevbe Sûresi son iki âyetle ilgili rivâyetler doğrultusunda yazarların Mushaftaki âyetlerin tevkiî olduğu yorumlarına yer verilmiştir. Şimdi ise âyetlerin içtihadî olduğu düşüncesi paylaşılacaktır.

Kur’ân âyetlerinin Mushaf’taki sırasının sahâbe içtihadıyla şekillendiğini savunan âlimler bazı rivâyetlere dayanarak kendi görüşlerini temellendirmeye çalışmaktadırlar. Örneğin üçüncü, yirmi sekizinci ve otuz ikinci rivâyetlerde anlatıldığı üzere Hz. Ömer kendi halifeliği döneminde Kur’ân’ı cem etmek istemiş ve toplumun içine girerek insanların Resûlullâh’tan

²⁵⁸ Kemal Atik, “Âyet ve Sûrelerin Tevkîfiliği Meselesi”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, (1989), 208.

²⁵⁹ Atik, “Âyet ve Sûrelerin Tevkîfiliği Meselesi”, 208.

²⁶⁰ İzzet Derveze, *Kur’ân’ı Anlamada Usûl*, 69.

aldığı âyetleri iki şahit huzurunda getirmelerini ilan etmiştir. Hz. Ömer bu çalışma üzerindeyken şehit edilmiş, yerine geçen Hz. Osman da aynı şekilde iki tanıkla getirilen âyetleri kabul edeceğini söylemiştir. Âyetler bir araya getirildikten sonra Huzeyme b. Sâbit gelmiş ve Tevbe Sûresi son iki âyeti okuyarak ilgili âyetleri yazmadıklarını hatırlatmıştır. Âyetleri duyan Hz. Osman bunun üzerine “Bu iki âyetin Allah katından olduğuna ben de şahidim” demiş ve Huzeyme b. Sâbit’in işaretiyle Berâe Sûresi’nin sonuna bu iki âyet eklenmiştir. Bahsi geçen rivâyetlerde Hz. Osman’ın gelen âyetleri nereye koyacağını Huzeyme b. Sâbit’e sorması ve sahâbînin bu âyetlere Kur’ân’dan yer göstermesi dolayısıyla ilgili rivâyet, âyet tertîbinin içtihâdî olduğuna delil olarak gösterilmiştir.²⁶¹ Halbuki Huzeyme b. Sâbit’in ilgili âyetlerin yeri ile alakalı en ufak bir belirsizlik yaşamaması ve doğrudan Tevbe Sûresi’nin sonunu göstermesi bu bilgiyi Hz. Peygamber’den öğrendiğini göstermektedir. Aksi takdirde böylesi önemli bir mevzuda Huzeyme’nin kendi başına hareket ederek karar vermesi akla uzak görünmektedir. Üstelik bu konu ile ilgili diğer sahâbîlere sorduğu, istişare ettiği bilgisi kaynaklarda yer alırdı. Oysa Huzeyme Hz. Peygamber’den bildiği, öğrendiği bu malumatı direk Hz. Osman’a aktarmıştır. Dolayısıyla burada âyetlerin Mushaf’a kaydedilmesinde sahâbenin herhangi bir rolünden bahsetmek doğru bir bilgi akışı olmayacaktır.

Abdulahap Özsoy, adı geçen rivâyeti bir makalesinde tafsilatıyla ele almış hem metin hem de sened olarak kusurlar barındırdığını kaydetmiştir. Senedde adı geçen üç râviden ikisinin zayıf olduğunu, Hz. Ömer döneminden bahseden Yahya b. Abdurrahman b. Hâtıb’ın sadece Hz. Osman’ın halifeliliğinin son zamanlarına yettiğini dolayısıyla adı geçen râvinin söz konusu halifelerden nakilde bulunmasının imkânsız olacağını kaydetmiştir.²⁶² Özsoy’un makalesinde birçok açıdan zayıf bulunduğu bu rivâyet, ayrıca Hz. Ömer’in Kur’ân’ı derlemesini konu alan tek rivâyettir. Çünkü İbn Şebbe’nin *Tarîhu’l-Medîne* adlı eserinde de yer alan, halihazırdaki çalışmada on beşinci rivâyet olarak geçen başka hadiste Hz. Ömer’den bahsedilmemekte sadece Hz. Osman’ın Kur’ân’ı cem ettiği aktarılmaktadır. Bu anlamda rivâyetin günümüze kadar gelmiş sahih hadislerle pek çok açıdan çelişmesi dolayısıyla ilgili kaynaklarda yer verilmesi ve sıhhatine binaen alıntı yapılması sağlıklı olmayacaktır. Taşıdığı bu illet ile âyet tertîbinin içtihâdiliği mevzuunda bu rivâyetin delil olarak gösterilmesi ilgili görüşü sağlam kılmayacaktır.²⁶³

²⁶¹ Esra Gözeler, *Kur’ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur’ân’a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 65.

²⁶² Özsoy, “Hz. Ebû Bekir Dönemi Kur’ân’ın Cem’i Faaliyetinde İki Şahit İstenmesiyle Alakalı Rivâyetin Kaynak Değeri”, 120-124; Ağbal, *Tertibu’l-Kur’ân*, 72.

²⁶³ Ağbal, *Tertibu’l-Kur’ân*, 73.

Çalışmada sekizinci ve otuzuncu rivâyet olarak geçen hadiste, Hâris b. Huzeyme, Berâe sûresinin son iki âyeti ile Hz. Ömer'e gelmektedir. Halife bu âyetleri başka bilen var mıdır? diye sorduğunda sahâbî, başka şahitleri bilmediğini söylemekte ve bu âyetleri Allah Resûlünden işittiğine, ezberlediğine ve de koruduğuna Allah'ı şahit tutmaktadır. Hz. Ömer de bu şehâdete ortak olduğunu, şayet ilgili âyetler üç olsaydı onları tek sûrede toplardım, sözlerini söylemektedir. Sonrasında Berâe Sûresi'nin sonuna bahsi geçen âyetler eklenmektedir. Esra Gözeler'e göre, Hz. Ömer'in Tевbe Sûresi son iki âyet hakkındaki "Şayet ilgili âyetler üç olsaydı onları tek sûrede toplardım" sözleri sahâbenin âyet tertîbinde önemli bir görev aldığını göstermektedir. Ayrıca bu sözler yazara göre âyet tertîbiyle birlikte sûre tertîbinin de içtîhâdî olduğuna işaret etmektedir.²⁶⁴ Ahmet Keleş Hz. Ömer'in bu sözünün hem sûrelerin hem de âyetlerin içtîhâden bir araya getirilebileceğine delil oluşturduğunu ifade etmektedir. Çünkü Keleş'e göre âyetler tevkîfî olarak derlenmiş olsaydı Hz. Ömer de bu inanç ve düşünce ile âyetlerin yeri kati olarak bilineceğinden böyle bir cümleyi dile getirme ihtiyacı hissetmeyecektir. İbn Hacer de Hz. Ömer'in bahsi geçen sözlerinden âyet tertîbînin içtîhâdî olduğu kanaatini söylemiş fakat diğer rivâyetlerle birlikte düşünüldüğünde böyle bir düşüncenin hatalı olabileceği sonucuna varmıştır.²⁶⁵ Pek çok yazarın düşüncesine delil teşkil eden yukarıdaki rivâyetle alakalı bazı sıkıntılar olduğu çeşitli kaynaklarda yazmaktadır. Şimdi bu beyandaki bilgiler paylaşılacaktır.

Davut Ağbal *Tertîbu'l-Kur'an* adlı eserinde yukarıda geçen rivâyeti tafsilatıyla anlatmış ve şunları kaydetmiştir: Bu rivâyet ilk olarak Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde sonra da İbn Ebû Dâvud'un *Kitabu'l-Mesâhif*'inde yer almaktadır. Her iki eserde de bu rivâyetin senedinde sıkıntılar görülmektedir. Tевbe Sûresi son iki âyeti getiren sahâbînin ismi *el-Müsned*'de el-Hâris b. Hazme, *Kitabu'l-Mesâhif*'te ise el-Hâris b. Huzeyme olarak geçmektedir. el-Hâris b. Hazme ismine el-Müsned'de başka rastlanmadığı gibi sahih hadis kaynaklarında da bu isim hiç geçmemektedir. Dolayısıyla bu rivâyet münker olarak kabul edilmektedir. Diğer taraftan *Kitabu'l-Mesâhif*'te geçen bu rivâyette Muhammed b. İshak ismi görülmektedir ki bu râvinin tedlis yapması ve seneddeki inkıta sebebiyle bu rivâyet zayıf olarak kaydedilmektedir.²⁶⁶ Ağbal, İbn Hacer'in *Tehzîbu't-tehzîb*'de ilgili rivâyetleri irsâl olarak kabul ettiğini söylemekte, bu illete

²⁶⁴ Gözeler, *Kur'an Âyetlerinin Tarihendirilmesi Sorunu ve Kur'an'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım*, 67.

²⁶⁵ Ahmet Keleş, "Kur'an'ın Cem'i ve Tertîbi Kur'an Âyetlerinin Tevkîfîliği Konusundaki Buhârî Hadislerine ve Kur'an İlimlerindeki Rivâyetlere Eleştirel Bir Yaklaşım", 116-117.

²⁶⁶ Ağbal, *Tertîbu'l-Kur'an*, 74.

benzer sorunun rivâyetin metninde de bulunduğunu kaydetmektedir.²⁶⁷ Yazara göre sened ve metin itibariyle sıkıntılar taşıyan ilgili rivâyet sahih kabul edilse bile Hz. Ömer'in Tevbe Sûresi son iki âyet için söylediği “Şayet ilgili âyetler üç olsaydı onları tek sûrede toplardım” sözlerini Kur'an'ın geneline yaymak doğru olmayacaktır. Diğer taraftan mevzu konusu olan âyetler Mushaf'ın son âyetleri olmasından dolayı diğer âyetlere göre istisnâî bir durum taşımakta ve farklı bir ayrıntı kendini göstermektedir.²⁶⁸ Ayrıca yazar, Hz. Ömer'in bunları şahsî kanaat doğrultusunda sarf ettiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla bu cümleden herhangi bir yargı çıkarılmaması ve bu cümle ile Kur'an'daki diğer âyet ve sûrelerin yorumlanmaması gerektiğini söylemektedir. Bununla birlikte Hz. Ömer'in bu cümlesinin konu olduğu ilgili rivâyetin başka problemleri de taşıdığına işaret ederek sıkıntılı bir rivâyet olduğunu eklemektedir.²⁶⁹ Bütün bu değerlendirmeler Tevbe Sûresi son iki âyetin içtihadî olarak Mushaf'a yerleştirildiği yönünde bilgi veren ilgili rivâyetin tutarlı ve kaynak gösterilecek sıhhatte olmadığını ortaya koymaktadır.

Süleyman Ateş, Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin yerlerinin bilinmemesi ve bu âyetlerin yalnızca bir kişide bulunmasından hareketle birkaç yargıya ulaşmaktadır. Ateş, Kur'an âyetlerinin tamamının Hz. Peygamber tarafından Mushaf'taki sırasının belirtilmediğini, en azından birkaç âyetin Hz. Ebû Bekir döneminde yapılan cem faaliyetiyle tevkif edilmiş olabileceğini kaydetmektedir. Diğer türlü Ateş'e göre Hz. Peygamber zamanında bu âyetler derlenmiş olsaydı sadece bir sahâbîde değil pek çok sahâbîde yazılı olarak bulunuyor olması gerekirdi.²⁷⁰ Übey b. Ka'b rivâyetinde de konu geçtiği üzere bahsi geçen âyet yazılı kaydıyla sadece Huzeyme b. Sâbit'in yanında değil Übey b. Ka'b'ın da Mushaf'ında bulunuyordu. Zeyd b. Sâbit, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın da ilgili âyetleri bildiğine, ezberlediğine dair pek çok rivâyet mevcuttur. Dolayısıyla “İlgili âyetler yalnızca Huzeyme b. Sâbit'in yanında yazılı metniyle bulunmuştur” gibi sadece bir cümleden hareketle âyetlerin bir kısmının içtihadî olduğunu söylemek isabetli bir yaklaşım olmayacaktır. Ayrıca Hz. Peygamber her bir âyetin yerini sahâbeye bildirmişken neden bu iki âyetin yerini bildirmemiş olsun? Bu istisnâî durum akla uygun gelmemektedir.

²⁶⁷ Söz konusu iki âyeti getiren sahâbî el-Hâris b. Huzeyme'nin Hz. Ömer'in talebiyle âyetleri Tevbe Sûresi'nin sonuna eklediği ilgili rivâyette geçmektedir. Bu durumda sahâbî Abbad'ın cem faaliyetinde yer alması gibi akıl almaz bir sonuca ulaşılmaktadır. Abbad'ın bu malumata babası Abdullah'tan ulaşması ihtimali de sorunlu görünmektedir. Çünkü Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleşen bu hadisede değil yıllarca sonra Hz. Osman'ın yaptığı istinsah faaliyetinde babası Abdullah'ın ismi kaynaklarda yer almaktadır. Dolayısıyla bu bilgilerin ilgili sahâbîde olması tarihî açıdan imkânsız bir durumdur (Ağbal, *Tertibu'l-Kur'an*, 74).

²⁶⁸ Ağbal, *Tertibu'l-Kur'an*, 74.

²⁶⁹ Ağbal, *Tertibu'l-Kur'an*, 58.

²⁷⁰ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 4/162.

Âyet tertibinde âlimlerin fikir ayrılığına düşmesinde Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin büyük payı bulunmaktadır. Âyetlerin içtihadî yahut tevkîfî olduğunu savunan âlimler, mevcut rivâyetlerde geçen Tevbe Sûresi son iki âyetle ilgili rivâyetleri kendi görüşlerine delil olarak kullanmaktadırlar. Bununla birlikte âyetlerin tertîbinin tevkîfî olduğu verilen görüşler arasında ağır basmakta ve âyetlerin tertîbinin içtihadî olduğunu savunan âlimlerin getirmiş olduğu rivâyet ve delillerin ise sıhhat açısından sıkıntılar barındırdığı görülmektedir.

2.8. Tevbe Sûresi Son İki Âyet ve Kur'ân Sûrelerinin Tertîbi

Sûrelerin tertîbinin tevkîfî yahut içtihadî olduğu konusunda ihtilaflı görüşler mevcuttur. Sahâbeye ait husûsî Mushaflar'da bazı farklılıkların olduğu pek çok rivâyette geçmektedir. Bunlardan özellikle sûre yerlerinin ve isimlerinin farklı olması, âyet kenarlarına eklenen şerhlerin günümüz Mushafında olmaması ayrıca Husûsî Mushaflar arasında fazla ve eksik ifadelerin bulunması Husûsî Mushafların günümüz Mushafından farklılık göstermesinde temel etkindir. Dolayısıyla bu farklılıklar sûre tertîbinin Hz. Muhammed zamanında yapılmadığına delil olarak gösterilmektedir.²⁷¹ Bütün bu sebeplerin yanında Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerle ilgili bazı rivâyetler de sûrelerin tertîbinde delil olarak kaydedilmekte ve ilgili görüş bu rivâyetlerle savunulmaktadır.

Sekizinci, on altıncı, yirmi ikinci ve otuzuncu rivâyetlerde geçen “Şayet üç âyet olsaydı onları tek sûre yapardım” ifadesi tartışmalara sebep olmuş ve Kur'ân sûrelerinin içtihadî olarak düzenlendiği görüşünde kullanılmıştır. Bu rivâyetlerde konu şöyle geçmektedir: Zeyd b. Sâbit, Kur'ân âyetlerini cem ederken Mushaf'ı ilk kontrol ettiğinde Ahzab Sûresi 23. âyetin yazılmadığını fark eder, uzun aramalar sonrasında bulur ve yerine ekler. Sonraki kontrolde ise Tevbe Sûresi son iki âyetin Mushaf'ta olmadığını görür ve aramaya başladığında bu âyetleri de hemen bulamaz. Sonrasında tek bir sahâbîde yazılı olarak bulur ve “Şayet üç âyet olsaydı onları tek sûre yapardım” ifadesini kullanır. Sekizinci ve otuzuncu rivâyetlerde bu ifadeyi Zeyd b. Sâbit'in değil, Hz. Ömer'in kullandığı daha önce geçmişti.

Yukarıdaki rivâyetlerde Hz. Ömer'in ya da Zeyd b. Sâbit'in kullandığı bu ifadeler sûre oluşturma tasarrufunun sahâbede olduğu düşüncesini akıllara getirmektedir. Fakat sahâbenin bu cümlelerini Kur'ân'ın geneline yaymak yerinde bir çıkarım olmayacaktır. Mehmet Altuntaş da Zeyd b. Sâbit'in sûrelerin düzenlenmesinde bireysel irade taşıyan bu sözlerini anlamsız bulmaktadır. Yazara göre çeşitli Mushaflarda sûre ve âyet sıralamaları farklılık göstermiş olsa bile sûre ve âyetlerin sayılarında rey kullanmak iradelere bırakılmış bir durum değildir. Zira

²⁷¹ Derveze, *Kur'ân'ı Anlamada Usûl*, 58-59.

H. Peygamber'in "Bu âyeti falan âyetlerin olduğu yere koyun" sözleri bu mevzunun içtihadî bir mesele olmadığını açıkça göstermektedir.²⁷² Aynı şekilde âyet ve sûrelerin düzenlenmediğini, tertîbinin yapılmadığını beyan eden herhangi bir hadis H. Peygamber ve yakın ashabından sadır olmuş değildir. Bahsi geçen konuyu destekleyen ifadeler, sonraki zamanlarda ortaya çıkan yorum ve tevillerden ibarettir.²⁷³

Sûrelerin tertîbinin içtihadî olduğuna dair bir rivâyet de şöyledir:

Osman b. Affana Enfâl Sûresi mesâniden, Berâe ise mî'ûndan olduğu hâlde bu iki sûrenin arasına besmele satırını koymaksızın art arda getirip, her ikisini de es-seb'ut-tivâle dâhil etme gerekçen nedir?' dedim. Bunun üzerine Osman: Kimi zaman Resûlullah'a bir çok sûre (âyet grubu) nâzil olurdu. Ona bir şey indirildiğinde kâtiplerinden birisini çağırıp, 'Bu âyetleri şu şu konuların zikredildiği falan sûreye yerleştirin' derdi. Kendisine bir âyet nâzil olduğunda ise: 'Bu âyeti içerisinde şu şu hususların geçtiği falan sûreye yerleştirin' derdi. Enfâl Sûresi Medine'de nâzil olan ilk sûrelerden biridir. Berâe Sûresi de Kur'ân'ın son nâzil olan sûresidir. (Bununla birlikte) her iki sûrede zikredilen hususlar birbiriyle benzeşmektedir. Ben de bu yüzden Berâe Sûresi'nin Enfâl Sûresi'nin bir bölümü olduğunu düşündüm. Resûlullah bize Enfâl ile Berâe'nin aynı mı yoksa birbirinden ayrı mı olduğunu açıklamadan vefat etti. Hâliyle iki sûreyi peşpeşe getirdim, fakat aralarını besmele satırıyla ayırmadım ve seb'u't-tivâl içerisine yerleştirdim.²⁷⁴

Yukarıdaki rivâyete bakıldığında H. Osman'ın sûre tertibinde içtihadı gittiği görülmektedir. Fakat Tevbe ve Enfâl Sûreleri'nde yapılan bu içtihadın Mushaf'ın geneline uygulandığını düşünmek isabetli bir değerlendirme olmayacaktır. Zira bütün sûrelerde H. Osman ya da başka bir sahâbî kişisel kanaatini kullanmış olsaydı benzer soru ve itirazların olduğuna dair bilgi günümüze ulaşır.²⁷⁵ Beyhâki ve Suyûtî sûre sıralamasının H. Muhammed'in (s.a.s.) bildirmesiyle olduğunu yalnızca Tevbe ve Enfâl Sûreleri'nin sahâbe içtihadıyla Mushaf'a konulduğunu belirtmektedir.²⁷⁶ Diğer taraftan Beyhâki sûre tertîbinin tevkîfî ya da içtihadî olduğu konusunda ihtilaf yaşandığını fakat çoğunluğun görüşüyle içtihadî olduğunu şu sözleriyle ifade etmiştir:

Zeyd b. Sâbit'in riyaset ettiği Meclis, istinsahtan başka sûreleri de tertip etmişti. Sûreleri tertipte nüzul tarihine riâyet etmemiş, belki sûre-i celîleler arasındaki münâsebâtı nazarı itibara almıştı, Tevbe Sûresi'nin müstakil bir sûre olması veya Enfâl Sûresi'nden

²⁷² Altuntaş, "Kur'ân'ın Mekke'de Yazılması ve Medine'de Çoğaltılması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", 279.

²⁷³ Derveze, *Kur'ân'ı Anlamada Usûl*, 82.

²⁷⁴ Ağbal, *Tertîbu'l-Kur'ân*, 42.

²⁷⁵ Ağbal, *Tertîbu'l-Kur'ân*, 43.

²⁷⁶ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 1/149; Ağbal, *Tertîbu'l-Kur'ân*, 44.

bulunması hususunda uyuşamadıklarından davayı kesip atmak için iki sûre arasına besmele-i şerifenin yazılmaması karargir oldu. Âyetler arasındaki tertip tevkîfî yani vahye müstenittir. Peygamberimiz yerlerini nasıl göstermiş ise öyledir. Fakat sûreler arasında tertip hususunda ihtilaf olunmuştur. Bazıları Tevbe Sûresi ile Enfal Sûresi'nden maada bütün sûrelerin cem ve tertîbini tevkîfî addediyor, fakat reyî râciha göre sûrelerin tertîbi sahâbei güzînin içtihatlarına mebnîdir.²⁷⁷

Sûre tertîbinin içtihâdî ya da tevkîfî olduğunu savunan âlimler şimdiye kadar çeşitli delillerle düşüncelerini aktarmışlardır. Fakat yukarıda bahsi geçen rivâyetlerle sûrelerin içtihâdî olduğunu temellendirmek konuyu iyi bir zemine taşımayacaktır. Çünkü çalışmanın önceki bölümlerinde ilgili rivâyetlerin sıhhatine dair bilgiler verilmiş hem sened hem de metin olarak sıkıntılar içerdiği kaydedilmiştir. İlgili rivâyetlerin sahih olduğu kabul edilecek olsa bile Hz. Ömer yahut Zeyd b. Sâbit'in ilgili âyetler için söylemiş olduğu bir cümleyi diğer bütün sûrelere genellemek konunun izahında hatalı bir yaklaşım olacaktır. Dolayısıyla Tevbe Sûresi son iki âyetle ilgili mevcut rivâyetler üzerinden Tevbe ve Enfal Sûreleri hariç diğer sûrelerin içtihâdî olduğu yaklaşımına ulaşamamaktadır. Burada çalışmanın kapsamı gereği sadece Tevbe Sûresi son iki âyet bağlamında ilgili konu ele alınmaya çalışılmıştır. Diğer türlü sûrelerin içtihâdî ya da tevkîfî olduğu üzerinde yorum yapabilmek geniş kapsamlı bir araştırma isteyecek çok daha farklı rivâyetleri ve araştırmaları gerektirecektir.

²⁷⁷ İsmail Hakkı İzmirli, *Tarih-i Kur'an* (İstanbul: Böre Yayınları, 1956), 13.

SONUÇ

Bu çalışmada Tevbe Sûresi 128 ve 129. âyetlerin kaydına dair bilgilerin çıkış noktasına ulaşmak istenmiş ve bu anlamda ilk dört asra ait kitap ve rivâyetler üzerinde yoğunlaşmıştır. Araştırmalar neticesinde bahsi geçen âyetlerle ilgili toplamda on yedi müellifin yazdığı eser üzerinden otuz sekiz rivâyete ulaşılmıştır. Bu eserlerde geçen ilgili rivâyetler bir araya getirilerek analiz edilmiş ve her bir rivâyetin Tevbe Sûresi son iki âyet bahsinde aktardığı bilgi belli başlıklar altında gruplandırılarak yorumlanmıştır. Konu ile ilgili rivâyetlerde ihtilafların ve farklı malumatların olması ilgili başlıklarda belli bir kanaate ulaşmayı zorlaştırmıştır. Bu anlamda çalışmada geçen ve önemli kaynaklardan alınan otuz sekiz rivâyet üzerinden hareket edilmiş ve rivâyetlerin belli bir fikirde ittifak etmesi yazıya şekil veren etmenlerden olmuştur.

Kur'ân tarihi eserleri incelendiğinde Berâe Sûresi son iki âyetin Tefsir ilminde bazı tartışmalı mevzularda yer aldığı görülmüştür. Bu konular çalışmada yer verilen Tevbe Sûresi son iki âyet nerede nâzil olmuştur, Tevbe Sûresi son iki âyet hangi sûreye aittir, Tevbe Sûresi son iki âyetin kendisinden alındığı sahâbî kimdir, Tevbe Sûresi son iki âyet ne zaman tespit edilip Mushaf'a yazılmıştır? gibi başlıklar altında ele alınmıştır. Herhangi bir âyet söz konusu olduğunda basit olan bu soruların Tevbe Sûresi son iki âyetinde zor olduğu, net cevapları olmadığı görülmüştür. İlgili rivâyetlerdeki ihtilaflar bahsi geçen âyetlerde bu soruların sorulmasında en temel etkidir. Çalışmadaki rivâyetlerin birbiriyle çelişkili bilgiler aktarması ilgili âyetler hakkında belli bir malumat edinilmesini güçleştirmiştir. Dolayısıyla Kur'ân tarihi eserlerinde konu ile ilgili farklı bilgilerin olması da mevcut bu rivâyetler doğrultusunda konunun şekillenmesinden kaynaklıdır. Bu anlamda halihazırdaki çalışmada bütün rivâyetlerin ihtilaf ettiği bilgilere değinilmiş fakat bu rivâyetlerin müttefik olduğu bilgiler çerçevesinde ilgili başlık analiz edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla rivâyetlerin verdiği malumatlar çerçevesinde çalışmada şu neticelere ulaşılmıştır.

1. Übey Ka'b ve İbn Abbas'ın rivâyetleri doğrultusunda Berâe Sûresi son iki âyetin Medenî olduğu kanaatine varılmıştır. İlgili âyetlerin Kur'ân'dan en son inen âyetler olması, ilgili âyetlerin yazılı metin olarak yalnızca bir sahâbîde bulunması ve Mushaf'ta ekleneceği yer konusunda belirsizlik yaşanması gibi bilgiler âyetlerin nüzulde sona kaldığını yani medenî olduğunu göstermektedir.

2. Çalışmada yer alan dört rivâyetten hareketle bazı âlimler ilgili âyetlerin Berâe Sûresi'nden olmadığını, irticalen Mushaf'a eklendiğini kaydetse de otuz sekiz rivâyetten yaklaşık yirmi dördü bahsi geçen âyetlerin Tevbe Sûresi'ne ait olduğunu ve bu sûrenin son âyetlerinden sayıldığını sarih bir şekilde kaydetmektedir.

3. Tevbe Sûresi son iki âyetin kendisinde bulunduğu sahâbî çalışmadaki rivâyetlerde on farklı formda geçmektedir. Fakat Huzeyme b. Sâbit ve Ebû Huzeyme isimleri diğerlerine göre daha çok kullanılmaktadır. Huzeyme b. Sâbit ismi rivâyetlerde toplam on beş yerde, Ebû Huzeyme ise yedi yerde zikredilmektedir. Bütün bu isimlerin tek bir şahsa işaret ettiği düşünülmektedir. Huzeyme b. Sâbit ve Ebû Huzeyme isimlerinin iki farklı şahıs olma ihtimali ele alındığında çalışmadaki ilk dört asır müelliflerinden derlenen rivâyetlerde Tevbe Sûresi son iki âyetle alakalı Huzeyme b. Sâbit ismi daha çok geçmektedir. Dolayısıyla bu ismin Tevbe Sûresi son iki âyeti getiren sahâbîye ait olması, Ebû Huzeyme ismine göre daha kuvvetle muhtemeldir.

4. Toplam otuz sekiz rivâyetten otuz biri ilgili âyetlerin Hz. Ebû Bekir zamanında kaydedildiğini paylaşıırken sadece yedi rivâyet Hz. Osman döneminde Mushaf'a eklendiğini söylemektedir. Fakat iki farklı döneme ait olan Kur'ân çalışmaları arasında hiçbir farkın olmaması ve her ikisinin birebir aynı olması dolayısıyla Tevbe sûresi son iki âyetin sonradan eklendiği yorumları doğru bulunmamakta ve Hz. Ebû Bekir döneminde yapılan çalışmada zaten ekli olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

5. Çalışmada yer verilen rivâyetlere bakıldığında Zeyd b. Sâbit'in herhangi bir âyeti "bulamama" durumu söz konusu değildir. Burada yalnızca ezberinde olan Hz. Peygamberden işittiğini bildiği ilgili âyetleri yazılı metniyle arama çabası vardır. Biraz araştırdıktan sonra da âyetleri yazılı kaydıyla Huzeyme b. Sâbit'te bularak Mushaf'a eklemektedir. Dolayısıyla kaybettiği, sonuç itibarıyla ulaşamadığı, kaydını tutamadığı herhangi bir âyet söz konusu değildir.

6. Tevâtür ifadesinin kullanımına bakıldığında ilk olarak mutezile imamlarından Vasıl b. Atâ'nın eşdeğer kelimelerle bu ifadeye yer verdiği görülmektedir. Mehmet Sofuoğlu ise yaptığı Buhârî tercemesinde, bu tanımın sonraki dönemden itibaren yer aldığını kaydetmektedir. Bununla birlikte günümüzde ilgili âyetlerle ilgili tevâtür tartışmaları bulunmaktadır. Fakat Zeyd b. Sâbit'in yazılı kaydıyla bulduğu âyetleri bizzat Hz. Peygamber'den işiterek doğrulaması, Hz. Ömer'in de bu âyetlere şahitlik etmesi ve Übey b. Kâ'b gibi başka sahâbîlerin de üzerinde ittifak etmesi bu âyetlerin mütevâtir olduğuna dayanak olmaktadır.

7. Genel olarak âlimlerin görüşlerine bakıldığında 'iki şahit' ifadesinin, sahâbeden istenen yazılı âyet metinleri, olduğu görülmektedir. Ezberin çok daha önemli ve kıymetli olduğu bir dönemde yazının kaynak değeri olarak sağlamlığı unutulmamıştır. Getirilen âyetlerin Allah Kelâmı olduğuna dair ortaya çıkan delillere ve sahâbe sayısındaki çokluğa bakıldığında Kur'ân-ı Kerîm'in bütün sûre ve âyetleriyle mütevâtir olduğu hakikati kendini göstermiştir.

8. Âyetlerin tertibinin tevkîfî olduğu verilen görüşler arasında ağır basmakta ve âyetlerin tertibinin içtihadî olduğunu savunan âlimlerin getirmiş olduğu rivâyet ve delillerin ise sıhhat açısından sıkıntılar barındırdığı görülmektedir.

9. Tevbe Sûresi son iki âyetle ilgili mevcut rivâyetler üzerinden Tevbe ve Enfal Sûreleri hariç diğer sûrelerin içtihadî olduğu yaklaşımına ulaşılammamaktadır. Burada çalışmanın kapsamı gereği sadece Tevbe Sûresi son iki âyet bağlamında ilgili konu ele alınmaya çalışılmıştır.

Diğer taraftan çalışmada yer alan rivâyetlerde ihtilafın çok olması güvenilirlik ve kaynak değeri açısından başka sorunları gündeme getirmekte ve ilgili hadislerin tekrar sorgulanması, cerh veya ta'dilinden sonra elde edilen sonuçlara göre ilgili çalışmalarda yer verilmesi fikrine ulaştırmıştır. Böylelikle Kur'ân'ın cem'i bahsinde Tevbe Sûresi son iki âyet nazarındaki mevcut bilgiler sıhhat süzgecinden geçirilmiş ve elde edilen bilgilerle Kur'ân tarihi ve beraberinde taşıdığı değerler doğru bir şekilde analiz edilmiş olacaktır. Bir mesele olarak görülen bu konu biraz da şimdiye kadar üzerinde münferit bir çalışmanın yapılamamış olmasından dolayı kendini illetli haliyle gizleyebilmiş ve kendisine güçlü, güvenilir bir alan oluşturmuştur. Bu anlamda halihazırdaki tez, Tevbe Sûresi son iki âyet üzerine şimdiye kadar henüz yapılmamış çalışmaların dışında ilgili konuyu araştırıp inceleyen müstakil bir çalışma ve alanında Tevbe sûresi son iki âyet üzerine derinlemesine yaptığı bu çalışma ile de bir ilk olma özelliği taşımaktadır. Dolayısıyla böylesi araştırmaların sayılarının artırılması ve Müslümanların birinci kaynağı olan Kur'ân'ın şeffaf bilgi birikimine her noktasında sahip olması akademik camianın da arzu ettiği hedef olacaktır.

KAYNAKÇA

- Ağbal, Davut. *Tertîbu'l-Kur'ân*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2021.
- Akaslan, Yaşar. “Kur'ân'ın Cem'i Meselesine Süyûfî Vechesinden Bir Bakış”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (Haziran 2020).
- Akyüz, Ali. “Abdürrezzâk es-San'ânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 298-299. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Altuntaş, Mehmet. “Kur'an'ın Mekke'de Yazılması ve Medine'de Çoğaltılması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (27 Aralık 2018), 257-289. <https://doi.org/10.18498/amauidf.503983>
- Arslan, Ali. *Büyük Kur'ân Tefsiri*. İstanbul: Arslan Yayınları, ts.
- Asri Çubukçu. “Huzeyme b. Sâbit”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 18. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- Atik, Kemal. “Âyet ve Sûrelerin Tevkîflîği Meselesi”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*.
- Atli, Yaşar. *Kur'ân'ın Yazılması ve Cem'i*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Aydın, Zeynel Abidin. *H. Osman ve Sonrası Dönemde Kur'ân'ın Metinleşme Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- A'zamî, Muhammed Mustafa el-. “Buhârî, Muhammed b. İsmâîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/368-372. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meali Âlîsî ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, ts.
- Birişik, Abdülhamit. “Katâde b. Diâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/22-23. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed İbn İsmâîl el-. *Sahîhi Buhârî ve Tercemesi*. çev. Mehmet Sofuoğlu. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-. *Sahîhu'l-Buhârî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İbn-i Kesîr, 1. Basım, 2002.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Usûlü*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 16. Basım, 2008.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3., 2014.
- Dağ, Mehmet. *Tarihsel Perspektif ve Problematik Sorgulaması Bağlamında Kırâat İlminde*

- İhticâc Olgusu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Danacı, Sibel. “Kur’ân-ı Kerim’in Metinleşme Süreci ve Sûrelerin Tertibine Dair Görüşlerin Değerlendirilmesi”. *ÇAKÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Nisan 2020), 138-166.
- Demirci, Muhsin. *Kur’ân Tarihi*. İstanbul: IFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 5. baskı., 2012.
- Demirci, Muhsin. *Kur’ân Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 8. Basım, 2015.
- Derveze, İzzet. *Kur’ân’ı Anlamada Usûl*. İstanbul: Ekin Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru’l-Hadîs*. çev. Vahdettin İnce. Ekin Yayınları, 2. Basım, 1998.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî. *el-Câmi li ahkâmi’l-Kur’ân*. çev. M. M. Eryarsoy. İstanbul: Buruc Yayınları, 1997.
- Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nîsâbüri. *el-Müstedrek alâ es-Sahîhayn*. ed. Mustafa Abdu’l-Kâdir Atâ. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1411.
- Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman b. Havasetî el-Absî. *Müsnedi İbn Ebî Şeybe*. thk. Ahmed b. Ferid el-Mezîdî - Âdil b. Yusuf el-Azâzî. Riyad: Dâru’l-Vatan, 1997.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Şihâbu’d- dîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm. *Kur’an ve Kıraati*. çev. Davut Ağbal - Nesrişah Saylan. Ankara: Sonçağ Akademi, 1. Basım, 2020.
- Ebu’l-Hüseyin Müslim b. Haccâc. *Sahihu Müslim*. Riyad: Dâru Tîbe, 1. Basım, 2006.
- Fayda, Mustafa. “İbn Şebbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/371-372. İstanbul: TDV Yayınları, ts.
- Fayda, Mustafa. “Taberî, Muhammed b. Cerîr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/314-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Görmez, Mehmet. “Taberânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/310-312. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Gözeler, Esra. *Kur’ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur’ân’a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur’ân-ı Kerîm Tarihi*. çev. Abdülaziz Hatip - Mahmut Kanık. İstanbul: Beyan, 2018.
- Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. Ankara: Kitâbiyât, 2004.

- Hatipoğlu, İbrahim. “Mervezî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/234. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Hüseyinî, Ebû'l-Mehâsin el-. *el-İkmâl fî zikri men lehû rivâye fî Müsnedi'l-İmâm Ahmed mine'r-ricâl sivâ men zükire fî Tehzîbi'l-Kemâl*. ed. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî. Pakistan: Menşûrâtü câmiati'd-dirâsâti'l-İslamiyyeti, ty.
- İbn Durays, Ebû Abdullah Muhammed b. Eyyüb b. Yahyâ b. ed-Durays b. Yesâr ed-Durays. *Fedâilü'l-Kur'an vemâ enzele mine'l-Kur'an bi-Mekketi vemâ enzele bi'l-Medîneti*. thk. Gazvet Bedîr. Dîmeşk: Dâru'l-Fikr, 1408.
- İbn Ebî Dâvud, Ebû Bekr Abdullah b. Süleyman es-Sicistânî. *Kitâbü'l-Mesâhif*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbu't-tehzîb*. 12 Cilt. Hind: Meclisu Dâirati'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1. Basım, 1326.
- İbn Hibbân, Ebû Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-İhsân fî tekrîbi sahîhi ibn Hibbân*. thk. Şuayb Arnavut. 17 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408.
- İbn Kesîr. *Hadislerle Kur'an'ı Kerim Tefsîri*. çev. Bekir Karlığa - Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1985.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tîbe, 2. Basım, 1999.
- İbn Şebbe. *Tarîhu'l-Medîneti'l-Münevvera*. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. Mekke, 1979.
- İsbindârî, Dr. Abdurrahman Ömer Muhammed. *Kur'an-ı Kerîm'in Mekke Döneminde Yazılışı*. çev. Veli Kayhan. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No:322, 2014.
- İsmail Hakkı İzmirli. *Tarih-i Kur'an*. İstanbul: Böre Yayınları, 1956.
- Kadı Beydâvî. *Beydâvî Tefsîri*. çev. Bülent Kaya. İstanbul: Selsebil Yayınları, 2011.
- Kandemir, M. Yaşar. “Ahmed b. Hanbel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/75-80. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kandemir, M. Yaşar. “Hanbel b. İshak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/525. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kandemir, M. Yaşar. “Tirmîzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/202-204. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Katâde b. Diâme, Ebû'l-Hattâb Katâde b. Diâme b. Katâde b. Azîz. *en-Nâsih ve'l-Mensuh*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmen. Bağdat: Müessesetü'r-Risâle, 1431.
- Keleş, Ahmet. “Kur'an'ın Cem'i ve Tertibi Kur'an Ayetlerinin Tevkîfilîği Konusundaki Buhârî Hadislerine ve Kur'an İlimlerindeki Rivayetlere Eleştirel Bir Yaklaşım”. *İslâmî*

- Araştırmalar Dergisi* 14/1 (2001), 103-126.
- Kılıç, Sadık. “Kur’ân’ın Cem’i Meselesi”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (Haziran 1980).
- Kılıç, Sadık. “Kur’ân’ın Cem’i Meselesi”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (30 Haziran 1980), 0-0.
- Köse, Saffet. “İbn Vehb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/441. İstanbul: TDV Yayınları, ts.
- Kureyşî, Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el- Mısri el-. *Tefsîru’l- Kur’ân min el-Câmiu li-İbni Vehb*. ed. Miklos Muranyi. Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2004.
- Muhammed Âbid el-Câbirî. *Kur’ân’a Giriş*. İstanbul: Mana Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Özkan, Halit. “Tayâlisi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/188-189. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özsoy, Abdulvahap. “Hz. Ebû Bekir Dönemi Kur’ân’ın Cem’i Faaliyetinde İki Şahit İstenmesiyle Alakalı Rivayetin Kaynak Değeri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (05 Temmuz 2015), 104-138.
- Öztürk, Hayrettin. *Edebi Mucize Kur’an Yazılması ve Toplanması*. İstanbul: Sidre Yayınları, 1999.
- Öztürk, Mustafa - Ünsal, Hadiye. *Kur’an Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Râzî, Fahrüddin er-. *Mefâtihi’l-Gayb*. çev. Suat Yıldırım vd. Ankara: Akçağ Yayınları, ts.
- Sönmez, Mehmet Ali. “İbn Hibbân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/63-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Suyûtî, Celaleddîn Abdurrahmân es-. *el-İtkân fî ulumi’l-Kur’ân*. çev. Sakıp Yıldız - Hüseyin Avni Çelik. 4 Cilt. İstanbul: Hikmet Neşriyat A. Ş., 1987.
- Şen, Ziya. *Kur’an’ın Metinleşme Süreci*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014.
- Şen, Ziya. *Kur’ân’ın Metinleşme Sürecinde Ortaya Çıkan Problemler*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Şeyhülislam Ebussuûd Efendi. *Ebusuûd Tefsiri*. çev. Ali Akın. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2006.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî et-. *Taberî Tefsiri*. çev. Hasan Karakaya - Kerim Aytekin. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-. *el-Câmi’u’l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1. Basım, 1996.
- Tuğral, Rahim. “Kur’ân’ın Cem’i ve İstinsâhında Üç Önemli Nokta”. *Diyanet Dergisi* 26/1

(1990).

Tüccar, Zülfikar. “Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/244-246. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yardım, Ali. “Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/442-443. TDV Yayınları, 1999.

Yardım, Ali. “İbn Ebû Dâvud”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/429. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Yaşar Akaslan. “Kur’ân’ın Cem’i Meselesine Süyûtî Vechesinden Bir Bakış”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2020).

Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur’ân Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.

Yiğit, İsmail. “‘Osman’”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/438-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Zemahşerî. *Keşşâf Tefsiri*. çev. Muhammed Coşkun vd. İstanbul, 2017.

Zerkânî, Muhammed Abdülazim. *Menâhîlu’l-irfân fî ulûmi’l-Kur’ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1. Basım, 1995.

Tefsîru Mukâtil b. Süleyman. thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü’t-Târîhi’l-Arabî, 1. Basım, 2002.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Fatıma YAŞAR

Doğum Yeri:

Doğum Tarihi:

EĞİTİM DURUMU

Lisans Öğrenimi: On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Yüksek Lisans Öğrenimi: Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bildiği Yabancı Diller: Arapça, İngilizce

BİLİMSEL FAALİYETLER

a) Yayınlar (-SCI -Diğer):

b) Bildiriler (-Uluslararası -Ulusal):

c) Katıldığı Projeler:

İŞ DENEYİMİ:

Çalıştığı Kurumlar ve Yıl:

Bingöl/ Solhan Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi 2011/2014

Çorum/Bayat Şehit Yakup Kozan Anadolu İmam Hatip Lisesi 2014/2016

Çorum/Merkez Çorum Belediyesi Prof. Dr. Hayreddin Karaman Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi 2016/2018

Çorum/Alaca Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi 2018/2021

Çorum/Merkez Şehit Mustafa Avcu İmam Hatip Ortaokulu 2021/ Hâlen devam ediyor.

İLETİŞİM

E-posta Adresi: